

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LVI

Year – 7

April 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttarakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Research Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University (MH., India.)	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded (MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept. of Political Sci., N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Degloor (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept. of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana (Kundu), Sonapat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept. of Envi. Sci, H.J.P. Mahavidyalaya, H. Nagar. (MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B. College, Nanded (MH., India.)
Adv. Yadupat Ardhapurkar Law., Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendra Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal.	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12 point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)

IFSC Code : SBIN0016667

Branch Code : 16667

Account Number : 20286425949

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	PERCEPTION OF ADOLESCENTS REGARDING FOOD CONSUMPTION, SKIPPING MEALS AND BODY IMAGE	Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	01
02.	SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND EMPOWERMENT OF WOMEN THROUGH AGRICULTURE: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	Gurpinder Kumar	08
03.	ECO-TOURISM AND ITS PROSPECTS: A STUDY OF WATERFALLS IN TELANGANA STATE	Dr. INDIRA P.	15
04.	DETERMINANTS OF VOTING BEHAVIOUR OF PEOPLE IN INDIAN POLITICAL SYSTEM- A LITERATURE REVIEW	K. V. MANJUNATHA	23
05.	VITILIGO AND HOMEOPATHY	Dr. Toofan Chakravorty Dr. Vaishali Ram Pangarkar	32
06.	SIR ROGER DE COVERLY A CHARACTER PAR EXCELLENCE	Mundhe Dilipkumar Shivajirao	36
07.	ऑनलाइन शिक्षा: चुनौती और संभावनाएं	किरण यादव	38
08.	उदयन – वासवदत्ता	डॉ. मनीषा सिन्हा	40
09.	बौद्ध शिक्षा की प्रासंगिकता वर्तमान वैश्विक परिप्रेक्ष्य में	डॉ. ममता धाकड़	47
10.	देशी – विदेशी वाद	डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)	51
11.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळीमध्ये महात्मा गांधींच्या भूमिकेचे अध्ययन	अमोल सातपुते	54
12.	पानिपतच्या इतिहास प्रसिद्ध लढाया-एक दृष्टिक्षेप	प्रा. शिवचरण एन. धांडे	57
13.	२०२१-२०२२ आणि २०२२-२०२३ या वर्षातील भारताच्या संरक्षण खर्चाची तुलना	प्रा. डॉ. धनंजय केशवराव पाटील	64
14.	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रीय एकात्मता	सहा प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव	74
15.	मराठवाडा मुक्तीसंग्राम : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. सूर्यकांत दिगंबर सावंत	76

16.	वल्लभ संप्रदाय - एक अभ्यास	डॉ. संदिप गोविंदराव लोंढे	80
17.	बुंदेली और गालो की पशु-पक्षी सम्बंधि लोककथा	सुश्री डाने कायी	84
18.	श्रीमद्भगवद्गीतेतील मनोविज्ञान एक अभ्यास	प्रा. फाजगे झकास सुधाकर	89
19.	महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील वैविधीकरण	प्रा. डॉ. नागरगोजे भरत बाबुराव	93
20.	एकात्म भारताचे शिल्पकार- सरदार वल्लभभाई पटेल	प्रा. शिवचरण ना. धांडे	97

PERCEPTION OF ADOLESCENTS REGARDING FOOD CONSUMPTION, SKIPPING MEALS AND BODY IMAGE

Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar

H.O.D. Home Science, Kalikadevi Arts Commerce & Science College, Shirur (ka.) Dist. Beed.

ABSTRACT:

Adolescence is a time when adolescents develop eating and lifestyle patterns for the coming life. Parents are the key indicators in developing healthy habits and routines. Adolescents strongly link their body image with eating habits and standard of living. It is essential for both boys and girls to develop a constructive body image as a positive attitude towards body provides a strong self-esteem and hale and hearty development. So to study the perceptions of adolescents regarding food consumption patterns, their approach towards skipping meals and their concern and practices they carry on for developing a body image, this study was conducted. This study was carried out among 527 school and college going adolescents from Nanded district, selected by stratified random sampling method. The subjects were divided mainly on the basis of economic status, sex and age. The total sample consisted of 265 girls and 262 boys from 16 to 18 year age group belonging to three income groups. The results indicated difference between economic groups, age groups and sex groups regarding their opinions of food habits and preferences, their views regarding self identity, views regarding money spent on food and frequency of skipping meals and their attitude towards it.

KEY WORDS: Adolescents and skipping meal, Food practices during adolescence, Eating disorders during adolescence

INTRODUCTION:

Adolescence is a phase of transition from childhood to adult life that is marked by significant changes in the biological, psychological and social dimensions (1). This is a crucial period for adolescents in terms of choosing a healthy lifestyle, as it is a period when practices and attitudes are established, together with eating habits (2).

Studying the food consumption patterns of childhood and adolescence is important because it is important to know about the factors that are responsible for changes in the eating behavior because fasting, irregular and constrained diets, irrational or repeated consumption of highly energetic foods, rich in sugar and fat are normally consumed replacing healthy food (3, 4, 5). These food consumption patterns are the key factors that are accountable for the existing conditions of overweight, obesity, nutritional deficiencies, non-communicable chronic diseases and risky eating disorders during adolescence (6, 7).

To overcome this problem, nutritional education can provide help to raise the awareness about healthy eating practices, for promotion of good health in adolescents' (8). With priority all social sectors should focus on children and adolescent' health and nutrition, particularly in the schools the awareness programs should be conducted on national level as schools play an important role in overall development of adolescents. (9, 10)

What we feel and think about our body is our body image. Generally we think and imagine the body image which does not match our actual body shape and size. A positive body image helps us to gain confidence and makes us comfortable. Whereas a negative body image makes us unhappy and dissatisfied. Our body image changes through our lifetime but the base of it is built up in our childhood and adolescence. A healthy body image develops a positive self esteem and mentally fit

and this is because of balance diet and physical activity. An unhealthy body image makes long lasting consequences on ones overall attitude towards self. (11)

Perception of adolescents towards their body image and their attitude towards own physic and practices to maintain their fictional body image have to be studied in terms of nutrition. Because eventually it is seen that for maintaining the specific body image adolescent indulge in unhealthy practices like skipping meals, bingeing and dieting. Adolescent consider that skipping breakfast will help them controlling weight gain. But the fact is skipping breakfast increases the risk of obesity among them. (12) Breakfast provides 20 to 35 percent (13) of the energy of the whole day, it is the first meal of the day, yet many adolescents skip the breakfast (14, 15) Consumption of breakfast is essential for the health of cardiovascular, digestive, and bone. (16)

From various studies conducted in different colleges of India it is evident that female college students practice binge eating during happy and joyful moments to avoid overeating (17) without taking any diet pills, laxatives or diuretics. Some females were found skipping meals often to control weight gain (18) and even some of them also had the habit of snacking in between the meals. From the same study it was revealed that the girls who were dissatisfied by their body image were more prone to diet. Weight concern and dissatisfaction regarding body weight among the girls is seen in both overweight and underweight adolescent girls. (19) Among adolescent girls number of eating disorders like skipping meals, eating out and snacking was commonly seen even after having enough knowledge of nutrition and nutritional deficiencies. Because of all these eating practices diet of these girls was lacking nutrients like proteins, iron vitamins like B complex and vit A and most essential of all fiber. Adolescent girls who were deprived of proper nutrition were found to be lacking in educational achievements. From study it was also evident that socio economic conditions of family also affected the nutritional status of adolescents (20).

Attitude towards body weight of adolescents matters a lot in case of adolescents (21). So with concern to all the factors discussed above the present study was conducted with an objective to study the perception of adolescents regarding the money spent on food, discipline carried out in families regarding following healthy diet and eating habits, their attitude towards their body image and practices they carry out for achieving it, factors that influenced their eating habits and their opinion regarding skipping meals.

RESEARCH METHOD

SELECTION OF SAMPLE:

A total of 527 school and college going adolescents from Nanded district were selected by stratified random sampling method. The subjects were divided mainly on the basis of economic status, sex and age. The total sample consisted of 265 girls and 262 boys from 16 to 18 year age group belonging to three income groups. While selecting the sample care was taken that at least 90 adolescents belonged to the particular age and income group in order to have equal distribution.

BASE LINE SURVEY:

The subjects were interviewed with the help of a structured cum-ended interview schedule. The questions were formed to elicit information about economic status, family size, family type, educational status of the family, food habits of family, family environment, effect of adolescents psychology, effect of various health related practices influence of peer group and diet consumption pattern. The interviews were held by visiting various colleges belonging to different talukas of Nanded district. The interviews were held in the groups of 5 to 10 adolescents at a time.

STATISTICAL ANALYSIS:

Analysis of the information regarding food consumption, food preferences, consumption of snack and junk foods, food consumption pattern of family, frequency of taking meal and food habits of adolescents was done by simple percentage frequency method.

RESULTS:**Table-1: Percentage of adolescent's opinions regarding food consumption**

Sr No	Opinions of adolescents	Female			Male		
1	Do you think that money spent on food is money well spent?	Income group			Income group		
		1000-5000	5000-10000	10000-20000	1000-5000	5000-10,000	10,000-20,000
a	Yes	64.88	75.49	92.55	45.32	84.04	95.74
b	No	35.12	24.51	7.45	54.68	15.96	4.26
1	Do your parents force you to eat essential food?						
a	Yes	18.09	44.59	66.37	13.72	59.05	77.89
b	No	81.91	55.41	33.33	86.28	45.95	22.11
2	What is your reaction?						
a	Eat it because parents Scold	10.64	21.56	23.53	2.12	17.58	27.66
b	Eat it thinking it will improve health	2.13	14.89	29.79	6.38	31.15	34.78
c	Skip that item.	5.32	8.14	13.05	5.32	5.31	15.45

The table (1) indicates the values of adolescent's opinions regarding various factors, which are related with food consumption in different situations. When adolescents were asked to give opinion about money spent on food, boys of high (95.74%) and middle-income group (84.04%) agreed that money spent on food in their family was money well spent. Also girls of high (92.55%) and middle-income group (75.49%) supported this statement. Parents of adolescents belonging to high-income group use to force their children about eating essential foods. This percentage was seen more in girls (66.37%) and boys (77.89%) of high-income group. When mother forced adolescents to eat essential foods, boys (27.66%) and girls (23.53%) ate it because their mothers use to scold them. Whereas boys (34.78%) and girls (29.79%) of high-income group used to consume particular foods thinking that, they will improve their health. The percentage of skipping particular foods when mother forced them to eat it was also more in boys (15.45%) and girls (13.05%) of high-income group.

Table- 2: Percentage of adolescent's opinion regarding skipping meals in different situations

Sr. No.	Opinions of adolescents	Female			Male		
1	How many times you take meal at the time of examination?	Income group			Income group		
		1000-5000	5000-10,000	10,000-20,000	1000-5000	5000-10,000	10,000-20,000
a	Once in a day	35.11	36.69	42.03	42.03	44.68	35.11

b	Twice in a day	35.11	29.98	24.51	24.32	17.02	27.66
2	Thrice in a day	29.78	33.33	33.46	33.65	38.3	37.23
1	Do you skip meals from a day?						
a	Yes	71.28	82.61	63.75	42.55	65.22	51.06
b	No	28.72	17.39	36.25	57.45	39.78	48.94
2	If yes why?						
a	I don't get time to eat	5.84	12.78	15.96	2.9	18.09	21.71
b	Because of laziness	28.7	7.84	12.78	11.76	21.71	1.26
c	Because of anger and tension	13.83	14.17	22.4	17.02	7.84	7.84
d	If I don't like prepared food	6.38	11.76	1.26	4.9	5.32	5.41
e	For dieting or to lose weight	3.19	5.84	12.78	0	0	2.9
f	When I get acidity or don't feel well.	4.26	6.84	0	5.64	7.84	3.19
g	On the day of fast	9.12	23.38	0	0	4.77	8.75
1	Do you use food to divert attention of parents towards you?						
a	Yes	30.85	45.53	63.72	26.09	36.59	39.21
b	No	63.15	54.47	36.28	73.91	63.41	60.79

The present table 2 indicates the frequency of food consumption. In examination periods it was noticed that percentage of low meal frequency was more in boys of middle-income group (44.68%) and girls of high-income group (42.03%). Whereas percentage of having meals was more frequently seen in middle-income group's boys (38.3%) and girls of high-income group (33.4%) The present table also indicates the percentage of adolescents who skip meals at least once in a day. Adolescent of middle-income group skipped meals more frequently (girl: 82.61% and boy 65.22%) than others. From the various reasons given by adolescent for skipping meals it was found that adolescent belonging to high income group skipped meals because they were not having time to take meals (girl: 15.96% and boy 21.71%) and boys from middle income group (21.71%) and girls from low income group (28.7%) skipped meals with more percent because of laziness. Because of anger and tension girls of high-income group (22.44%) and boys of low-income group (17.02%) used to skip meal at least once in a day. Girls of middle-income group (11.76%) and boys of high and middle-income group (5.41%) skipped meal when they never liked the prepared food. Adolescent girls of high-income group (12.78%) and boys of middle income group (6.84%) skipped meals to lose weight or when they use to get acidity. Fasting girls of middle-income group was also one of the reason of skipping meal (23.38%) intentionally. Many girls belonging to high-income group (63.72%) used food as a weapon to divert attention of parents towards them or make them agree for specific purpose. Boys of high-income group (39.21%) also followed the same practice.

Discussion:

Eating disorders in adolescents are the result of various factors impacting their food habits such as peer influence, mood swings, daily routine, parental behavior and control, food habits of adolescents and family, influence of social media, impact of traditions and culture and induction of western food habits. One or more above factors may lead to irregular snacking habits which would further lead to skipping regular meals and more frequent snacking habits. (22, 23)

From a study it was evident that breakfast was the first meal frequently skipped by the adolescents, whereas breakfast is a first nourishing meal of the day which is usually consumed and it helps to maintain health. Skipping breakfast and meals leads to poor health and increase the chances of deprived snacking (23). Similar patterns are observed in some school and college going children and adolescents of rising countries. India is also going through the same transition, and more school and college adolescents are embracing the western dietary patterns. A research shows that with a high percentage of 62.1% adolescents are getting habituated to skipping meals and snacking between the meals (24).

Parental control and behavior and status of family play an important role in influencing and shaping adolescent diet patterns. Unwholesome skipping of meals and snacking inclines as a common factor among adolescents whose parents are working (25). Experiential facts highlights that significance of parents and whole family environment is a key factor of healthy development of adolescent (28, 29, 30). Parents carry on functioning as prime food gatekeepers of adolescents, for their families (26, 27).

Parenting practices related to food- [31], parents as a role model [32], the home environment and stipulation of food [33], and taking meals together with family [34] are recognized as influential medium for affecting food consumption among families of Indian adolescents. In the present study when adolescents were asked to present their opinions about money spent on food, boys and girls of high and middle-income group agreed that money spent on food in their family was money well spent. Parents of adolescents belonging to high-income group use to force their children about eating nutritional foods. Also it was evident that adolescents eat it because their parental pressure or after explaining its importance thinking that, it will be beneficial for their health. (Table – 1)

Family meals are related with healthy eating patterns and behaviors of adolescents [33, 34]. Autocratic feeding style, in which parents force adolescents to eat certain foods, was seen to be linked with denial or negligence of healthy foods in adolescents. In the present study also it was found that percentage of skipping particular foods when mother forced them to eat it was seen more in boys (15.45%) and girls (13.05%) of high-income group.

Psychological factors like stress, anxiety, fear, mood swings are also important factors which are likely to influence adolescents eating patterns. These are factors are significantly seen in this age group. Depression, joy, tension, anxiety, dullness, solitude are the emotions responsible for eating disorders in adolescents. Thus it could be stated that psychosocial factors also are responsible for adolescent's eating disorders. In the current study also it was evident that because of anger and tension girls and boys used to skip meal at least once in a day. Girls and boys also skipped meals when they never liked the prepared food or because of body concern to lose weight or when they use to get acidity. (Table no 2) Because of hasty changes in physical and psychosocial development these adolescents are prone to nutritionally vulnerability with deprived eating habits that fall short to meet nutritional requirements. (37, 38)

CONCLUSION:

The current study provides new insights about the opinion of adolescents regarding food consumption, parental control for food and skipping meals. Prominent findings show that parental control had an impact of adolescent's eating behavior positively. Psychological changes during adolescence do play an important role in achieving nutritional goals. The impact of body image concern, peer influence, life style factors and cultural factors was clearly seen among adolescents.

REFERENCES:

1. World Health Organization (WHO). *Physical status: use and interpretation of anthropometry. Report of a WHO Expert Committee*. Geneva: WHO; 1995. (WHO Technical Report Series, 834). [Links]
2. Brasil. Ministério da Saúde (MS). Secretaria de Atenção à Saúde. Departamento de Atenção Básica. *Saúde na escola*. Brasília: MS; 2009. [Links]
3. Francis DK, Broeck JV, Younger N, McFarlane S, Rudder K, Gordon-Strachan G, Grant A, Johnson A, Tulloch-Reid M, Wilks R. Fast-food and sweetened beverage consumption: association with overweight and high waist circumference in adolescents. *Public Health Nutr* 2009; 12(8):1106-1114. [Links]
4. Leme AC, Philippi ST, Toassa EC. Práticas e percepções alimentares: o que os adolescentes pensam sobre uma alimentação saudável? *Rev Bras Nutr Clin* 2011; 25(1):1-20. [Links]
5. Vale AMO, Kerr LRS, Bosi MLM. Comportamentos de risco para transtornos do comportamento alimentar entre adolescentes do sexo feminino de diferentes estratos sociais do Nordeste do Brasil. *Cien Saude Colet* 2011; 16(1):121-132. [Links]
6. Fernandes PS, Bernardo CO, Campos RMM, Vasconcelos FAG. Evaluating the effect of nutritional education on the prevalence of overweight/obesity and on foods eaten at primary schools. *J Pediatr* 2009; 85(4):315-321. [Links]
7. Brasil. Ministério da Saúde (MS). Secretaria de Atenção à Saúde. Departamento de Atenção Básica. *Política Nacional de Alimentação e Nutrição*. Brasília: MS; 2012. [Links]
8. Story M, Marilyn S, Schwartz MS. Schools and Obesity Prevention: Creating School Environments and Policies to Promote Healthy Eating and Physical Activity. *Milbank Q* 2009; 87(1):71-100. [Links]
9. Brasil. Ministério da Saúde (MS). *Escolas promotoras de saúde: experiências do Brasil*. Brasília: MS; 2006. (Série Promoção da Saúde v.6). [Links]
10. Zancul MS, Dal Fabbro AL. Escolhas alimentares e estado nutricional de adolescentes em escolas de ensino fundamental. *Alim Nutr* 2007; 18(3):253-259. [Links]
11. <https://raisingchildren.net.au/pre-teens/healthy-lifestyle/body-image/body-image-teens>
12. K. S. Latha, S. Hegde, S. M. Bhat, P. S. V. N. Sharma, and P. Rai, "Body image, self-esteem and depression in female adolescent college students," *Journal of Indian Association for Child and Adolescent Mental Health*, vol. 2, no. 3, pp. 78–84, 2006. View at: Google Scholar
13. Timlin MT, Pereira MA. Breakfast frequency and quality in the etiology of adult obesity and chronic diseases. *Nutr Rev* 2007;65:268-81.
14. Affinita A, Catalani L, Cecchetto G, De Lorenzo G, Dilillo D, Donegani G. Breakfast: A multidisciplinary approach. *Italian J Pediatr* 2013;39:44.
15. Pearson N, Biddle SJ, Gorely T. Family correlates of breakfast consumption among children and adolescents. A systematic review. *Appetite* 2009;52:1-7.
16. Foundation IFIC. *Breakfast and Health*. Mosby: Foundation IFIC; 2008.
17. D. Bhugra, K. Bhui, and K. R. Gupta, "Bulimic disorders and sociocentric values in north india," *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, vol. 35, no. 2, pp. 86–93, 2000.
18. S. K. Mishra and S. Mukhopadhyay, "Eating and weight concerns among Sikkimese adolescent girls and their biocultural correlates: An exploratory study," *Public Health Nutrition*, vol. 14, no. 5, pp. 853–859, 2010.
19. D. Bhugra, K. Bhui, and K. R. Gupta, "Bulimic disorders and sociocentric values in north india," *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, vol. 35, no. 2, pp. 86–93, 2000.
20. G. Kapoor and S. Aneja, "Nutritional disorders in adolescent girls," *Indian Pediatrics*, vol. 29, no. 8, pp. 969–973, 1992.
21. T. N. Srinivasan, T. R. Suresh, V. Jayaram et al., "Eating disorders in India," *Indian Journal of Psychiatry*, vol. 37, pp. 26–30, 1995.
22. S. M. Nickols-Richardson, K. E. Piehowski, C. J. Metzgar, D. L. Miller, and A. G. Preston, "Changes in body weight, blood pressure and selected metabolic biomarkers with an energy-restricted diet including twice daily sweet snacks and once daily sugar-free beverage," *Nutrition Research and Practice*, vol. 8, no. 6, pp. 695–704, 2014.
23. "American Dietetic Association Foundation Survey finds children skipping meals, snacking frequently," 2014, <http://www.eatright.org/Media/content.aspx?id=6442459600>.
24. M. Shrivastav and S. Thomas, "Snack consumption among underprivileged adolescent girls," *Indian Pediatrics*, vol. 47, pp. 888–890, 2010.
25. L. L. Birch and K. K. Davison, "Family environmental factors influencing the developing behaviour controls of food intake and childhood overweight," *Pediatric Clinics of North America*, vol. 48, no. 4, pp. 893–907, 2001.
26. L. Sominsky and S. J. Spencer, "Eating behavior and stress: a pathway to obesity," *Frontiers in Psychology*, vol. 5, pp. 434–442, 2014.
27. Banna JC, Buchthal OV, Delormier T, Creed-Kanashiro HM, Penny ME. Influences on eating: a qualitative study of adolescents in a periurban area in lima, Peru. *BMC Public Health*. 2016; <https://doi.org/10.1186/s12889-016-2724-7>.

28. Neumark-Sztainer D, Larson NI, Fulkerson JA, Eisenberg ME, Story M. Family meals and adolescents: what have we learned from project EAT (eating among teens)? *Public Health Nutr.* 2010;13:1113–21.
29. Resnick MD, Bearman PS, Blum RW, Bauman KE, Harris KM, Jones J, Tabor J, Beuhring T, Sieving RE, Shew M. Protecting adolescents from harm: Findings from the national longitudinal study on adolescent health. *J Am Med Assoc* 1997; 278:823-832.
30. Eisenberg ME, Olson RE, Neumark-Sztainer D, Story M, Bearinger LH. Correlations between family meals and psychosocial well-being among adolescents. *Arch Pediatr Adolesc Med.* 2004;158:792–6.
31. Woodruff SJ, Hanning RM. A review of family meal influence on adolescents' dietary intake. *Can J Diet Pract Res* 2008; 69:14-22.
32. Galloway AT, Fiorito LM, Francis LA, Birch LL. 'Finish your soup': counterproductive effects of pressuring children to eat on intake and affect. *Appetite.* 2006;46:318–23.
33. Young EM, Fors SW, Hayes DM. Associations between perceived parent behaviors and middle school student fruit and vegetable consumption. *J Nutr Educ and Behav.* 2004;36:2–12.
34. Campbell KJ, Crawford DA, Salmon J, Carver A, Garnett SP, Baur LA. Associations between the home food environment and obesity-promoting eating behaviors in adolescence. *Obesity.* 2007;15:719–30.
35. Gillman MW, Rifas-Shiman SL, Frazier AL, Rockett HR, Camargo CA Jr, Field AE, Berkey CS, Colditz GA. Family dinner and diet quality among older children and adolescents. *Arch Fam Med.* 2000;9:235–40.
36. Neumark-Sztainer D, Hannan PJ, Story M, Croll J, Perry C. Family meal patterns: associations with sociodemographic characteristics and improved dietary intake among adolescents. *J Am Diet Assoc.* 2003;103:317–22.
37. Ganasegeran K, Al-Dubai SA, Qureshi AM et al. Social and psychological factors affecting eating habits among university students in a Malaysian medical school: A cross-sectional study. *Nutrition Journal* 2012; 11(1): 1-7.
38. Torres SJ, Nowson CA. Relationship between stress, eating behavior, and obesity. *Nutrition* 2007; 23(11): 887-94.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND EMPOWERMENT OF WOMEN THROUGH AGRICULTURE: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Gurpinder Kumar

Assistant Professor, Centre for Women's Studies, Allahabad University, Prayagraj, UP-211002, INDIA.

ABSTRACT

Sustainable development is an idea that first appeared in 1987 with the publication of the Brundtland report, which warns of the negative effects of environmental growth and global trade, which sought to find possible solutions to problems caused by industrial growth and population growth. Sustainable development depends on equitable resource allocation and cannot be achieved without gender equality. Gender equality is the process of sharing resources, programs, and decisions on gender equality without discrimination and addressing inequalities in the benefits available to men and women. Sustainable development has different meanings. Sometimes it can be an equitable distribution of resources and opportunities or living within limits or sometimes it can be defined as understanding the connection between the economy, society and the environment. Women and girls are important participants, initiators and beneficiaries of sustainable development. On September 25, 2015, the UN Member States adopted the 2030 Sustainable Development Goals, which includes a set of 17 Sustainable Development Goals (SDGs) to eradicate poverty, injustice, fight inequality and address climate change by 2030. Empowerment by gender equality is a cross-cutting issue, and unless it is resolved in many ways, gender equality will not be real. The contribution of women to sustainable development must be recognized. Women have a vital role to play in the education and well-being of their children, including self-control and accountability. In order to build women as the infrastructure for sustainable development, their role in the family, community and society as a whole must be free from the social, cultural and religious values of women's participation. The purpose of this paper is to highlight the important role of women 's inclusion in sustainable development as partners and beneficiaries.

KEYWORDS: women, agriculture, sustainable development, empowerment,

INTRODUCTION

The United Nations (UN) Millennium Development Goals (MDGs) was established in 2000 and has eight development goals to be achieved by 2015. There is a need, however, for a framework that will take over once the 2015 MDGs are over. The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) has played a key role in defining the MDGs. The OECD has a number of technology areas that could play a key role in shaping the agenda and framework for the post-2015 year. The OECD proposes eleven priority areas (Beyond the MDGs: Under the OECD's hand in the post-2015 agenda). This paper focuses on the integration of an inclusive and sustainable development policy. The United Nations has adopted 17 Sustainable Development Goals (SDGs) with specific goals to be achieved over a period of time. The overarching goal of the SDGs is that no one will be left behind in a step towards equitable and inclusive society. It is a global effort to protect the country, eradicate poverty and ensure that people enjoy peace, justice and prosperity. It is not only the responsibility of scientists, policymakers, regulatory agencies to provide us with a safe environment but we, scientists, non-governmental organizations must work together to explore opportunities and find strategies to protect our socio-economic and environmental health. This

Agenda applies to people, planet and prosperity. With sustainable development, eradicating poverty in all its forms and magnitude is considered to be the world's greatest challenge and the most important need by 2030. India's record of agricultural development over the past 50 years is impressive. The agricultural sector has been able to keep pace with rising food demand. The contribution of expanded area under agricultural production has declined over time and productivity growth over the past three decades has almost disappeared due to productivity growth. The impact of agricultural growth on universal development is widespread. Increased productivity has helped to feed the poor, increased farm income and provided direct or indirect employment opportunities. The success of Indian agriculture is due to a series of steps that led to the acquisition of farm technology which brought about a dramatic increase in production in the 70s and 80s often described as the era of the Green Revolution. The main sources of agricultural growth during this period were the growth of modern crop varieties, product consolidation and investment leading to an increase in irrigated land. In areas where 'Green Revolution' technology has had a major impact, growth has now slowed. New technologies are needed to remove plant boundaries, to apply inputs properly and to differentiate them with sustainable growth patterns. At the same time there is an urgent need to make better use of the opportunities for rainforests and other low-income areas if we are to meet the goals of growing agriculture and fighting poverty. Given the diversity of agriculture and producers, Indian agriculture faces many needs, opportunities and prospects. Future growth requires more speed, more distribution and better direction. These challenges have a profound effect on the way farmers' problems are addressed, researched and communicated to farmers. On the one hand, agricultural research will be needed to address some of the problems facing communities and on the other hand, programs will need to put themselves in a competitive position to produce and use state-of-the-art technology to find solutions for the poorest of the poor

SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The Environment and Development Commission has defined sustainable development as development that meets current needs without compromising the ability of future generations to meet their needs. To achieve sustainable development, three key elements require integrated economic growth, social inclusion and environmental protection. Sustainable development aims to eradicate poverty, in particular, create greater opportunities for all, reduce inequality, raise the standard of living and promote social development and inclusion. Sustainable development is based on the principles of democracy and the rule of law and in respect for fundamental human rights, including the freedom and equality of all persons. Sustainability will not exist without equity in the distribution system. Sustainable development will not be achieved without gender equality. It also relies on the efficient sharing of resources. Women's empowerment is key to achieving sustainable economic growth, social development and environmental sustainability. It is based on principles and brings unity among generations. In almost every country, women share the primary responsibility for feeding, caring for, and managing the household. In many developing countries, women play an important role as animal tenders, farmers, and water and gas collectors. Women participated in the Rio Earth Summit and successfully received a women's chapter on sustainable development and more than 100 indicators and recommendations for women in the final agreement, Agenda 21. Rio Conference 1992, and the 1993 Human Rights Conference, International Conference on People and Development, 1995 Social Summit Conference and the Fourth World Conference on Women, focus on the work of the United Nations on nature, population, human rights, poverty and gender, and the relationship between these issues. In Rio, women were considered a "big group" and their

involvement was needed to achieve sustainable development. The United Nations is in the process of incorporating the concept of gender into its work. The Fourth World Conference on Women, held in Beijing in September 1995, emphasized that the empowerment, full participation and equality of women are the foundations for lasting peace and development.

AGRICULTURAL DEVELOPMENT

In the past agriculture has played an important role and will continue to play a significant role in India's economic growth in the foreseeable future. It represents a large sector that produces about 28 percent of GDP, a large employer that provides more than 60 percent of jobs and a leading mediator of living standards for seven percent of Indians living in rural areas. These factors and the strong commitment to freedom from grain production have ensured the prioritization of the agricultural sector in the country's development plans. An important factor in agricultural development is its success in eliminating its high dependence on imported grain. By the 1950's about 5 percent of the world's total food production was imported. This dependence was particularly acute in the 1960's when two years of severe drought led to a dramatic increase in imports. In 1966 India had to import more than 10 million tons of food compared to 72 million tons of domestic production. The following year too, some 12 million tons had to be imported. On average, more than 7 percent of the 1960's total food supplies had to be exported. Indian agriculture has come a long way from the time of the general drought and food shortages to becoming a major producer of agricultural products. This is due to ongoing efforts to use land and water resources for agricultural purposes. Indian agriculture, which grew at about 1 percent a year during the 50 years before independence, grew by about 3 percent a year after independence. Many third world economies are based on agriculture. Agriculture is a big part of our country's economy. The lives of 65% of the population are based on agriculture. Under the SAP (Structural Adjustment Programs) rules and the first five-year program was full of policy issues affecting farmers and women working in the country's agricultural sector.

NATIONAL AND INTERNATIONAL LAWS

There is no doubt that the international trade organization established by the World Trade Organization has greatly reduced the area of compliance with independent national trade policies. This agricultural adherence has also been left out of previous GATT rounds. The Uruguay Round (UR) Agreement on Agriculture (AA) during the 1990s introduced new agricultural sectors that already needed significant changes in the DE agricultural policy framework although some new issues could only be tied in the future with the inclusion of AA and economic sectors. In all of these cases, institutional, financial and commercial policy changes that impede agricultural capacity were limited and implemented. Since these changes, in theory and elsewhere, had significant similarities, the tendency for policy compliance had already emerged long before the UR and AA provided additional momentum, and incorporated that integration.

THE GREEN REVOLUTION

The Green Revolution in India marks the period in India when agriculture was transformed into an industrial system thanks to the adoption of modern methods and technologies, such as the use of high-yield varieties (HYV), tractors, irrigation, seeds, pesticides, and compost. Led mainly by the agricultural scientist MS Swaminathan in India, this period was part of the great Green revolution initiated by Norman Borlaug, which included agricultural research and technology to increase agricultural production in developing countries (Hardin, 2008). Under the leadership of Congress leader Lal Bahadur Shastri, the Green Revolution within India began in 1966, which led to an

increase in grain production, particularly in the Punjab, Haryana and Uttar Pradesh. A major step forward in this work was the production of high yielding wheat varieties, as well as rust-resistant wheat varieties (Newman, 2007). However, some social activists, such as Vandana Shiva, are of the opinion that this has created serious social and financial problems for the people of Punjab and Haryana. (Shiva, 2019) During the Green Revolution 1966-67, after the LPG (Liberalization, Privatization and Globalization) and the National Agricultural Policy, India had a major impact on agriculture and expanded its agricultural program. That all kinds of agricultural machinery such as plowing, cleaning, tractor assembly, etc. have been made into machinery. It has had a negative impact on the work of the disadvantaged, the poor, the rural women and the men. The gap between rich and poor has widened over the past sixty-seven years. The income of the rich has increased sevenfold. From 1960 to 1991, revenues from 70 to 85% increased to 20% of the population. The gap between rich and poor continues to widen. According to Stephen Graffdy, the biggest danger of the LPG (Liberalization, Privatization and Globalization) is that the state is failing to control the economy, profits can be taken out of the country and corporate accountability seems to be over. The WTO, SAP, A.O.A, and the World Bank have badly affected the patriarchal system of farmers and rural women who work hard to provide for their families. This is because their socio-economic status is not good. Mainly it is due to discrimination on the basis of gender roles and superstitions in poor people and underdeveloped families. On the other hand today, women and men in rural areas are affected, used in cosmetics and construction materials, and forced to buy. Therefore their economic, social, health and cultural status is affected. The negative and unreliable global challenges under the global trade highlighting the work of poverty are below expectations. " 43% of Indians depend directly or indirectly on agriculture for their livelihood. But export profits are 0.6%. In the LPG process (Freedom, Private Sector and Global Cooperation) from the last thirty-two years all the various issues of developing countries on different scales are measured by the World Bank, W.T.O. and international companies to protect the interests of other U.S. programs. This is the economic situation in India, where traditionally, tax exemptions under these programs include tax cuts. Looking at these needs in international markets shows growing competition in India. These policies affect poverty, domestic workers, and farm women.

CHANGES IN AGRICULTURE

The government, with the aim of transforming agriculture in the country and increasing farmers' income, has passed three important laws enacted by the Indian Parliament. These legislation sought to bring about much-needed changes to the agricultural marketing system such as removing restrictions on the independent management of agricultural stock stocks or creating non-central trading areas and taking the market to the farmer. These Rules are as follows: -

- The Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Act, 2020,
- The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement of Price Assurance and Farm Services Act, 2020,
- Essential Commodities (Amendment) Act, 2020

The policy paper produced by government researchers, Niti Aayog, states, In short, the three policy changes made by central government in these three new actions are in line with changing times and the needs of farmers and agriculture. If done in the right spirit, they will take Indian agriculture to a higher level and bring about change in the rural economy. While the government emphasizes that these laws are a solution to the long-standing agricultural crisis, gives farmers the

opportunity to choose what they plant and sell, and help attract the most needed private investors in the sector, critics say the government has ignored Parliament's quick transfer of debt through Covid talks. -19. Big companies will come to the countryside, offer farmers the best deals, and the payoff will be immediate. But the future will mean, If you promote such practices, the commission's agents will eventually dry up and farmers will be caught in these agricultural enterprises. Contract farming does not increase choice when more power and farmers have less negotiation power as protesting farmers' leaders say.

CURRENT SITUATION

Most third world economies are based on agriculture. Agriculture is a big part of our country's economy. The livelihood of 65 percent of the population depends on agriculture. The land reform under the terms of the loan and the first five-year plan are full of policy issues affecting farmers and women working in the country's agricultural sector. Looking at the past seventy years, at the national level, will produce a terrifying revelation. Throughout capitalist spermatic democracy it faces many problems. This situation shows that the imperialist trade in financial capital is anti-democratic and anti-social. Today, the contradiction between financial growth and social welfare can be clearly seen. Before social and social services were in short supply, the general public had the right to work hard to achieve this. But in recent years that has steadily decreased. Today, the livelihoods and growing numbers of poor, poor and rural farm workers are very low, an index. India has always had a high level of patriarchy. This is based on the interests they can see in other interesting aspects. Today the World Bank says that because of its SAP policies, human development will be taken care of in this regard. Government anti-poverty claims appear to be false as we look at high prices and inflation. The fact is, economic policies have severely damaged the laity, the poor, the peasantry, and the working class. This sad situation is seen in the face of poverty, malnutrition, access to health care and rising unemployment rates. The arrival of new policies designed to reduce spending on rural and agricultural development. Despite this the situation is getting worse and worse. Once the new agricultural policy is in place, it is against the Constitution of India. Schedule 7 of the Constitution is written - Agriculture and land issues are matters for the whole state, not for the central government. But the World Trade Organization (WTO) plans to demolish Parliament today. The Indian Empire is limited now. Our country has called for an independent and independent state in the past, which means that the government has its own rights. There, in 1996 the issue of bank authorization came before the Supreme Court of India where the Indian Parliament had the right to assert that a man was a woman, the Indian Parliament had weakened the sovereignty of Parliament, and it had become a laughing stock. That parliament will work well for the underprivileged, the poor and the rural - the agricultural workers. Institutions, on the other hand, such as WTO policies, the World Bank and SAP, seek to undermine our culture and society which will affect agriculture and employment opportunities.

REQUIREMENTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The word “sustainable” or Swadeshi is used for that when the country produces all the goods it needs through its resources. Included nationally the city / region that produces everything for their needs using local resources. Gandhi used to say that Swadeshi Dharma wanted India to ban all foreign goods, even if they could be useful to it. Swadeshi also states that things in our country are available in the village should enjoy the same things together be it agriculture, small industries, etc. Professional items as required by access should be used. The sacrifice of Aboriginal relatives also had to be paid and as a result had to work for the family. Humans cannot do everything themselves.

But they can serve their neighbors. To promote a traditional spirit one can continue to work with one's neighbor and can also do business. Goods we can produce locally should not be imported. The word Swadeshi sounds like a neighbor of a relationship. But the country imports all kinds of goods from abroad, which disrupts the country's economy and the structure of the human economy. Now the situation has changed, L.P.G. (Liberalization, Privatization & Globalization) and new economic policies were introduced by the Government of India in 1991. In that process a free international trade is established. It is based on the premise that for various reasons some countries may be able to produce certain goods at a more expensive cost. The technological advancement of markets in different countries in relation to the export of goods or services depends on one another. If you look at the history of globalization, we will find that from Bill Gates to Aziz Premji, and Adani-Ambani, the biggest celebrities in the market are the result of globalization. The gap between rich and poor has widened over the last 60 years. The wealth of the rich has increased sevenfold and eight times. From 1960 to 1991, revenues from 70 to 85% increased to 20% of the population. The gap between rich and poor continues to widen. Illegal and unreliable global conflicts under global trade highlighting the work of poverty are below expectations. " 43% of Indians depend directly or indirectly on agriculture for their livelihood. But export profits are 0.6%. In the process of Globalization and Economic transformation since the last thirty-four years all the various problems of developing countries on different scales have been solved by the World Bank, W.T.O. and international companies to protect the interests of other American programs. This is the economic situation of the great defender. Common tax exemptions under these programs include tax deductions. These policies affected disadvantaged people, farm workers and women.

SUMMARIZE

Still, I think we can solve problems in a traditional and traditional way. That motto was the motto for the liberation of the traditional land, and today some thinkers say that within 70 years the world has really changed. Global independence is dominated by monetary power. Few people do business with money, which is in the hands of a few. Global services would be tied to competition. Now what has changed? Yes, there is one thing that has changed the big companies, businesses and Multi-National organizations that control the nations. The same painting on the other hand the poorer the poor. Owners of small shops and small industries are about to finish. The situation is so bad that farmers continue to commit suicide. The solution lies in Gandhi's ideas, Swaraj. Go to the village and our indigenous people live in a way that will bring about sustainable development.

CONCLUSION

Women need to be empowered to reduce the gender gap and build an equal playing field between women and men before gender equality can be achieved and perpetuated. All Sustainable Development Goals (SDGs) address gender sensitivity in some way. The contribution of women in all sectors must be enhanced by ensuring their full economic growth. Gender discrimination focuses on cultural, socio-economic, political and social systems throughout the world. Women and girls face extreme levels of discrimination and exploitation, which not only make them worse, but also prevent them from fully playing their role in society and in decision-making. However, the principles of women should not simply be incorporated into their responsibilities or constitute the expectations of women as 'saviors of sustainability'. Producing the participation of women and girls in sustainable development requires a change in the behavior and performance of women and girls at all levels. All 17 Sustainable Development Goals (SDGs) will collectively help achieve gender equality by empowering women and the only benefits of the SDG-5 on the one hand do not create an atmosphere

of gender equality. All countries must find accountability and support the countries on the smart side to ensure the full implementation and implementation of the 2030 Sustainable Development Agenda. We will therefore embrace the industrial sector, small businesses and use the traditional environment. Neighbors should cooperate more than religion and community. Indigenous goods as much as possible in my house will be required. It is my testimony that when we do these things today the rural industries and furniture in my traditional area thrive on the use of sustainable indigenous resources.

REFERENCES

1. Admiral, Bhaagwat Vishnu. *Bhartiya Arthvavstha aur Janta Ki Durdasa*. Nagpur: Samta Parkashan, 2004
2. Admiral Bhaagwat Vishnu. *Vaishvikaran Ya Ghulami* Nagpur: Samta Parkashan 2004
3. Burries Beverly H. *Women and technology and gender in workplace* Social Problems, Vol. 36, April 1989 : 165-180
4. Bhai P. Nirmala, *Harijan Women in Independent India*. New Delhi: B.R. Publishers, 1986.
5. Dubey A. K. *Bharat ka Bhumandlikaran* New Delhi: Vani Parkashan, 2003
6. Gandhi M.K. *Autobiography: My experiment with Truth*. Ahmadabad: Navjivan Trust, 1927
7. Gandhi M.K. *Constructive Programme*. Ahmadabad: Navjivan Trust, 1941
8. Gandhi M.K. *Hind Swaraj*. Ahmadabad: Navjivan Trust, 1909
9. Gandhi M.K. *Hind Swaraj and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997
10. Gandhi M.K. *Village Swaraj* Ahmadabad: Navjivan Trust, 1997
11. Hardin, Lowell S. 2008. "Meetings That Changed the World: Bellagio 1969: The Green Revolution." *Nature* (25 Sep 2008):470-71. Cited in Sebby 2010.
12. Jain Neeraj *Vaishvikaran Ya Pun Upniveshikaran?* Saharanpur: Gargi Parkashan 2002
13. Jose A.V. *Limited options(Women workers in rural India)*. World employment program
14. Kelkar Govind *Women's work and agricultural technology*. New Delhi: CWDS
15. Mehta Jaya *Vaishvikaran Me Mahilaon Ka Shramm*. Hoshangabad: Disha Samvad 2000
16. Nayar B.R. *India Globalization : Evaluating the economic consequences*. New Delhi: Vistar Publications 2007
17. Newman, Bryan. 2007. "A Bitter Harvest: Farmer Suicide and the Unforeseen Social, Environmental and Economic Impacts of the Green Revolution in Punjab, India." *Development Report 15. Food First*. Cited in Sebby 2010.
18. Prabha Khaitan *Bazzar Ke Beech : Bazzar Ke Khilaaf* New Delhi: Vani Parkashan 2004
19. Shiva, Vandana. "Green revolution in India". *Living heritage*. Retrieved 5 March 2019
20. Singh D.P. *Women workers in unorganised sector*. New Delhi: Deep & Deep Publications 2005
21. Sinha Sacchidanand *Vaishvikaran Ki Channutian* New Delhi: Vani Parkashan 2003
22. Thakur Rai *Arthik Udarikaran Aur Bharat*. Nagpur: Lohia Adyan Kendar 2001
23. Tripathi Kussum *Jab Streeon Ne Ithihas Rachha* Nagpur: Navjagran Parkashan 2004
24. Tripathy S.N. (Ed) *Unorganised women labour in India*. New Delhi: Discovery Publishing House 1996
25. Varma S.K. *Women in agriculture: A socio-economic analysis*. New Delhi: Concept Publishing Company 2002
26. UNESCO (2000). *Promotion of the Status of Women and Gender Equality*. Gender Equality and Equity

ECO-TOURISM AND ITS PROSPECTS: A STUDY OF WATERFALLS IN TELANGANA STATE

Dr. INDIRA P.

Associate Professor & Chairperson, Bos Department of History Osmania University Hyderabad – 500 007
Telangana State

ABSTRACT

Tourist of 21st Century would like to spend precious leisure time with nature. Natural environment is loved by many tourists domestic as well as international. Waterfalls are beautiful natural site surrounded by hills, forest, flora and fauna can become tourist potential in Telangana.

Telangana is located at the entrance of South India with abundant of tourism potentials. Hyderabad, the capital city is recognized as 2nd best city in the world for tourism potentials. At this juncture state is looking for its eco-tourism potentials and its prospects as there are many emerging destinations are visible through various ways and means. Among the ecotourism potentials waterfalls are one of the best potentials as there are plenty of newly discovered waterfalls. If properly developed can become hub of eco-tourism.

The newly discovered waterfall Bogatha Waterfalls (Niagara of Telangana) in Khammam District is compared with Niagara Waterfalls. There are many more discovered waterfalls can make Telangana State a hub of eco-tourism. A proper step is necessary to see eco-tourism and its prospects in the Telangana State. Therefore the paper is an attempt to understand a study of waterfalls as eco-tourism and its prospect in Telangana State.

KEY WORDS: Waterfalls, Eco Tourism, Telangana, Plans and Policies.....

Waterfalls are one of the best natural sites destination of Eco-Tourism in present scenario. Eco-Tourism is one of the fastest emerging trends in tourism in 21st Century, as nature lover tourists are increasing in number due to requirement of Oxygen in the present situation of SARS 2001, COVID 2019 and other viruses. Tourism is a common people's industry where one can understand tourists are interested to spend crucial leisure time at nature based places for relaxation especially water based places like beaches, waterfalls for playing and lakes to enjoy setting in cruise moving through the waters watching sky, moon and stars and nature-flora and fauna. Therefore Eco tourism is the outcome of Nature based destinations identified by WTO in the tourism industry as one of the best type of tourism to give tourist a unique opportunity to relax, watch, play and experience natural environment. Telangana with abundant nature can be one of the best and suitable destinations for eco-tourism along with cluster of types of tourism.

Telangana is newly born state on 2nd June, 2014 as 29th state of India located in the Deccan region of South India. Earlier it was a part of AP state. People and government are seeking treasures in state which has given an opportunity to identify and understand the local ecotourism potentials. Recently discovered abundant natural heritage by Department of Tourism, local people, researchers and nature lover tourist can boost tourism as great potential for sustainable development as a hub for eco-tourism and its prospects in the state.

Eco-Tourism

Eco-Tourism is the new buzzword in the realm of tourism throughout the world. Eco-tourism means 'ecologically sound tourism' or 'ecologically sensitive tourism'. It is generally used when describing any manner of recreation or vacationing in a natural setting. It includes hills valleys,

waterfalls forest, lakes, rivers, dams, gardens, parks, sanctuaries, and much more related with nature, which entertainment us with adventure sports, playing with waters, relax, watching nature, creative thinking, poetry writing, educate about nature, build eco-friendly relation with nature, etc. Therefore ecotourism is one of the best tourism among the tourisms.

The International Eco-Tourism Society (TIES)ⁱ founded in 1991, with its head quarter at Burlington, Vermont, U.S., and with global network of about 1,600 members in 110 countries, defines eco-tourism as “responsible travel to natural areas that conserve an environment and sustain the wellbeing of local people”, the term “Eco-tourism “was first coined in 1983 by the Mexican architect – environmentalist Hector CeballosLascurain, who today is an international consultant on the subject. According to Heather Robinson (2006), “Eco Tourism is a sustainable tourism, differing by its focus on ecology contributes actively to the conservation of natural and cultural heritage”

Eco-Tourism was initially used to describe the nature based travel to relatively undisturbed areas with an emphasis on education. The concept of eco-tourism is new with tremendous potentiality for sustainable development of nature based tourist resources. World Tourism Organization (WTO) states its annual growth rate at 5% and represents 6% of the GDP, also constituting 11.4% of consumer spending. Thus eco-tourism is fast becoming one of the most fascinating vacationing in the world.

In 1996 three International Organizations, World Travel & Tourism Council, World Tourism Organization and Earth Council, launched an action plan entitled "Agenda 21 for the Travel & Tourism Industry: Towards Environmentally Sustainable Development" - a sectoral sustainable development programme based on the Earth Summit results". This document is of immense importance to the Travel & Tourism companies, governments, national tourism administrations (NTAs), and representative trade organizations to the travelling public. The document emphasized on inter-relations of tourism and sustainable development for conservation of nature and natural resources with community participation.

As the tourism domain has focused its interest on new area ‘Eco-tourism’. The year 2002 was declared as the International year of Eco-tourism. It has been referred as ‘Nature tourism’. Steps are being taken by the Centre as well as state governments in India to attract domestic as well as foreign tourists to explore nature spots. Ecotourism as an economic activity can be important alternative source in providing employment to local people.

Telanganawith eco-tourism destinations and a wealth of Natural heritage has immense scope for earnings and employment for local people. Therefore the objective of the paper is to highlight the ecotourism and its prospects in Telangana State.

Ecotourism –State Plans and Policies towards Waterfalls in Telangana

The need of plans and policies for Ecotourism, in order to direct the development of tourism in a state or at a destination there has to be a policy with identified targets and a plan to achieve them. Tourism planning may be defined as the creation and addition to facilities, and services to meet the need of the tourists in a systematic manner.

State adopted a policy of making expenditures on tourism development through Five Year Plan. The prospects and development of tourism, infrastructure of a country or state mainly depend upon the various plans and projects taken up by the government. The establishment of the Planning Commission in 1950 and the introduction of planned methods for the development of the state was an event of paramount importance. The tourism expenditures were made through approved plans and estimatesⁱⁱ since 1956 with Second Five Year Plan period.

Towards the development of Ecotourism in the Telanganaⁱⁱⁱ A sum of Rs.1.09 Lakhs^{iv} was provided for expenditure on the construction of Rest House at Simhachalam, Travelers Bungalow at Ettipothala Water Falls.

The Kuntala falls and Shikar facilities in Adilabad attract number of people to visit that place. Suitable accommodation facilities are necessary to provide the visitors with shelter. A sum of Rs. 0.14 lakh has been provided in the plan for 1961-62^v to construct a Low Income Group Rest House at Adilabad.

In view of the increased tourist traffic and NagarjunaSagar's rising prominence as international tourist attraction, the state Tourist Department from 1.12.1969, has assumed full charges of the buildings from NagarjunaSagar project authorities. From the Annual Plan Budget of Rs.6 lakhs during the year 1970-71, the following schemes have been sanctioned, (i)construction of drive-in-counter at NagarjunaSagar (ii)construction of pavilion at ferry point at Nagarjunasagar, , (vi)for furnishing of Delhi Tourist Office, project house at NagarjunaSagar ,

The map was ordered^{vi} to be prepared in the pattern as the "Travellers" map of Italy brought out by the National Geographic. The map was to include a summary on the history, culture, art, scenery, places of interest and festivals ofTelangana,

During 1973-74 the State Government had sanctioned the construction of a Tourist Lounge at thePochara Waterfalls in Adilabad District at a cost of Rs.19, 000^{vii}. Also Tourist Information Centre shifted to new premises, more suitable for the purpose. Sanctions were accorded for improving the new office at New Delhi. The state Tourism department had taken space at the building of Hyderabad airport and opened a tourist information counter to cater to the needs of a number of visitors coming to Hyderabad by air.

During Fifth Five Year Plan [1974 – 79]^{viii}lay of approach road and culvert to the Pavilion, at Pochera water falls in Adilabad district. For the development of Ethipothala and Pochara Waterfalls a provision of Rs. 1.50 Lakhs, also there was a provision of 1.00 Lakh for the beautification of HussainSagar Lake.

During Sixth Five Year Plan [1980 – 85] for the Development of Ettipothala Waterfalls a provision of Rs1.50Lakhs was sanctioned.

In Ninth Five Year Plan [1997-2002]since 2000 year State Government encouraged Tourism profusely. During January 9-11, 2001, partnership summit 2001, Government has given second priority for Tourism, after Information Technology worth Rs.36, 000 crore potential. Plan and non-plan expenditure are being utilized for implementing the schemes and also to meet the expenditure on staff.

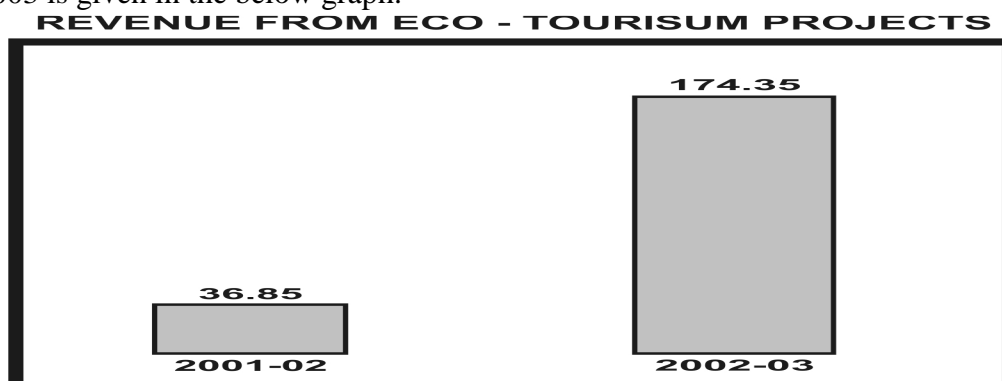
With a view to develop Tourism and attract private investment the state government identified Special Tourism areas for intensive investment and development under private sector during 2000-2001 year. New Tourism Policy has been introduced where in number of incentives has been offered to attract private investment in eco-tourism areas. Special Tourism areas for intensive investment and development under private sector have been declared. International consultants have been conducting survey, preparing Macro and Micro plans for developing thisspecific tourism area. WTO has also prepared master Plan for development of Eco-Tourism in state.

Tourism Development Corporation(TDC)of state continues to strive during 2005-08 for promotion of new tourism products such as Eco-Tourism, Beach Tourism & Cruise Tourism. During last year, 6 new Eco-Tourism destinations have been promoted as a novel initiative under community based Eco-Tourism. The Corporation conducts Sound and Light Shows, owns & operates water fleet

of 118 boats making River & Lake cruise tourism as an affordable reality. The primary focus remains on development of world-class tourism in the State.

Eco-Tourism:

TDC is well into the realm of eco-tourism, given the wealth of the natural beauty of the State. Over the three years, the Corporation has carefully planned and identified nature spots and nurtured eco-tourism as a specialized service. The revenue generated by Eco-Tourism during the years from 2001 to 2003 is given in the below graph.

The revenue generated by the Eco-Tourism was much since its beginning in the year 2001. During this year the revenue was generated 36.85 lakhs and it increased to 174.35 with a margin of Rs. 138 lakhs approximately. When compared it is seen that during 2001-02, it is a good start benefiting the Corporation it shows Rs. 36.85 lakhs and increased to Rs. 174.35 lakhs during 2002-03. This shows much beneficiary for the development of Eco-Tourism in the State. APTDC plans to develop more eco-tourism projects within a span of four years, the turnover from Rs.36.00 Lakhs to Rs.358.00 Lakhs in 2004-05.

WATERFALLS AS ECO TOURISM POTENTIALS IN TELANGANA STATE

Kuntala waterfalls

Kuntala waterfall is located in NeredigondaMandal of Adilabad District of Boath Range in the Reserve Forest. Kuntala waterfall is on Kadam River, and is located at a distance of 12 Km from the National Highway No. 7 from Neradigonda village. It is about 40 Km from Nirmal and about 65 Km from Adilabad by road. The Kadam River falls from a height of 45 meters at Kuntala, which is surrounded by lush green teak forests. It is a place that attracts a lot of tourists especially during monsoon season. The Tourism Department provided funds to develop the area as an ecotourism spot. It provided funds for creating infrastructure such as cafeteria, cottages and huts, nature trails, paths and parking areas. It imparted skill development trainings to the local youth and provided employment to them within the programme.

Benefits and employment generation from the development of KuntalaWaterfalls as Ecotourism destinations

The Kuntala Waterfall project site is surrounded by reserve forest consisting predominantly of teak species. Before inception of the project, this forest was prone to illicit felling and smuggling of timber to the adjoining state of Maharashtra and to Hyderabad city by the villagers who were hand in gloves with timber smugglers. However, due to ecotourism project intervention, the unemployed youth of the village got alternative livelihood opportunities. This led to curtailment of the smuggling activities to a great extent. Village youth also realized importance of conserving their natural heritage and thus started cooperating with the Forest Department in conservation, protection and preservation of their forest.

Benefits to the village youth due to this project the youth of the village got an opportunity to be engaged in decent and respectable jobs. This has improved their living standard and has enhanced their self-esteem.

The Kuntala Waterfall project site is surrounded by reserve forest consisting predominantly of teak species. Before inception of the project, this forest was prone to illicit felling and smuggling of timber to the adjoining state of Maharashtra and to Hyderabad city by the villagers who were hand in gloves with timber smugglers. However, due to ecotourism project intervention, the unemployed youth of the village got alternative livelihood opportunities. This led to curtailment of the smuggling activities to a great extent. Village youth also realized importance of conserving their natural heritage and thus started cooperating with the Forest Department in conservation, protection and preservation of their forest.

“Nature and culture are possibly two genres that would be of interest to photographers,”^{ix} said well-known travel and tourism writer-photographer Lakshmi Prabhala of Hyderabad, based on her experience in capturing nature’s beauty in the district during a recent visit to the Kuntala waterfall.

Ettipotala Waterfall

The State Tourism Corporation during [2006-07] was the first to take up eco-tourism initiative in the State. It identified lakes, caves, waterfalls, islands, hillocks, rivers and forests as the natural resources with tourism potentials.

The Ettipotala Waterfall is provided with state-of-art dynamic illumination. Ethipotthala Waterfalls’ is 18 km from NagarjunaSagar Dam which is located at 170 km from Hyderabad is a unique pleasant Ecotourism destination. Ethipotthala in Telugu means to lift and pour. The waterfall has a stream Chandravanka silvery cascade tumbling down 22 meters to join Krishna River. The waterfalls are illuminated in the evenings with dynamic lighting giving the visitors splendid sight to see. A crocodile breeding centre is established here by the forest Department. The largest wildlife sanctuary lies between NagarjunaSagar and upstream of Srisailem.

Pochera Waterfalls

Pochera Waterfalls situated very close to the city of Adilabad is another magnificent sight for tourists to enjoy. This waterfall is surrounded by dense forest that is home to several flora and fauna species. At this point the narrow stream of Godavari River which flows down the Sahyadri mountain range merges again and fall from a height from a height of 20m.

Pochera Waterfalls are located precisely 50kms from Adilabad and it is amazing to note that the Godavari gushes fast and wide in small cascades down rocky slopes and falls 20 feet into a large rock pond, entrancing the visitors with its breath taking beauty.

MallelaTheertham Waterfalls

MallelaTheertham is one of the popular waterfalls of Mahabubnagar that is located in the Nallamala forest again. It is a natural waterfall with a height of around 500 feet. The waterfall is in the midst of a dense forest with lush green trees and mountain ranges.

It also plans to develop one of the most beautiful water fall location of “MallelaTheertham” in Mahbubnagar district and proximity to Srisailem, which has been attracting dozens of Eco-adventures and trekkers to trek and rock. Another spot is Farahabad, which is just 158 km away from Hyderabad and it is also proximity to Srisailem forest area is also planned, to spot the big cat campers wait for weeks in dense forest.

Emerging Waterfalls

Bogatha Waterfalls in Khammam District (Niagara Falls of Telangana)

The BogathaJalapatham is a magnificent waterfall is situated in Koveerapuram, WazeeduMandal in Khammam district presents a splendid spectacle of falling waters and rich landscape and therefore, aptly gets the epithet the Niagara of Telangana^x can become a suitable place for eco adventure sports.^{xi}

Gayatri Waterfall

Gayatri Waterfalls is one of the many waterfalls in and around Nirmal town, along tropical forest at a distance of 5km from TarnamKhurd Village, Neredigonda, 19km from Kuntala Waterfalls.

Kanakai Waterfalls, Adilabad

KanakaiWaterfalls^{xii} is a beautiful waterfall on Kadem River, near a small village Girnoor of BazarhatnoorMandal located in Adilabad District of Telangana. The other waterfalls to see here are Bandrev waterfalls.

There are many more waterfalls namely Sahastrakund Waterfalls, Waterfalls Places in Kothagudem, GangannaSirrassu Waterfalls, Polluru Waterfalls, Adilabad District And BheemuniPaadam Waterfalls, Warangal Rural District and many more waterfalls are still to discover.....

Eco-Tourism Prospects in Telangana

State has recognized very well that waterfalls are the best source potential of Ecotourism and come forward for its prospects to ripe benefits from its abundant potential destinations in Telangana. TSTDC is well into the realm of eco-tourism, given the wealth of the natural beauty of the State. Over the three years, the Corporation has carefully planned and identified nature spots and nurtured eco-tourism as a specialized service.

Eco-Tourism in BangaruTelangana

Eco Tourism Circuit^{xiii} in TelanganaintergratedBogatha Waterfalls with lakes of Warangal and other tribal destinations to cover scenic and natural beauty of the region, covering forests and waterfalls, rivers and reservoirs. Government proposes to develop road connectivity. The Tourism Ministry has sanctioned Rs 99.86 crores towards it.

The tourists coming to Kuntala waterfall now turned out to an excellent place for both leisure and adventure tourism, within the ambit of eco-tourism. “Given its excellent forest cover, Adilabad is the place for eco-based adventure tourism,”^{xiv} observed P. Shyam Sunder Reddy, president of YHA’s Bellampalli unit. “We have already conducted five camps in Jodeghat, the Ragapurghats in the Tiryanimandal, and the Gandhari fort in Mancherial.

Telangana State government plan towards roadmap to boost the ecotourism in cities close to four districts, the Centre pumping in Rs.1Crore as seed money towards adding gear, personnel, and other facilities at popular eco-tourist cities in close to four districts and tourism officials are expecting this will draw attract the domestic and international daredevils. “Till a couple of years ago water rafting was unknown in Telangana” said K. Ganga Rao, founder and director of Adventure Club of Telangana State.

Minister for Forests and Environment, JoguRamanna said the government would initiate steps to develop ecotourism in Telangana at Kawal, Kadem, Jannaram in Adilabad and Amrabad Tiger reserve in Mahaboobnagar forest areas in a big way^{xv}. Amrabad can be developing into a tourist hub on the lines of Periyar Tiger Reserve in Kerala, known for its community-based ecotourism. The total area of the state is 1, 12,101 Sq.Km. and the forest area is only 26,903 Sq. Km. is a mere 24 % against mandatory while 33% is prescribed by the norms. “Efforts like

HarithaHaaram are aimed at improving the green cover in the state”^{xvi} he said. The minister also informed that the State Government will host the Southern Forest Ministers’ Conference in Hyderabad in the third week of November, 2017.

Suggestions to get boost for Waterfalls as Ecotourism destinations

The State of Telangana is gifted by nature with abundant of Ecotourism potentials and waterfalls are one among them can become best destinations which can get boost if properly and interestingly highlighted. The necessary ways to find the solutions:

- The State Government, Department of Forest and Tourism need to come together to boost
- Government need to take necessary key steps to highlight the Waterfalls Ecotourism destinations
- Bringing notice to the tourists about waterfalls as destinations through pamphlets, brochures, media- print media, cinemas, press, TV Channels, abroad tourism offices and website etc. As cinemas have played a role in highlighting Kuntala and Boghata Waterfalls.
- Including local natural environmental studies in local educational studies to get knowledge about it.
- Research work on local natural heritage in university studies

CONCLUSION

‘Ecotourism is celebration of Life with nature friendly destinations’ as tourist to these places is eco-friendly. So therefore “One step forward in tourism towards Eco-Tourism leads to hundred ways of benefits”.

As 21st Century tourists are lovers of nature and Eco-Tourism is the outcome of it. A cluster of potentials along with Waterfalls can get boost like Hills, valleys, lakes, and forests with eco-friendly environment can really do a lot to give human celebration of life with natural heritage. It can give real relaxation, adventure, entertainment, education, enjoyment, earnings and enlighten tourists with moral lessons to live a happy life.

Researched based careful Plans and policies are needed and important for developing Waterfalls as eco-adventure tourism along with cluster of other tourism potentials which can do wonders to generate benefits. An unknown eco-tourism center can turn into a potential center of tourist attraction with such steps which maximizes the overall economic, social and cultural advantage and satisfies the department of tourism in allocating the budget and motivate the domestic tourist to visit the places again and again and for international tourist get back to their homes with unforgettable memories. The government should liberalize several infrastructural facilities for the prospects of eco-tourism in state.

As the Telangana state has been bountifully endowed by nature for ecotourism along with rich historical and cultural tourism potentials. Plans and policies for Ecotourism are given priority by state are less in early stages but now a positive vision is visible. So there is a possibility of development of Waterfalls as eco-adventure tourism in state for tourist. There are still excellent waterfalls which are still undiscovered and unidentified. Therefore, discoveries, education and research studies are necessary to do so.....

Telangana should encourage Eco-Tourism by providing opportunities for jungle walks, forest retreats, wild life tourism, and bird watching and trekking as people are interested to participate in encouraging and experiencing what is ecotourism is.....

REFERENCES

1. Tajrawat, "Nature Tourism", published by Discovery Publishing House Pvt. Ltd, New Delhi, 2009, p-165.
2. Vide G.O. Ms. No. 2889, PWD, Dated 6-11-1957 & G.O. Ms. No. 772, GA (Political-A) Dept, 13-5-1959
3. Vide (1) G.O. Ms. No. 280, GA (I&PR) Dept., 22-6-1960.
(2) G.O. Ms. No. 751, GA (Political-A), Dated 9-5-1960 and
(3) G.O. Ms. No. 241, Dated. 18-2-1961.
4. Second Five Year Plan 1959-60, (Plg&Devl) Dept. Govt. of AP. p.319
5. Source: Third Five Year Plan (Plg& local Admn'tionDept) Hyd., Govt. of A.P. p 392.
6. G.O.Ms.No.345, YAT&C (T) Dept., dt.3.7.73
7. *G.O.Ms.No.413, YAT&C (T) Dept., dt.30.7.73*
8. *Source: fourth five year plan 1969-74 (fin.&plg.) dept. Govt. of AP.*
9. Source Fifth Five Year Plan 1974-79 (Plg& fin Dept) Hyd., Govt. of AP. p. 179
10. The Hindu Newspaper, Adilabad, an emerging tourist destination, 28.1.201
11. TelanganaNewspaper, September 27, 2016, in mytravelore.blogspot.in
12. V6 Channel video special coverage of Telangana Waterfalls
13. My Travel Ore: Kanakai Waterfalls, Adilabad, October 30, 2013.
14. The Hans India, Newspaper, 'Eco Tourism in BangaruTelangana, July 04, 2016.
15. The Hindu Newspaper, Adilabad, an emerging tourist destination, 28.1.2016
16. Telangana Newspaper on Telangana State "Eco Tourism Projects for Telangana State, August 10, 2015.
17. Ibid.
18. Annual Report 2015-16, Ministry of Tourism, Govt. of India.
19. Sunita Mahesh Bhagwat, IFS Additional Sectary, Tourism and Youth Advancement, A Project report by her on "Kuntala Waterfalls, Adilabad District, Telangana", 08/07/2013.
Indira, 'Tourism in Andhra Pradesh, Growth and Developments, 1956-2007, Published by Research India Press, 2014

DETERMINANTS OF VOTING BEHAVIOUR OF PEOPLE IN INDIAN POLITICAL SYSTEM- A LITERATURE REVIEW

K. V. MANJUNATHA

Assistant Professor & Principal, Department of Political Science, Government First Grade College,
Srinivasapur

ABSTRACT:

In the democratic political system voting places a very important role. Voting is the life blood of democracy due to citizens elect their representatives through the elections for forming a better government. People use voting as a mode of interacting their acceptance or rejection to governmental policies. Voting behaviour denotes the responses of citizens related to participating in the elections that take place for electing members or their representatives of their local, regional, or national government. The study of determinants of voting behaviour of people in Indian political system comprises a very important area of study. An intensive literature review regarding study of the determinants which inspire and influence the voters to use his right to vote in favour or against a particular candidate. Voting behaviour is determined by different forces such as gender, race and pressure groups religious and communities, the influence of money or charismatic personality of a leader. The main purpose of the present study is to carry out literature review regarding voting behaviour in India and to accentuate the factors that decide the voting behaviour in India.

KEY WORDS: *Voting, Determinants, Voting Behaviour, Political System*

INTRODUCTION:

Elections are an essential component of any democratic society and are the conventional means by which a population selects individuals to represent them politically. (Guo, Q. 2020, N. Ismail, 2018). Generally, citizens participate in the election process to express their voice as well as their right to elect officials to represent them in a government (He, B. 2006). In addition, through election, citizens as voters can choose their representatives in conditions of openness, equality and transparency that simulate political competition (Kleinen-Von Königslöw, K. 2016). Voting as means for expression his/her approval or disapproval of governmental decision, policies and programmes of various political parties and the candidate who are engaged in the struggle to get the status of being the representatives of people (Antunes, R. 2010). In other way voting refers to the function of election representatives by casting voter in elections (Singh, S. 2020). According to Samuel S. Eldersveld voting behaviour is not new term. It is not confined to the examination of voting statistics, records and computation of electoral shifts and swing. It also involves an analysis of individual psychological process like perception, emotion, and motivation and their relation to political action as well as of institutional patterns, such as the communication process and their impact on election (Abdullah, M. 2020).

The choices of voters in election are affected by various factors, especially social-group identity, which helps to forge enduring partisan identification (Khan, M. S. 2015) In addition, voters are influenced more by short-term factors such as issues, campaign events and candidate appeal (Nizah et al., 2016). Voting is the main form of political participation in liberal democratic societies

and the study of voting behaviour is a highly specialized sub-field within political science (Hossain, 2017). The analysis of voting patterns invariably focuses on the determinants of why people vote as they do and how they arrive at the decisions they make (Noor Hamid Khan Mahsud, 2020). Sociologists tend to look to the socio-economic determinants of support for political parties, observing the correlations between class, ethnicity, sex, and age and vote; political scientists have concentrated on the influence of political factors such as issues, political programmes, electoral campaigns, and the popularity of party leaders on voting behaviour (Amila, S. E. 2020). However, both disciplines share much the same terrain, and increasingly tend to overlap in their analytical approaches. Voters have a special significance in electing their representatives (Hazarika, B. 2015). There are more than 70 crore voters in India's democratic structure. They have a right to cast their votes in election. About voters and their voting, Rojanthal says, "When India votes, the whole world votes." There are more voters in India than voters in America, England, France, Japan, Brazil, Canada, Germany, Denmark, Sweden and Bangladesh. Moreover, voters belong to different castes, communities and creeds in India. This diversity has great impact on the political system, political culture and political developments in the vast democracy of India (Adams, 2015). The election process exhibits voting behaviour of Indian's voters (Ashok Kumar, 2015). This paper is descriptive in nature. The information used in it have collected from secondary sources. Necessary secondary data is collected through literature review from journals, reference books and research articles.

LITERATURE REVIEW

Determinants of Voting Behaviour

Voting pattern in India is the greatest democracy compared to other countries. Every citizens of 18 years or more than that age have the right to vote in Indian elections (Onder, M. 2017). Most of them are or half of them are illiterates, they have in the past acted wisely and in a mature way to elect their representatives. They have already participated in several elections to Lok Sabha, state legislative assemblies and a large number of bi-elections. At the first general elections in India in 1952, some election studies were conducted. In the beginning, these studies lack methodological rigour and sophistication. However, with the increased use of the survey method and observation technique has improved the quality of election studies in India. Indian electoral studies are mainly inspired by Western research on voting behaviour, particularly in the United States, Colombia, and Michigan. Scholars at Columbia University in New York highlighted the impact of social and environmental forces on voter choice.

VOTING BEHAVIOUR IN INDIA AND ITS DETERMINANTS

In India following main political and socioeconomic factors which act as determinates of voting behaviours in our Democratic system

Local Issues

Local issues always influence the choice of the voters. A regional or a local party always tries to identify itself with local issues and there by secures for itself popular local support (Porta, B. 2015). The success of the Jharkhand Mukti Morcha in Jharkhand region of Bihar is a classic example which highlights the role of local issues as determinants of voting behaviour. The spectacular success of the Telugu Desam Party in Andhra Pradesh in the 1999 Lok Sabha and Andhra Vidhan Sabha elections was largely determined by its image as a local part identified with the local interests of the state and having a good support with the centre. All regional parties try to win elections on local issues. In fact, all agencies of public opinion always act as determinants of voting behaviour (Seran, G. G. 2018).

Election Campaigns

Each party launches a vigorous campaign for influencing the voters in its favour. Use of such means as mass meetings, street meetings, personal contacts, posters, poster war, speeches by film stars, T.V and radio broadcasts, News Paper advertisements, hand bills, processions and propaganda is made to win votes, particularly the floating votes during the election campaigns (Ojekwe, G. I. 2016) The election campaigns are designed to make a voter believe that his interest can be best served by the party/the candidate of the party contesting from his constituency. Thus acts as an important determinant of voting behaviour (Beyer, A. 2014).

Current events

The current problems and difficulties faced by the people as well as recent political developments or the poll eve developments also act as determinants of voting behaviour (Pradesh, M., Gwalior. 2017). The political and economic events of the election year also act as determining factors (Nasser, A. N. (2013). The price rise, shortages and other economic hardships faced by the people during 1966-67 helped several Political parties in considerably reducing the popularity of the congress with the masses. In 1967, the congress, though it retained its majority at the centre, suffered a loss of popularity which was reflected in its poor performance in the elections to the Legislative Assemblies. However, the victory in the 1971 Indo-pak war turned the tide in favour of the Congress in the elections that followed. In 1984 of the assassination of Mrs.Gandhi created a huge sympathy wave in favour of the congress(I) and its leaders Mr. Rajiv Gandhi in1991,the assassination of Mr.rajiv Gandhi on 21st May, stemmed the swing away to a low swing in favour of the Congress(I).

Money Factor

The role of money cannot be ignored in the study of electoral behaviour. Though India is a poor country, crores of rupees are spent in election (Muhtadi, B. 2019). In the present political and economic context, the conduct of election and the electioneering campaign led by candidates and political parties have tended to be costly (King, G., Rosen, O 2008). While the 1952 elections to parliament and the state legislatures cost Rs. 10.50 crores, the 1980 elections to the Lok Sabha alone cost about Rs. 52 crores, notwithstanding all the economy measures taken to keep the costs down. It must be stressed here that this is a conservative estimate based perhaps on the returns filed by the candidates to the election commission. These incurred. Certainly with the present system of conducting elections, the costs will escalate at least in proportion to the rise in the cost of living. Moreover, in spite of specifying a ceiling on expenditure that a candidate can make in his election, the amendment in the representation of the people act of 1974 has laid down that the amount spent by a party shall not be taken as an expenditure made by the candidate. The role of money in the politics of our country should, however, be discovered in the politics of political funding. It finds place in the world of big industrialists and capitalists to various political parties, particularly the congress party.

Religion

The establishment of a secular state in India by guaranteeing the right to freedom of religion to everyone, treating every religion as equal and non-recognition of any religion as a state religion- has not been successful in preventing the role of the religion as a determinant of political behaviour in general and voting behaviour in particular (Gul Said 2021). The existence of such political parties and non-political groups as stand linked with a particular religion, for example, the Muslim league, the Akali Dal, the Hindu Maha Sabha, the Shiv Sena etc. has been one of the reasons behind the continued role of religion as a determinant of voting behaviour (Iyer, S. 2018). Religious pluralism

of the Indian society is a major feature of the environment of the Indian political system and it greatly influences the struggle for power among political parties. The selection of candidates is done with an eye upon the presence of a religious majority in a particular constituency. In Karnataka there is a demand that Kannada alone should be the medium of instructions in schools, but it is being opposed by other ethnic groups. Such problems are presenting in almost all the states since people have emotional attachment with their languages, they easily get influenced whenever there comes up any issue relating to language. Linguistic interest always influences voting behaviour.

Social group

When members of a particular social group (e.g., racial, economic, gender, or age) identify especially strongly with that group, those people develop a group consciousness that appears to increase turnout (Ben-Bassat, A. 2012). People who say that their lives are intrinsically tied to other members of their social group (especially if that group is disadvantaged) appear to change their political behaviour accordingly and increase their turnout. People with high solidarity could have higher motivation to vote because they are concerned with issues affecting their group, or their strong connection to members of that group could give them skills that better enable them to vote (Kopřiva, R., & Varvažovská, P. 2011). The social and psychological forces that inspired voting the first time may have enhanced impact directing future voting decisions. After being successfully mobilized to vote once, a citizen may attract repeated mobilization efforts at the times of subsequent elections. Voting may be self-reinforcing, meaning that the social and psychic rewards one enjoys after voting once may be memorable and motivating at the times of subsequent elections. And the act could change a person's self-perception into one of an active, civically engaged individual, and by voting once, a voter might realize the ease of doing it and may therefore be less inhibited from doing it again.

High- profile events

High- profile events might impact elections, but personal tragedies and investments also impact voter decision (Healy, A. J 2010). Because traumatic events and natural disaster certainly leads to strong emotional reactions is fear (Suna, J. M. 2013). People tend to vote for the candidates who they feel best protect their freedoms. Appeals to voter fear are therefore common method of swinging voter's opinion during election. Some researches shows that fear might be the most effective way of cultivating electorates.

Social Pressure

Social pressure has been found to be a major influence on people's decision to vote. Voting is sign of our membership in larger group. People are often motivated to vote because they want to suitable in. This social pressure came from many sources, most notably parents, friends, and romantic partners (Panagopoulos, C. 2010). Our social environment and events indirectly influence voting behaviour by heightening emotion and drawing attention to specific issues (Rogers, T. 2017).

Trust and Belief

Trust and Belief also influence behaviours of voters because people who are especially trusting of others are more likely to vote. Perhaps distrustful people think of the political system as corrupt, which might sap their motivation to participate (Turska Kawa, A. 2013). But low levels of interpersonal trust might also sometimes inspire higher turnout if lack of trust motivates people to take action to minimize the damage they might fear others might inflict. People who feel a personal sense of civic duty believe they have a moral obligation to participate in politics and are especially

likely to vote in elections. Similarly, people who believe that all citizens have the obligation to vote go to the polls more than those who do not hold this belief (Oostveen, A. M 2015) Presumably, civic duty is a source of motivation to turn out. Citizens who have a great sense of political efficacy turn out more. This is true for both internal efficacy, the belief in one's capability to understand and participate in politics) and external efficacy, the belief in the responsiveness of political institutions to citizen involvement; The higher an individual's efficacy, the more motivated he or she presumably is to cast a ballot.

Voting habit

Some studies indicate that voting is habit-forming and habitual voters are continuing to vote regardless of candidates. The voting habit of people are also influence by vicinal because election cues as neighbours talking about politics or pertinent yard signs (Gerber, A. S. 2009). Another way voting is a habitual behaviours, meaning that voting once increases the likelihood of voting again. Voting is a habitual behaviours, meaning that voting once increases the likelihood of voting again (Law, W., & Flavin, P.2019). The political party affiliation of people is also influenced by their neighbourhoods.

Motivational Factors

The behaviour of voters is influenced by motivation factors. The more motivation or ability a person has to vote, the more likely he or she is to turn out on a given election day (Glasford, Demis. 2008). Thus, a citizen's turnout behaviour is likely to be a joint, multiplicative function of these three classes of causes, so pointing to a single factor as causing a person's turnout or lack of turnout would be a vast oversimplification. The multiplicative feature of this equation means that high motivation or high ability or low difficulty is not sufficient to ensure turnout deficit in any area may be sufficient to undermine a person's turnout.

Motivation to vote could come from a strong preference for one candidate over his or her competitor. But motivation can also come from the belief that being a responsible citizen requires that a person vote, from pressure from one's friends or family to vote, or from other sources that we outline below (Gerber, A. S. 2009).

Public Esteem of the Candidate

A candidate report with the people with a constituency or his known qualities or contribution in any value spread of activity always acts as a factor of voting behaviour (Guo, Q.2020). In addition to his party loyalty or opinion on various issues and problems, the voter, while making his choice, always takes into account the nature and level of his association with the candidate (Spenkuch, J. L. 2018). A positive image of a party's candidate is a source of popular support for the party. A voter prefers to vote for a candidate who is approachable and who can help him anyway (Hultman, M. 2019).

Factionalism

The Indian Political life from the village level to the national level is characterized by factionalism. Neither political party nor even the cadre-based BJP and the two communist parties is free from factionalism (Hazarika, B. 2015). It is at work, as Rajni Kothari points out, at all level of the congress. It has adversely affected the strength of the congress is a political party with a glorious past, a weak present and not a bright future. Other parties are also suffering from factionalism. The voters are getting disappointed with some of the political parties because of their inability to overcome factionalism (Basedau, M.2011). They are moving to regional parties which, because of

their small organizational network and limited operational based are relatively less affected by factionalism.

Mass literacy

Mass literacy has been another determinant of voting behaviours in India (Rozenas, A 2018). Due to this weakness of the people that political parties, communal groups, and militant outfits, are in a position to exploit the sentiments of the people in the name of caste, religion, region and another such factor (Bhavnani, R. R 2019). The votes of the illiterate constitute a big proportion of the votes polled and hence it plays a big role in determining the outcomes of elections (Agomor, K. 2014). However, despite this fact, the common sense and maturity born out of the past experience have also been playing a big role in influence the voters mind and actions.

Performance of the Party in Power

Each Political party contests elections on the basis of an election manifesto, and after coming to power, it is expected to fulfil the promises made therein. Good or bad performance of the ruling party, just on the basis of the election promises made and promises actually fulfilled influence the basic behaviour of the people in a big way (Singh, A. K. 2020). The main reason for this is a corresponding increase in the number of “floating voter” or “switchers” who are mostly young citizens from an educated upper middle class and are ready to transfer their support from one to another party on the basis of their performance (Carney, K. 2022).

Influence of money

India is a poor country with a large number of people living below the poverty line. Money as such plays a crucial role in determining the behaviour of votes in India (Cruz, C. 2015). A rich candidate or party has more chances of winning the elections always. At the time of elections, the poor are allured by the glitter of the money and their votes are purchased (Mitra, A. 2021). In this way, the process of, ‘give a note and take vote’ goes on in India.

Language

India is a multi-lingual state. The language also serves as a factor in voting behaviour. The organization of states on a linguistic basis fully reflects the importance of language as a factor of politics in India (Cáceres Miranda 2020). There have been problems in states like that of the status of one particular language in that state, or relating to the quality of the status of a language of a state (Akhter, Z 2018). Since people have an emotional attachment with their languages, they easily get influenced whenever there comes up any issue relating to language.

Party loyalty

In India, many of the people are attached to their different political party and they always cast their vote in favour of the party rather than the candidate (Young, D. J. 2007). We can't change their party loyalty even when they know that their candidate would not be going to win, such voters are known as committed voters (Biswas, A. 2014).

Personal contacts

Personal contacts of the candidate and voters also affect the voting behaviour of the voters. Most of the voters get influenced by personal visits of the candidate and they cast their vote in their favour. Besides this, the relatives and friends of the candidate also cast their votes in favour of them because of their personal relationship (Ohman, M. 2015).

Populist slogans

Sometimes different political parties raise the populist slogans according to the need of the time and affect the thinking of the voters (Rahul, V. 2017). For example, congress raised the slogan of, 'garibihatao' in 1971. During the 16th Loksabha election the slogans like 'Aabki bar Modi sarkar.

Ideological commitment

The ideological commitment of the voters also effects the voting behaviour most of the voters are crazy about particular ideology and they keep in view the ideology of the candidate and the political party at the time of casting their votes (Mader, M 2017). This fact is applicable to the voters who are the supporter of the leftist parties.

Caste

Caste continues to be a determining factor in voting behaviour in India. It has deep roots in society and constitutes an important basis for social relations at all levels (Akhter, Z. 2018). Despite the adoption of various provisions that prohibit action and discrimination on the basis, the caste continues to be a determining factor in political behaviour. The politicization of caste and casteism in politics has been a well-known reality of the Indian political system (Usman, A., 2017) The political parties in India, without exception, in formulating their policies, programs and electoral strategies always keep the caste factor in mind. Rural voters pay special attention to the caste of the candidate. Despite the adoption of democratic values that conceive a society free from casteism, the caste continues to characterize politics in India (Devi Y. S, 2021).

Charisma

One important factor of voting behaviour is Charisma. It means the exceptional quality of a factor and overrides group elements leader that becomes a source of attraction and reverence for the people in large numbers in an opposite sense, It also means a source of fear to many people because they do not speak or dare to speak against the wishes of a powerful leader (Takens, J 2015). Fortunately, in our country, the constructive aspect of charisma has had its role at the time of the election. The enormous participation in the meetings faced by imposing personalities such as Nehru, Indira, Vajpayee, Modi and a sudden change in the minds of the voters in response to the appeals launched by such great figures can be considered concrete proofs of the role of the charisma in the electoral behaviour of our people (Williams, E. A 2009). The slogan of "GaribiHatao" performed miracles in the 1971 elections, the personality of Mrs Gandhi after India's miraculous victory in the Bangladesh war had the same wonderful impact on the mind of the electorate in the State Assembly elections of 1972. The image of Jayaprakash Narayan had the same effect in the elections of 1977. The personality of Modi, BJP won the election of 2014.

Education

It is often seen that the educated people take more interest in casting their vote as compared to the illiterates because they know the importance of their right to vote and consider the use of this right a national duty (Hansen, E. R 2021). They know that they can elect the government of their choice by executing their right to vote. Thus, education affects the voting behaviour of person and with the spread of education the ratio of the use of franchise is also increasing and during the election of the 16th loksabha, the percentage of voting had gone up to 66.38% which was quite high in comparison to previous elections.

CONCLUSION

These are thus the important determinants of voting behavior in India. The continuity in the operation of India's political system as a developing democratic political system is gradually training the Indian voters. The process of emergence of an issue based political struggle in place of a

caste or religion or personality dominated struggle for power is very slowly but gradually taking shape. Elections occupy a prominent place in the democratic government. It is a means through which people express and enforce their political opinion and regulate political organization of the society. However, the behaviour of a voter is influenced by several factors such as religion, caste, community, language, money, policy or ideology, purpose of the polls, extent of franchise and the like political parties and groups make use of these variables for the sake of winning the battle of the ballot box. It is therefore, imperative that the use of these determinants should be avoided and elections should be conducted in a very free and fair manner. It also depends upon whether the system allows freedom of thought, expression and association to the people. Mere presence of an electoral system does not make a political system democratic. The will of people is expressed through voting in elections and therefore, all undemocratic and unfair means like manipulating and rigging need to be avoided in the elections. No such action is taken which would in any way undermine the popular will expressed through elections.

REFERENCES

1. Akhter, Z., & Ah., S. Y. (2018). Theoretical Perspective of Voting Behaviour in India \ Approaches and Determinants. Public Policy and Administration Research, 05(12), 104–109.
2. Hazarika, B. (2015). Voting Behaviour in India and Its Determinants. IOSR Journal of Humanities And Social Science Ver. IV, 20(10), 22–25. www.iosrjournals.org
3. Singh, S. (2020). The role of psychological factors on Voting behavior. 9(8), 1–2. <https://doi.org/10.35629/7722-0908010102>
4. Kleinen-Von Königlöw, K. (2016). Voting Behavior and Communication. The International Encyclopedia of Political Communication, January, 1–12. <https://doi.org/10.1002/9781118541555.wbiepc228>
5. Antunes, R. (2010). Theoretical models of voting behaviour. Exedra, 4(January 2010), 145–170.
6. Singh, S. (2020). The role of psychological factors on Voting behavior. 9(8), 1–2. <https://doi.org/10.35629/7722-0908010102>
7. Abdullah, M., Hakam, K. A., Wilodati, W., & Ratnafitria, R. (2020). Analysis of Vote Behavior in Election (Psychological Study of Election Behavior on the Young Generation). 400(Icream 2019), 147–150. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200130.158>
8. Khan, M. S., Phil, F. J. M., Khan, R., & Phil, R. A. M. (2015). *The Impact of Violence on the Voting Behavior* □ A Critical View. 5(1).
9. Noor Hamid Khan Mahsud, & Husnul Amin. (2020). Theoretical Approaches to the Study of Voting Behaviour A Comparative Analysis. *Sjesr*, 3(3), 65–73. [https://doi.org/10.36902/sjesr-vol3-iss3-2020\(65-73\)](https://doi.org/10.36902/sjesr-vol3-iss3-2020(65-73))
10. Amila, S. E. (2020). *A Study of Factors that Influenced Voters' Behaviour A Case of Billiri Local A Study of Factors that Influenced Voters ' Behaviour* □ A Case of Billiri Local Government (2019 General Elections). November 2019.
11. Adams, S., & Agomor, K. S. (2015). Democratic politics and voting behaviour in Ghana. *International Area Studies Review*, 18(4), 365–381. <https://doi.org/10.1177/2233865915587865>
12. Onder, M., & Karabulut, N. (2017). A Research About the Youngs ' Voting Behavior in Local Elections □ The Case of 2009 , Ankara Metropolitan Municipality Election. *Republic of Turkey Ministry of Youth and Sport*, 5(12), 69–88.
13. Hansen, E. R., & Tyner, A. (2021). Educational Attainment and Social Norms of Voting. *Political Behavior*, 43(2), 711–735. <https://doi.org/10.1007/s11109-019-09571-8>
14. Takens, J., Kleinnijenhuis, J., Van Hoof, A., & Van Atteveldt, W. (2015). Party Leaders in the Media and Voting Behavior Priming Rather Than Learning or Projection. *Political Communication*, 32(2), 249–267. <https://doi.org/10.1080/10584609.2014.944319>
15. Williams, E. A., Pillai, R., Lowe, K. B., Jung, D., & Herst, D. (2009). Crisis, charisma, values, and voting behavior in the 2004 presidential election. *Leadership Quarterly*, 20(2), 70–86. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2009.01.002>
16. Usman, A., Hussain, S., & Usman, M. (2017). Caste and Character of Candidates, Political Patronage and Voting Behavior in India. *Journal of Indian Studies 89 Journal of Indian Studies*, 3(2), 89–94.
17. Devi Y. S. (2021) A STUDY ON VOTING BEHAVIOUR AMONG VOTERS OF THONGJU ASSEMBLY CONSTITUENCY IN MANIPUR, *International Journal of Multidisciplinary Management Studies*. 11(02), 24–36.
18. Mader, M., & Schoen, H. (2017). Ideological voting in context The case of Germany during the merkel era. *Voters and Voting in Context Multiple Contexts and the Heterogeneous German Electorate, September*, 209–229. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198792130.003.0011>
19. Rahul, V., & Shreyas, S. (2014). Does Media Exposure Affect Voting Behaviour and Political Preferences in India? *Economic and Political Weekly*, 49(39), 82–88. <http://www.epw.in/national-election-study-2014/does-media-exposure-affect-voting-behaviour-and-political-preferences-i>
20. Ohman, M. (2015). Entendendo o sistema de financiamento político. In *Financiamento de partidos políticos e campanhas eleitorais um manual sobre financiamento político*. <http://www.idea.int/publications/funding-of-political-parties-and-election-campaigns/loader.cfm?csModule=security/getfile&pageID=64347>
21. Cruz, C., Keefer, P., & Labonne, J. (2015). *Incumbent Advantage, Voter Information and Vote Buying*. July.
22. Young, D. J. (2007). *Politics without Positions* □ *Party Loyalty and Voting Behavior in Malawi*. UCLA, 1–37.
23. Biswas, A., Ingle, N., & Roy, M. (2014). Influence of social media on voting behaviour. *Journal of Power, Politics & Governance*, 2(2), 127–155.

24. Gul Said, M., Ur Rahman, A., & Yousufi, M. (2021). the Impact of Religion on Voting Behavior. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 9(2), 14–24. <https://doi.org/10.18510/hssr.2021.922>
25. Iyer, S., & Shrivastava, A. (2018). Religious riots and electoral politics in India. *Journal of Development Economics*, 131(9522), 104–122. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2017.11.003>
26. Cáceres Miranda, A., & Florezniño, Y. (2020). View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk. *PENGARUH PENGGUNAAN PASTA LABU KUNING (Cucurbita Moschata) UNTUK SUBSTITUSI TEPUNG TERIGU DENGAN PENAMBAHAN TEPUNG ANGKAK DALAM PEMBUATAN MIE KERING*, 274–282.
27. Mitra, A., & Mitra, S. (2021). Cash for Votes Evidence from India. *SSRN Electronic Journal*, 2016(June). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3987965>
28. Carney, K. (2022). *The effect of social media on voters Experimental evidence from an Indian election*. 1–44.
29. Agomor, K., & Adams, S. (2014). Determinants of Voting Behaviour in Ghana. *Global Awareness Society International 23rd Annual Conference*, 4(May), 1–12. <http://organizations.bloomu.edu/gasi/>
30. Rozenas, A., & Sadanandan, A. (2018). Literacy, Information, and Party System Fragmentation in India. *Comparative Political Studies*, 51(5), 555–586. <https://doi.org/10.1177/0010414017710262>
31. Bhavnani, R. R., & Jensenius, F. R. (2019). Voting for development? Ruling coalitions and literacy in India. *Electoral Studies*, 62(August 2019), 102069. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.102069>
32. Basedau, M., & Köllner, P. (2011). Factionalism in Political Parties An Analytical Framework for Comparative Studies. *SSRN Electronic Journal*, January 2018. <https://doi.org/10.2139/ssrn.909172>
33. Guo, Q. (2020) The Relationship between Voting Behavior and Election Commitment A Literature Review. *Open Journal of Social Sciences*, 8, 201–210. doi [10.4236/jss.2020.82016](https://doi.org/10.4236/jss.2020.82016).
34. Spenkuch, J. L. (2018). Expressive vs. strategic voters An empirical assessment. *Journal of Public Economics*, 165, 73–81. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2018.06.008>
35. Hultman, M., Ulusoy, S., & Oghazi, P. (2019). Drivers and outcomes of political candidate image creation The role of social media marketing. *Psychology and Marketing*, 36(12), 1226–1236. <https://doi.org/10.1002/mar.21271>
36. Ojekwe, G. I. (2016). Political advert campaigns and voting behaviour Akinwunmi Ambode's 2015 Election Campaign in Lagos State. *Journal of African Elections*, 15(2), 13–27. <https://doi.org/10.20940/jae/2016/v15i2a1>
37. Beyer, A., Knutsen, C. H., & Rasch, B. E. (2014). Election campaigns, issue focus and voting intentions Survey experiments of norwegian voters. *Scandinavian Political Studies*, 37(4), 406–427. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.12029>
38. Glasford, Demis. (2008). Predicting Voting Behavior of Young Adults The Importance of Information, Motivation, and Behavioral Skills. *Journal of Applied Social Psychology*. 38. 2648 - 2672. [10.1111/j.1559-1816.2008.00408.x](https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2008.00408.x).
39. Gerber, A. S., & Rogers, T. (2009). Descriptive social norms and motivation to vote Everybody's voting and so should you. *Journal of Politics*, 71(1), 178–191. <https://doi.org/10.1017/S0022381608090117>
40. Law, W., & Flavin, P. (2019). *Issue Importance and Voting Behavior*. October. <https://orcid.org/0000-0001-9408-7001>
41. Turska-Kawa, A. (2013). Political Trust and Electoral Behaviour. *Polish Political Science Yearbook*, 42(1), 9–1. <https://doi.org/10.15804/ppsy2013007>
42. Oostveen, A. M., & Van Den Besselaar, P. (2005). Trust, identity, and the effects of voting technologies on voting behavior. *Social Science Computer Review*, 23(3), 304–311. <https://doi.org/10.1177/0894439305275852>
43. Panagopoulos, C. (2010). Affect, Social Pressure and Prosocial Motivation Field Experimental Evidence of the Mobilizing Effects of Pride, Shame and Publicizing Voting Behavior. *Political Behavior*, 32(3), 369–386. <https://doi.org/10.1007/s11109-010-9114-0>
44. Rogers, T., Green, D. P., Ternovski, J., & Ferrerrosa Young, C. (2017). Social pressure and voting A field experiment conducted in a high-salience election. *Electoral Studies*, 46, 87–100. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2017.02.004>
45. Suna, J. M. (2013). *The Effect of Exercise Training on*. 0(May), 1–9.
46. Healy, A. J., Malhotra, N., & Mo, C. H. (2010). Irrelevant events affect voters' evaluations of government performance. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 107(29), 12804–12809. <https://doi.org/10.1073/pnas.1007420107>
47. Ben-Bassat, A., & Dahan, M. (2012). Social identity and voting behavior. *Public Choice*, 151(1–2), 193–214. <https://doi.org/10.1007/s11127-010-9742-2>
48. Kopřiva, R., & Varvažovská, P. (2011). Social structural model and voting behaviour under the conditions of Czech rural areas. *Agris On-Line Papers in Economics and Informatics*, 3(3), 45–52.
49. King, G., Rosen, O., Tanner, M., & Wagner, A. F. (2008). Ordinary economic voting behavior in the extraordinary election of Adolf Hitler. *Journal of Economic History*, 68(4), 951–996. <https://doi.org/10.1017/S0022050708000788>
50. Muhtadi, B. (2019). Vote Buying in Indonesia. In *Vote Buying in Indonesia* (Issue May 2019). <https://doi.org/10.1007/978-981-13-6779-3>
51. Pradesh, M., Gwalior, O. F., & Pradesh, M. (2017). *Impact of Social Media on Voter's Behaviour-a Descriptive Study of Gwalior, Impact of Social Media on Voter's Behaviour-a Descriptive Study of Gwalior, Madhya Pradesh [5-8] IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON VOTER'S BEHAVIOR -A DESCRIPTIVE STUDY. December 2016.* <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.29416.26880>
52. Nasser, A. N. (2013). Media effects on voting behavior. *European Scientific Journal*, 9(20), 1–11.
53. Porta, B. (2015). *Issues, party strategies and voter behaviour A dynamic approach*.
54. Seran, G. G. (2018). *Identifying the Voting Behavior and Its Determinants A Case of the 2015 Local Executive Election in MalakaRegency, East Nusa Tenggara, Indonesia*. 4531(3), 12–22.

VITILIGO AND HOMEOPATHY

Dr. Toofan Chakravorty (Guide)

Dr. Vaishali Ram Pangarkar (PG)

Guru Mishri Homoeopathic Medical College, Shelgaon, Maharashtra

ABSTRACT:-

Vitiligo is common dermatological disorder. It is characterized by well-defined, variously sized depigmented macules resulting in various degrees of cosmetic disfigurement with well-established circumscribed hypopigmented patches which may be generalized, symmetrical or segmental.

The condition is not life-threatening or contagious. People suffering from Vitiligo may feel that white patches can affect their look and attitude of other people towards them. The major concern about Vitiligo is due to its cosmetic and social aspects. The conventional mode of treatment believes that the treatment for Vitiligo may improve the appearance of the affected skin but does not cure the disease. Nevertheless, homoeopathy offers an excellent treatment in most of the cases of Vitiligo; if not all. As the disease is chronic and long standing in nature, it takes time to obtain results. Exact time cannot be predicted. Homoeopathic medicine selected on the basis of mental and physical constitution of an individual helps in improving disease condition as well as aid the individual in personality development.

KEYWORDS: Vitiligo, Constitution and Homoeopathy.

1) Etiopathogenesis:

Besides a genetic predilection, diverse epigenetic factors also play a role in the etiopathogenesis. An alteration in the microenvironment of epidermal melanin units, related possibly to immunological and neurochemical factors, has also been presumed. Disruption of the process of physiological melanisation because of subcellular disorganisation of unknown mechanism within the melanocytes culminates in their death and disappearance. The following hypotheses have been proposed.

2) Neural hypothesis

This hypothesis theorises that destruction of melanocytes occurs because of liberation of some unusual neurochemical mediator or due to a gross alteration in the ratio of the normal neurotransmitter substances in the lesion.

3) The autoimmune hypothesis

The etio-pathogenesis of “generalized” or non-segmental vitiligo is better explained by autoimmune mechanisms as vitiligo often has autoimmune comorbidities and it often responds to immunosuppressive treatments. The reaction of immunity is cell-mediated, humoral (antibody-mediated), or through the cytokines.

4) Autotoxic self-destructive or free radical hypothesis

This states that an intermediate metabolite of melanin synthesis causes destruction of melanocytes or that the normal process of melanosome destruction proceeds unabated to cause melanocyte death.

Viral theory:

There is a strong association between vitiligo and chronic hepatitis C virus (HCV) infection and autoimmune hepatitis. Akcan et al in 2006 reported a low hepatitis B virus (HBV) sero-positivity in vitiliginous patients. Previous or concurrent cytomegalovirus (CMV) infections may induce the etio-pathogenesis or deterioration of vitiligo.

5) Composite hypothesis

This states that Vitiligo is a mixture of immune, neural and free radical hypothesis

6) Melanocyte growth factor reduction hypothesis

It has been proposed that depigmentation in vitiligo might be due to reduced local and circulation levels of growth factor, which is necessarily for the normal proliferation and maintenance of melanocytes

Antioxidant deficient theory

According to this there is a breakdown in the antioxidant defence of the epidermis leading to melanocyte toxicity.

Classification

Vitiligo is classified into focal, segmental, generalized and universal types, a conventional self-explanatory arrangement. However, Lerner classified vitiligo into 3 groups namely:

- a) Segmental, localized, partial or focal Vitiligo corresponding to a dermatome / adjacent dermatomes
- b) Vitiligo vulgaris generalized, involving the hands, face, axillae and limbs (ACROFACIAL) and
- c) complete, total or universal vitiligo involving the entire or nearly entire body surface (UNIVERSALIS)

Associated Diseases

Vitiligo has been reported to be associated with alopecia areata, hypothyroidism, grave's disease, Addison's disease, pernicious anaemia, insulin dependent diabetes mellitus, uveitis, chronic mucocutaneous candidiasis, polyglandular autoimmune syndromes and melanoma, caninitis, atopic eczema, psoriasis, scleroderma, lichen planus, lichen simplex, discoid lupus erythematosus, halo nevus, ichthyosis.

Therapeutics:

As the literature has given us sufficient reasons for vitiligo being an autoimmune problem, so it has to be dealt with constitutional approach. Even though skin symptoms have to be considered we have to compare with the material medica whether the remedy is suited or not both in mental and physical plane. We cannot prescribe a medicine saying that it acts on skin and has a capacity to restore melanocytes. If it doesn't cover the characteristic keynotes indicated of remedy it will not provide relief to the patient. Fundamental cause has to be identified and treated accordingly. Below are few remedies commonly used in treating vitiligo with its characteristic mental state, disposition and skin affections

1. Arsenicum Album

Suited to psoric constitutions, nervous temperaments with anxiety, exhaustion and restlessness. Anxiety about health, despair of recovery, fastidious, extreme nervous and anxious, full of worries about trifles, domineering and demanding.

Skin- over sensitiveness, intense itching after suppressed eruption. Brownish whitespots in skin. Dry, rough, scaly dirty, shrivelled. Burning pains, burning like fire, sudden great weakness.

2. Carcinosis

It's the beauty of the homeopathic system of medicine to be able to use not only plants, animal products, and minerals but also certain disease products and diseased tissue for curing various ailments of patients. Carcinosis is a deep acting constitutional drug having many indications and a very broad spectrum of action. It is one of the commonly used remedies for diseases like vitiligo (Leucoderma), urticaria, lichen planus, styes and chalazion, hair loss, asthma, insomnia, trigeminal neuralgia, etc.

3. Hydrocotyle Asiatica:

This is a remedy that is prepared from the plant called Indian Pennywort. This is one of the very good remedies for vitiligo. It is supposed to stimulate the process of pigmentation. It is also beneficial for other skin problems such as psoriasis, lupus, leprosy, acne and other disorders of the skin in which there is much exfoliation of the skin.

4. Lachesis Muta

Major characteristics of this constitution includes: Great loquacity, one word often leads to another story, insane jealousy and suspiciousness. Quarrelsome from jealousy..fear of snakes, fear of being poisoned, malicious, wants to get revenge. Religious insanity. Alcoholism.

Skin – dilated capillaries, bluish purplish appearance. small wounds bleed much.

5. Magnesium Carbonicum

It is Suited toailing, worn out, nervous, flatulent and flabby persons especially women, and children's ailments due to mental stress and worry. Mental exhaustion worse from mental exertion. Confusion of mind, as if intoxicated.

Skin – hair and nails unhealthy. Sore, dry skin, sensitive to cold. Violent itching and great dryness of skin.

6. Magnesium Muriaticum

Major mental characteristics which lead to this remedy include: confusion of mind aggravated by mental exertion. Aversion to conversation, prefers solitude. Peevishness and chagrin. Obstinate, headstrong. Nervous excitability with tendency to weeps easily. Feels on the verge of a nervous breakdown. Overwhelming anxiety.

Skin – Formication all over the body

7. Natrum Muriaticum

i. Suited to. Reserved and introverted. Constitutionally, this medicine has a broad spectrum of action and is useful for a wide range of disease processes affecting the skin, gastrointestinal organs, nose, lungs, kidney, metabolism, muscles, head, hormonal system, etc. It is one of the commonly used remedies for hair loss, fissures-in-ano, urticaria, migraine, eczema, lichen planus, vitiligo, asthma, etc. Natrum muriaticum is frequently prescribed in cases of vitiligo and is one of the very good remedies for the same.

Skin – dry and chapped skin. Greasy, oily skin especially on hairy parts.

8. Phosphorus

Suited to tall, slender persons of sanguine temperaments, sensitive nature. Young people who grow too rapidly and are inclined to stoop, chlorotic, anaemic. Phosphorus predominantly acts on the skin, gastrointestinal tract, hepatobiliary system, blood, kidneys, bones, lungs, nervous tissue, etc. It is frequently used in the homeopathic treatment of vitiligo (Leucoderma), hair loss, nephrotic syndrome, hepatitis, cirrhosis, hemorrhagic tendencies, respiratory infections, osteomyelitis, paralytic symptoms, etc.

Few of its common skin symptoms are Loss of pigmentation in spots, white discoloration of the skin. It is also used for skin disorders where the patient has much itching and burning of the skin; in urticaria, psoriasis. It is also a good drug for hemorrhagic spots occurring on the skin at various places²⁹.

Skin – burning in skin with restlessness, Wounds bleed very much, even if small. Persons of waxy, translucent skin.

9. Pulsatilla Nigricans

Suited for females of mild, gentle, plethoric, yielding dispositions, who cry readily and weep when talking. The disposition and mental state are the chief guiding symptoms. Sad, crying readily, weeps when talking. Moody, contradictory. Changing, shifting symptoms, known as weather cock remedy. Changeable nature. The patient seeks the open air, always feels better there. Thirstless, shortness of breath. Craves sympathy and affection. History of abandonment or grief. Better being held or hugged. Consolation improves all complaints.

Skin- skin itches on being heated. Moles or freckles

10. Silicea

This drug is prepared from the metal Silica (Si), sand. It is a popular remedy for those vitiligo patients who are sensitive to the cold wind (breeze, airconditioners, winter); who tend to sweat on palms and soles; have typically offensive foot-sweat; have lean-thin physical body structure, and may additionally have a tendency to have easy pus formation after injury. Constitutions that suffer from deficient nutrition due to lack of assimilating power, oversensitive physically and mentally. Nervous, irritable with dry skin

Skin – delicate, pale, waxy skin. Unhealthy skin, every injury suppurates. Palms and soles of feet sweat profusely.

11. Syphilinum:

Syphilinum belongs to a group of homeopathic drugs called Nosodes which are prepared from disease products or diseased tissues. It positively influences the mind, sensorium, skin, gastrointestinal tract, genito-urinary system, nerves, bones, etc. It is a very helpful remedy to combat hereditary syphilitic tendencies in patients.

Syphilinum is frequently used in the homeopathic treatment of vitiligo, recurrent abscesses, osteomyelitis, trigeminal neuralgia, alcohol dependence, rheumatic complaints, etc. It's a useful drug to combat diseases that are destructive in nature and are deep-seated.

Skin – symmetrical appearance of depigmented patches, reddish brown eruption with disagreeable odour. Distorted nails.

12. Sulphur :

Skin- affinity to skin where it produces burning with itching, made worse by heat of bed. Dry unhealthy hair and skin. Skin disorders after local application. , skin excessively sensitive to atmospheric changes. Dirty filthy people with greasy skin, and long straight matted hair, prone to skin disorders.

Suited to lean, stooped shouldered persons, who walk and sit stooped shouldered, standing is the most uncomfortable position. Persons of psoric temperament, nervous, quick tempered. People with hot, sweaty hands. Dirty looking persons who are always speculating on religious or philosophical subjects. Sulphur is a major anti psoric. Complaints that relapse.

13. Tuberculinum Bovinum:

Tubercular constitutions. Very susceptible to weather changes. Desire to travel, deep feeling of being unfulfilled, wants to do something different or to find a new doctor. Restlessness, impulse to run. Desire to break things. Precocious children, sensitive to music, fear of animals. Maliciousness behaviour and destructiveness. Abusive, fits of violent temper. Wants to throw anything at anyone without a cause.

REFERENCES:-

1. Boericke W. Pocket Manual of Homoeopathic Materia Medica & Repertory. Low Price Edition. New Delhi: B Jain Publishers [P] Ltd; 2014.
2. Bansal Ramesh. Essential of Dermatology, Venereology, and Leprosy. New Delhi: Jaypee Brother's Medical Publishers Pvt. Ltd. 2015.
3. Hanhemann Samuel. Organon of Medicine. 6th edition. Translated by William boericke. New Delhi: B. Jain Publishers Pvt.Ltd.2015.
4. HabifT. Clinical Dermatology. 5th ed. UK: Elsevier. 2010. Vol 1. Ch-19, Pg 766

SIR ROGER DE COVERLY A CHARACTER PAR EXCELLENCE

Mundhe Dilipkumar Shivajirao

Secondary Teacher, Government Ashram School PatodaKh.Tq. KinwatDistrict NandedM.S.

In *The Spectator* Joseph Addison and Richard Steele adopted fictional method of presentation through Spectator Club whose imaginary club member extolled the authors own idea about the society these members included representative from the various stratum of society the commerce, the army and the town respectively. The first member of the Spectator club and meant to represent typical landed country gentlemen. Sir Roger was skilled organiser. Roger de Coverly was 56 year gentleman of Worcestshire. The original conception of character of Sir Roger de Coverly is contained in the essay entitled of the club in *The Spectator* he is introduced as a baronet and decent gentleman in the locality who showed his eccentric nature. He is one of the memorable members of the club in *The Spectator*.

‘He is a gentleman that he is very singular in his behaviour but he just singularities proceed from his good sense and our contradiction to the manners of the world .Only as he thinks the world is in the wrong however this humour creates him no enemies for he does nothing with soreness or obstinacy and he is being unconfined to modes and forms makes him but readier and more capable to please and oblige those who know him.’

The above line gives the essence of Sir Roger’s character the key to the proper understanding of his character. Sir Roger had his own views about the world and he considered everything in the world is wrong but never forced other to believe his theories as he has good manners people were happy to be in his company. Sir Roger de Coverly was in love with a widow but this affair was an utter failure, before this love affair he was a well dressed man later he was careless in his dress and appearance. He dressed look old fashioned at fifty six years he look young and cheerful. He was well known for his intimate behaviour. He was popular among all class of people. Sir Roger is a humourist who’s very virtues are tinged by a certain extravagance justice his imperfections are. Steel describes Sir Roger is a man of very singular behaviour. Addison continues to give emphasis to this singularity as Sir Roger is a humorist whose very virtues are tinged by a certain extravagance just as his imperfections are but Sir Roger is not made to appear a mere humourist or just a representation of particular trait, if he had been the case he would become a flat character mere social type.

Sir Roger is not a caricature. A caricature would mean a grotesque or distorted or absurd representation of a person. It would demand and get more intellectual appreciation from the reader. There would be laughter at the comically distorted representation, but there would be no sympathy and respect involved. Yet when I read about Sir Roger I like him and respect him even while I am aware of his weakness he never becomes so absurd to lose our respect.

Common sense and shrewd ability to manage his affair with a sense of humour comes out in Roger’s manner of getting rid of beliefs that his house was haunted. This is related in the this is related in the essay On Ghost and Apparitions. Sir Roger told Spectator about the baseless stories about his house told by people when he came to the estate three rooms of the building were locked the best room was haunted and sonearby two rooms also where locked the death of Butler forced them to lock one room. There was a story that Butler has had once hanged himself from it. Sir Roger's

mother had ordered all rooms to be shut by in which death had occurred in her time. After the death of the mother Sir Roger ordered all the rooms to be thrown open. He got the chaplain to sleep in the rooms one by one so that everyday could see that rooms were quick safe took the any sense of the spirit world. In this way long standing fears in coverly household were dissipated.

Sir Roger is good kind generous and also eccentric these are the basic qualities of the old knight through many essays minute to detail and characteristics in the different circumstances are brought out by Addison and Steele the character gains in credibility and becomes life like Sir Roger is by no means a perfect man he is vivid and lifelike he is a character who is undoubtedly good but also has certain very human weakness and failings. The praise of his good qualities evoked the respect and affection.

In the essay *Of the Club* the writer gives more information about Sir Roger as a landowner and country square. Though he is in his fifty sixth year he is although gay cheerful and hearty and is extremely hospitable both in his country house and his London residence. He is rather beloved than esteemed because there is such a myrthful cast in his nature. Because he is considerate and human master his tenants are prosperous and contented. His servants are pleased to work in his household. He calls all his servants by their first names. Sir Roger is also a justice of quorum.

It is not only through static description that Sir Rogers character is revealed but also through the dramatic method in this method Sir Roger revealed himself without the active intervention of the author. In the essay *Sir Roger at Home* it is through his own words that I realize his benevolence and his observant nature. "If he outlives me he shall find that he was higher in my esteem then perhaps he thinks he is. He has now been with me thirty years, and though he does not know that I have taken notice of it, has never in all time asked anything of me for himself though he is everyday soliciting me for something on behalf of one or other of my tenants his parishioner."

A transformation took place in the character of the night after the unsuccessful love affair with a beautiful learned but perverse widow. In the essay *His account of His Disappointment in Love* and *Sir Rogers Reflection on the Widow* give us the history of the knights love affair with a widow as well as of as fascination which the widow exercised on him. In the second essay the description of the widow is given in the words of her lover. He calls her the most unaccountable woman in the world because she does not declare whether or not she intends marrying anyone in his opinion she is a most excellent woman. He praises learning her interest in observation of natural phenomenon and concludes she understands everything No, no fall all she looks so innocent as it more take my word for it, she is no fool.

Sir Roger de Coverly is a masterpiece central character is as durable as human nature. Wherever Sir Roger appears he is perennially delightful. All the principal literary gift that addition process to namely a delicate taste a keen sense of humour and an insight into character are united in the character of Sir Roger de Coverly. His oddities are very much part of this attraction he holds for the readers. I love him for his humanities as much As for his virtues. In the hands of Joseph Addison the character of the Knight undergoes a metamorphosis.

SELECTED BIBLIOGRAPHY :

- 1) George saintsbury (2001) *A Short History of English Literature*, Delhi, Surajit publications .
- 2) George S. Marr (1924) *The Periodicals Essayist of the Eighteenth Century with the Illustrative Extracts from the Rarer Periodicals*, New York, D Appleton and Company.
- 3) K. Deighton (1982) *Joseph Addison Coverly Papers from the Spectator*, Delhi Macmillan India limited.
- 4) Lopa Sanyal (2006) *English Literature in Eighteenth Century*, Delhi, Discovery publishing house.
- 5) Sir Ifor Evans (1960) *A Short History of English Literature*, Harmandsworth, Middlesex Penguin Books.
- 6) W. J. Courthope (1937) *Addison* London Macmillan and Co limited.

ऑनलाइन शिक्षा: चुनौती और संभावनाएं

किरण यादव

असिस्टेंट प्रोफेसर इतिहास

गवर्नमेंट पी0जी0 कॉलेज, धानापुर, चन्दौली

सूचना प्रौद्योगिकी का विस्फोट हुए दो दशक से ज्यादा समय बीतने के बाद भी जो ऑनलाइन शिक्षा रेंग रही थी, कोरोना संक्रमण की दहशत ने एकाएक उसे रफ्तार दे दी है। कहा भी जाता है कि बड़ी विपत्ति कई बार बड़े सुधार का आधार खड़ा कर जाती है। भारतीय शिक्षा के लिए कोरोना महामारी के दौर को कुछ इसी तरह से देखा जा रहा है। जो स्कूल, कॉलेज और विश्वविद्यालय वर्षों से कहते आ रहे थे कि ऑनलाइन शिक्षा उनके लिए सही नहीं कोविड.19 की वजह से उन्होंने अपने रुख में तेजी से बदलाव किया है। जिस ऑनलाइन शिक्षा को लेकर वे असहज दिख रहे थे, महज कुछ दिनों में वह अचानक उन्हें स्वीकार्य हो गई, बल्कि अनिवार्य भी।

ऑडिट और मार्केटिंग की शीर्ष एजेंसी केपीएमजी और गूगल ने भारत में ऑनलाइन शिक्षा 2021 शीर्षक से एक रिपोर्ट जारी की है जिसमें 2016 से 2021 की अवधि के दौरान भारत में ऑनलाइन शिक्षा के कारोबार में आठ गुना की अभूतपूर्व वृद्धि आंकी गई है, 2016 में ये कारोबार करीब 25 करोड़ डॉलर का था और 2021 में इसको करीब दो अरब डॉलर हो जाने की संभावना है। शिक्षा के पेड यूजरो की संख्या 2016 में करीब 16 लाख बताई गई थी, 2021 में जिसके करीब एक करोड़ हो जाने की उम्मीद है। सरकारी आंकड़ों के मुताबिक देश में 993 विश्वविद्यालय, करीब चालीस हजार महाविद्यालय हैं और 385 निजी विश्वविद्यालय हैं। उच्च शिक्षा में करीब चार करोड़ विद्यार्थी हैं और नामांकित छात्रों की दर बढ़कर 26.3% हो गयी है। इन आंकड़ों को देखते हुए ही इंटरनेट शिक्षा से जुड़ी एजेंसियां लाभ की उम्मीदों से सराबोर हैं, ऑनलाइन लर्निंग के तहत वर्चुअल कक्षाएं और वीडियो, ऑडियो सामग्री, प्रस्तुतियां, पाठ्यक्रम और ट्यूटोरियल तो हैं ही, वेबिनार मॉक टेस्ट, वीडियो और काउंसलिंग आदि की विधियां भी ऑनलाइन संचालित की जा रही हैं।

भारत की शिक्षा में ऑनलाइन शिक्षण का सार्वजनिक करण मजबूरी या एकमात्र विकल्प के रूप में हुआ है। भारत की शिक्षा ने एक लंबी छलांग लगा दी है। शिक्षा जूम, गूगल मीट, माइक्रोसॉफ्ट टीम, फेसबुक लाइव, यू ट्यूब लाइव वेबेक्स, स्काइप जैसे प्लेटफॉर्म पर आधारित हो गई। 1917 की सोवियत क्रांति के बारे में सोवियत नेता लेनिन ने कहा था, 'जो बड़े परिवर्तन दस साल में नहीं हो पाते, वे कभी-कभी दस दिन में हो जाते हैं' भारत में शिक्षा जगत में ऑनलाइन शिक्षा के उदय को इसी रूप में देखा जाना चाहिए। दूरस्थ शिक्षा के लिए भी ऑनलाइन माध्यम सबसे कारगर माना गया है, इस बीच सरकार ने स्वयं, ई बस्ता और डिजिटल इंडिया जैसे अभियान शुरू किए हैं, इस उत्साही तस्वीर को देखते हुए आभास हो सकता है कि भारत में शिक्षा पलक झपकते ही ऑफलाइन से ऑनलाइन मोड में चली जाएगी।

लेकिन आंकड़े जितने आकर्षक हैं, वास्तविकता उतनी ही जटिल है। क्योंकि अभी भी यह सारी प्रक्रिया बिखरी हुई सी है, उसमें कोई तारतम्य या योजना नहीं है। कुछ भी विधिवत नहीं है। स्मार्ट क्लासरूम और डिजिटल संपन्न होने का दम भरते हुए ऑनलाइन कक्षाएं चलाने के लिए स्कूल और विश्वविद्यालय प्रशासन कितने तत्पर थे यह कहना कठिन है, लेकिन उससे जुड़ी व्यवहारिक कठिनाइयां जल्द ही दिखने भी लगीं। एक पारंपरिक शिक्षा प्रणाली से त्वरित रूप से हम लोग ऑनलाइन शिक्षा पद्धति पर आए हैं लेकिन विसंगतियों की विविधता से भरे देश में यह किसी चुनौती से कम नहीं है। कहीं इंटरनेट कनेक्शन का संकट, तो कहीं स्पीड, कहीं बिजली तो कहीं दूसरे तकनीकी और घरेलू झंझट। शिक्षकों के लिए तकनीकी एक बड़ी समस्या है देश के अधिकांश शिक्षक तकनीकी रूप से प्रशिक्षित नहीं हैं। साथ ही भारत में वर्तमान समय में डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर की बहुत कमी है। ज्ञान का विकास ऑनलाइन पद्धति में एक सीमा तक ही संभव है। उसमें पुस्तकीय, सिद्धांतिक ज्ञान तो हासिल होगा। लेकिन व्यवहारिक ज्ञान से अपेक्षाकृत वंचित ही रहेंगे विज्ञान प्रौद्योगिकी और

मेडिकल जैसे विषयों की पढ़ाई तो प्रयोग. व्यावहारिक जानकारी के बिना न तो मुमकिन होगी और न ही मुकम्मल। ज्ञान के परीक्षण में भी ऑनलाइन पद्धति पूरी तरह से मुकम्मल नहीं। ऑनलाइन में आमतौर पर वस्तुनिष्ठ प्रारूप में परीक्षाएं होती हैं, जिसमें विद्यार्थियों के विवेचनात्मक और समालोचनात्मक दृष्टिकोण का सम्यक् परीक्षण नहीं हो पाता। स्क्रीन पर अधिक समय बिताने के कारण आंखों और स्वास्थ्य संबंधित समस्याएं उत्पन्न होने की आशंका भी सदैव बनी रहती है।

शिक्षा जगत में इस बात पर बहस है कि ऑनलाइन रुझान क्या भविष्य में ज्यादा से ज्यादा बच्चों को स्तरीय शिक्षा मुहैया करा पाने की संभावना देगा, क्योंकि बात सिर्फ इंटरनेट और लार्निंग की नहीं है बात उस विकराल डिजिटल विभाजन की भी है जो इस देश में अपीरों और गरीबों के बीच दिखता है। ऑनलाइन क्लास की तकनीकी जरूरतों और समय निर्धारण के आलावा एक सवाल टीचर और विद्यार्थियों के बीच और सह पाठियों के पारस्परिक सामंजस्य और सामाजिक जुड़ाव का भी है। क्लासरूम में टीचर संवाद और संचार के अन्य मानवीय और भौतिक टुल भी इस्तेमाल कर सकते हैं लेकिन ऑनलाइन में ऐसा कर पाना संभव नहीं ऑनलाइन कक्षाओं के दौरान निजता और शालीनता को खतरे जैसे मुद्दे भी उठे हैं। सोशल मीडिया नेटवर्किंग में यू 'तो अज्ञात रहा जा सकता है, लेकिन ऑनलाइन पढ़ाई के लिए प्रमाणिक उपस्थिति, धैर्य और अनुशासन 'ज़ी चाहिए। जाहिर है ये नया अनुभव विशेष प्रशिक्षण की मांग करता है।

तब क्या ऑनलाइन शिक्षा को बिल्कुल खारिज कर दिया जाए? जी बिल्कुल नहीं! ऑनलाइन शिक्षा आवश्यक जरूरत है। देश में ऑनलाइन शिक्षा को लेकर भले ही अभी चुनौतियों की लंबी फेहरिस्त हो लेकिन कई ऐसे कारक हैं जिनसे इसका भविष्य सुनहरा दिखता है। काम धंधे वालों के लिए यह बहुत उपयोगी होगी ,जिनके लिए नियमित शिक्षा लेना कठिन है। नए किस्म के रोजगार पाने या प्रमोशन आदि में ऑनलाइन शिक्षा मददगार होगी। गरीब और सुदूर इलाकों के छात्रों के लिए जिन्हें समृद्ध पुस्तकालय ,अच्छे शिक्षक उपलब्ध नहीं है ,उनके लिए श्रेष्ठ संस्थानों द्वारा तैयार ऑनलाइन अध्ययन सामग्री वरदान साबित होगी। इंटरनेट के माध्यम से पहले से ही अपलोड लेक्चर ,वीडियो को अपनी सुविधा अनुसार कोई भी कहीं पढ़ व सुन सकता है छात्रावास और आवागमन का खर्च ऊपरी बचत है। ऑनलाइन मौजूद कंटेंट के चलते किताबों को खरीदने की जरूरत भी नहीं होगी। इंटरनेट और स्मार्टफोन की बढ़तीती है। डिजिटल लर्निंग को नवोन्मेषी समय .संसाधन और दूरी की बचत वाला माध्यम माना जाता है।

वैसे क्लासरूम शिक्षा का विलोप भारत जैसे देश में संभव नहीं है। जरूरत इस बात की है कि शिक्षा का ऐसा एक समन्वयकारी समन्वयकारी और समावेशी ढांचा बनाया जाए जिसमें डिजिटल शिक्षा पारंपरिक शिक्षा पद्धति का मखौल न उड़ाती लगे और न पारंपरिक शिक्षा डिजिटल लर्निंग के नवाचार को बाधित करने की कोशिश करें। शिक्षा व्यवस्था को न तो पूरी तरह से ऑनलाइन शिक्षा पर केंद्रित किया जा सकता है और न ही केवल पारंपरिक शिक्षा के सहारे रहा जा सकता है बल्कि बेहतर परिणाम ऑनलाइन शिक्षा तथा पारंपरिक शिक्षा दोनों के सम्मिश्रण से ही प्राप्त किए।

संदर्भ.

1. कोरोना की दहशत ने भाई डिजिटल लर्निंग की बयार ,दैनिक जागरण, 28 अप्रैल 2020, पेज 6
2. पढ़ाई की पतवार ,दैनिक जागरण, 13 जुलाई 2020 पेज 9
3. ऑनलाइन शिक्षा की चुनौतियां ,दैनिक जागरण ,मई 2020 ,पे
4. मिली जुली पढ़ाई, टुडे,जून 2020
5. <https://hindisahitystes.com>
6. <https://www.drishtieas.com>

उदयन – वासवदत्ता

डॉ. मनीषा सिन्हा

असिस्टेंट प्रोफेसर, प्राचीन इतिहास संस्कृति एवं पुरातत्व, श्री अग्रसेन कन्या पी.जी.कॉलेज, वाराणसी

वत्सराज उदयन एवं अवन्ति कुमारी वासवदत्ता के प्रणय से लेकर परिणय तक की रोचक कथा संस्कृत के नाट्यकारों के लेखन में अलंकारिक एवं मार्मिक रूप से व्यक्त होता है। महाकवि भास द्वारा विरचित **प्रतिज्ञा यौगन्धरायण** एवं **स्वप्नवासवदत्तम्** में वत्सराज तथा अवन्ति कुमारी मुख्य पात्र हैं। वत्सराज उदयन महात्मा बुद्ध का समकालीन शासन था। प्रतिज्ञायौगन्धरायण में इसके लिए **भारतानां कुले जातो वत्सानामूर्जितः पति** श्लोक है¹ अर्थात् इसे भरतवंश से सम्बन्धित कहा गया है इसी पौरव वंश या भरतकुल में अर्जुन के पौत्र परीक्षित के पश्चात् छब्बीसवाँ राजा उदयन है।² वासवदत्ता अवन्ति राजा प्रद्योत की शुभलक्षणां से युक्त महाकुलप्रसूता, स्निग्धा, निपुणा कन्या है।

प्रतिज्ञायौगन्धरायण में कौशाम्बी के राजा वत्सराज उदयन को अतुलित कलाप्रेमी, शौर्यशाली एवं पराक्रमी बताया गया है। **“उत्सेकयत्येनं प्रकाशराजकर्षि नामधेयो वेदाक्षर समवाय प्रविष्टो भारतो वंश** राजा को अपनी वंश परम्परा पर गर्व था।³ उदयन घोषवती नामक वीणावादन में निपुण थे और इसके सुर से उन्मत्त हाथियों को अपने वश में कर लेते थे। उनके इस व्यसन के कारण अवन्ति राजा प्रद्योत का अमात्य शालकायन छल करके छदम हाथी भेजता है और उदयन उसे मुग्ध करते हैं तो अमात्य उन्हें कैद कर कारागृह में डाल देता है। अवन्तिराज उदयन के गुणों के प्रशंसक है इसलिए अपनी पुत्री वासवदत्ता को वीणा वादन सीखाने का दायित्व देते हैं। जिससे दोनों एक दूसरे के सानिध्य में आते हैं और आसक्ति बढ़ती है। उदयन का कुशल मन्त्री यौगन्धरायण उन्मत्त बनकर, श्रमणक वेशधारी विदूषक वसन्तक के साथ उज्जयनी जाता है और राजा की मुक्ति का पूर्ण प्रबन्ध करता है। उदयन राजकुमारी की सहमति से उनका पलायन कराने का निश्चय करते हैं। इस नाट्य काव्य में यौगन्धरायण के चातुर्य से वत्सराज के साथ अवन्ति कुमारी के पलायन एवं कौशाम्बी पहुँच कर परिणय की कथा है।⁴

भास के द्वारा विरचित नाट्य में **स्वप्नवासवदत्तम्** सर्वश्रेष्ठ है इसमें यौगन्धरायण से आगे की कथा है।⁵ यह उदयन और वासवदत्ता के अतिशय प्रेम पर आधारित नाटक है। वत्स के खोये हुए प्रदेशों को वापस लाने के लिए प्रधान सचिव यौगन्धरायण वासवदत्ता को मृत घोषित करने का षडयन्त्र करता है ताकि राजा दूसरा विवाह मगध राजकुमारी के साथ स्वीकार कर सके परन्तु उदयन अपने राज्य को पाने के लिए अपने प्रेम का अंशमात्र देने को तैयार नहीं है। विदूषक जब हठपूर्वक उससे अनिच्छा का कारण पूछता है तब वह स्पष्ट शब्दों में कहते हैं **वासवदत्ताबद्धं न तुतावन्मे मनोहरति** अर्थात् उसका मन वासवदत्ता में आसक्त है। इस प्रेम अभिव्यक्ति की चरमावस्था स्वप्न प्रसंग में है इसलिए इसका नाम स्वप्नवासवदत्तम् है।⁶

इनका आख्यान इतना प्रसिद्ध हुआ कि कलात्मक उपादानों में भी इस ऐतिहासिकता एवं नाट्य कथा का मेल जोल स्पष्ट दिखाई देता है। मथुरा, कौशाम्बी, चन्द्रकेतुगढ़ से प्राप्त शुंगकालीन सूचीफलक एवं मृण्मालकों तथा उड़ीसा के खण्डगिरि के गणेश गुफा संख्या 10 के प्रवेशद्वार की शोभापट्टी पर उदयन वासवदत्ता के अवन्ति से पलायन का दृश्य उत्कीर्ण है। इन कलात्मक उपादानों पर अंकित दृश्यों की पहचान उजागर है और ये मूर्त उपादान संग्रहालयों में संरक्षित हैं।

इन उपादानों के साथ भरहुत स्तूप के वेदिकास्थ सूची फलक पर अंकित हाथी सवार स्त्री पुरुष, साँची स्तूप संख्या 1 के उत्तरी तोरण द्वार के मध्य एवं निम्न बड़ेरी के बीच अर्द्धस्तम्भों पर अंकित मूर्तिफलकों के मध्य राजसी वेशधारी स्त्री, पुरुष तथा साँची स्तूप संख्या 2 के सूची फलक पर मेरा ध्यान आकृष्ट हुआ जिसका नूतन विश्लेषण उदयन वासवदत्ता के ऐतिहासिक एवं लोक आख्यान की महत्वपूर्ण कलात्मक मूर्त कड़ी है।

भरहुत के वेदिकास्थ सूची फलक पर अंकित दृश्य में फलक के कोने पर हस्तिरुद्ध राजकीय वेशभूषाधारी पुरुष सवार है⁷ जिस पर राजत्व का सूचक प्रतीक छत्र लगा हुआ है क्रमशः फलक के केन्द्र भाग में हस्तिसवार

स्त्री पुरुष दिख रहे हैं। स्त्री के हाथ में त्रिरत्न अंकित यष्टि है। स्त्री आकृति मथुरा फलक से साम्य रखी हुई शैली में हाथी के शरीर पर अलंकृत वस्त्र के रस्सीनुमा/जंजीर की पट्टी को आलम्बन के लिए पकड़ कर बैठी है। (चित्र-1)

उदयन बौद्ध धर्म का उपासक था। महात्मा बुद्ध का कौशाम्बी में धर्मोपदेश तथा चर्या का उल्लेख मिलता है जिसमें महात्मा बुद्ध से उदयन की वार्तालाप भी होती है।⁸ धम्मपद की टीका के उदेनावत्थु में अवन्ति राज प्रद्योत की कन्या वासुलादत्ता तथा वत्सराज उदयन के प्रणय एवं विवाह का उल्लेख है।⁹ इस फलक पर त्रिरत्न अंकित यष्टि का अंकन महात्मा बुद्ध एवं बौद्ध धर्म में इनकी आस्था को व्यक्त करता है। भरहुत के इस फलक के सन्दर्भ में पूर्व मत यथा है –

(इण्डियन म्यूजियम कलकत्ता – हाथी सवार स्त्री, पुरुष, अलेग्जेण्डर, कनिधम, – द स्तूप ऑफ भरहुत, पृ. 32, फलक XXXII-4, हाथी सवार सैनिक, मुंशीराम मनोहरलाल, नई दिल्ली संस्करण, 1998. वासुदेव शरण, अग्रवाल – भारतीय कला, पृ0 12, चित्र विवरण इन्द्र-इन्द्राणी? अर्थात् संदिग्ध चित्र-93, द्वितीय परिवर्द्धित संस्करण, 1977, पुनर्मुद्रण, 2015, पृथिवी प्रकाशन, वाराणसी)

परन्तु इस फलक का सांगोपोग विवेचन के उपरान्त यह उदयन-वासवदत्ता के पलायन का दृश्य ही सम्यक है।

साँची महास्तूप के उत्तरी तोरण द्वार के अग्र भाग पर मध्य एवं निम्न बड़ेरियों की कड़ी वाले अर्द्धस्तम्भों के बीच के स्थान में हस्तिरुढ़ स्त्री, पुरुष की मूर्ति है।¹⁰ इस हस्तिरुढ़ पुरुष को देखने पर विदित हुआ कि यह उदयन के अन्य अंकित फलकों की तरह राजकीय वेशभूषा से सज्जित पुरुष है जो अंकुश हाथ में लिए हाथी का संचालन कर रहे हैं हाथी पर पीछे बैठी स्त्री आकृति भी वासवदत्ता की शैली में बैठी है। उसकी सज्जा और अलंकरण भी विशिष्ट है। (चित्र-2)

साँची स्तूप संख्या 2 के वेदिकास्थ सूची पर हस्तिरुढ़ स्त्री पुरुष का अंकन है।¹¹ इस फलक की पृष्ठभूमि में कमल की पँखुड़िया मथुरा के वृत्ताकार सूचीफलक के अंकन के समान उत्कीर्ण है। हाथी पर सवार उष्णीष एवं कुण्डल धारी पुरुष अंकुश लिए बैठा है। इसके पीछे बैठी स्त्री आकृति बायें हाथ से हाथी के शरीर पर अंकित रस्सीनुमा पट्टी/जंजीर को मथुरा फलक एवं भरहुत सूची के अंकन के समान ही आलम्बन के लिए पकड़ी है। स्त्री आकृति दाहिने हाथ से पुरुष सवार के बायें हाथ को स्पर्श पर रही है। स्त्री के मुरवाकृति की भाव प्रवणता का अत्यन्त कलात्मक अंकन है। इस तरह यह सूचीफलक भी नाट्यकथा के विषयवस्तु और मथुरा के फलक की शैली से साम्यता के आधार पर उदयन वासवदत्ता के कलात्मक उपादानों की संख्या में वृद्धि करता है (चित्र-3)

मथुरा के गायत्री टीला से प्राप्त शुंगकालीन स्तूप की वेदिका के सूचीफलक अंकन (चित्र-4) तथा भरहुत, साँची महास्तूप, साँची स्तूप 2 के फलको पर अंकित दृश्य में ऐतिहासिक लोक आख्यान के यथार्थ स्वरूप का प्रदर्शन होता है क्योंकि ई.पू. द्वितीय सदी अर्थात् इनके अंकन काल तक सामान्य लोग इस वास्तविक कहानी से परिचित है। इसलिए अंकन में दोनों प्रमुख प्रात्र ही अंकित है।

कौशाम्बी के मृण्मलक एवं उड़ीसा के खण्डगिरि के गणेश गुफा की शोभापट्टी पर उत्कीर्ण दृश्य में हाथीसवार पुरुष और स्त्री आकृति के अतिरिक्त हाथी पर पीछे की तरफ बैठा एक पुरुष आकृति का अंकन दिखता है जो हाथी के पीछे आ रहे सैनिक वेशधारी पुरुष आकृतियों के लिए सिक्के बिखेरता उत्कीर्ण है। कौशाम्बी के वृत्ताकार फलक का अग्र कोना भग्न है परन्तु पीछे की तरफ का दृश्य स्पष्ट है।¹² (चित्र-5)

गणेश गुफा की शोभापट्टी पर द्वार के कोने भाग से अगले गुफा के प्रवेश द्वार के कोने तक पलायन का पूर्ण दृश्य उकेरा गया है।¹³ यथा बायें से शस्त्रधारी सैनिक हस्तिरुढ़ राजकीय वेशभूषा धारी स्त्री, पुरुष पर आक्रमण कर रहे हैं। स्त्री हाथी पर आगे बैठी है और पुरुष शस्त्र संधान कर रहा है। पीछे बैठा पुरुष थैली का मुख जमीन की तरफ कर सिक्के बिखेर रहा है, जिसे उठाने में सैनिक वेशधारी आकृतियों व्यस्त है। तत्पश्चात् तीनों आकृतियों हाथी से उतर पर गंतव्य की तरफ जा रहे हैं। दृश्य के कोने में राजसी वेशधारी स्त्री आकृति

दुःखी मुद्रा में बैठी है। यह उदयन वासवदत्ता का अवन्ति से पलायन कर कौशाम्बी पहुँचने का दृश्य है और मातृगृह से आने के कारण वासवदत्ता दुःखी है (चित्र-6)

चन्द्रकेतुगढ़ से 2 मृण्मय फलक मिला है जिस पर इनके पलायन का दृश्यांकन है। एक फलक का बायाँ कोना भग्न है। फलक के मध्य भाग पर हस्तिरुढ़ तीन आकृतियों उत्कीर्ण है। आगे बैठी आकृतियों पर राजछत्र लगा है। इस फलक के पृष्ठभूमि में फूल, पत्तों का अंलकरण किया गया है। हाथी के सूंड में पत्तेदार टहनी है।¹⁴ (चित्र-7)

भरहूत के सूची फलक के अंकन पर भी हाथी ने इसी तरह पत्तेदार टहनी को अपनी सूंड में लपेट रखा है। भास द्वारा रचित प्रतिज्ञायौगन्धरायण एवं स्वप्नवासवदत्त का नाट्य जब लोक में प्रचलित हो चुका था तब विदूषक वासवदत्त का पात्र भी लोकप्रिय हुआ। हस्ति पर पीछे की तरह थैली लेकर बैठने वाला पुरुष पात्र जिसने राजा को प्रत्यक्ष रूप से सहयोग दिया। कौशाम्बी के मृण्मय फलक एवं खण्डगिरि के गणेश गुफा में इसका अंकन हुआ।

चन्द्रकेतुगढ़ से प्राप्त दूसरे मृण्मय फलक पर इस पलायन के दृश्य का विस्तार से अंकन किया गया है।¹⁵ फलक के दायें कोने से दृश्य का प्रारम्भ हुआ है, हस्तिरुढ़ स्त्री-पुरुष पर राजछत्र का अंकन है इनके साथ पीछे एक अन्य पुरुष आकृति हाथ में थैली लिए बैठा है तत्पश्चात् कमश यात्रा करते हुए गंतव्य तक पहुँचने का दृश्य है जहाँ पुरुष आकृति स्त्री आकृति का हाथ पकड़ कर ले जाते अंकित है इन पर पुनः राजछत्र का अंकन है (चित्र-8)।

पुनः सौ-दो सौ वर्षों के पश्चात् जनमानस को इस आख्यान से परिचित कराने हेतु चन्द्रकेतुगढ़ के फलक पर पूर्ण विस्तार से इन प्रणयी पात्रों के पलायन से लेकर कौशाम्बी तक पहुँचने का अंकन हुआ। दृश्य के प्रारम्भ और अन्त में राजछत्र को दर्शाना अंकित पात्रों के विशिष्ट राजकीय पक्ष को उजागर करने का प्रतीक है।

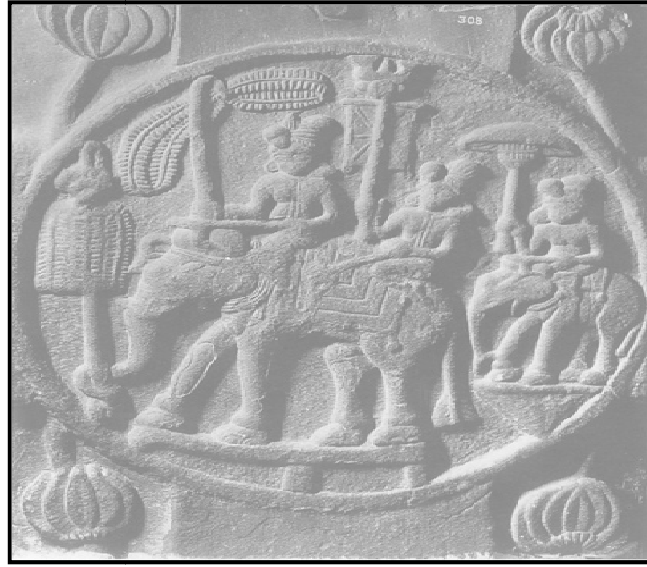
उदयन-वासवदत्ता का आख्यान जब कला के माध्यम से प्रकट हुआ तो परिष्कृत एवं परिमार्जित होते हुए पाँचवीं-छठी सदी ई. में सुबन्धु द्वारा रचित वासवदत्ता इस प्रेममूलक लौकिक प्रेमाख्यान की प्रसिद्धि का संवाहक बना।¹⁶ स्वप्नवासवदत्तम् के स्वप्नदृश्य को सुबन्धु ने ग्रहण किया और इस कथाकाव्य की रचना की। इसके कथानक में राजा चिन्तामणि के सद्गुणों से युक्त राजकुमार कन्दर्पकेतु का उल्लेख है एक बार स्वप्न में वह अष्टादश वर्षीया अप्रतिम सुन्दरी कन्या को देखता है उसकी सुन्दरता के आकर्षण से वह उस कन्या से प्रणय करने लगता है और उससे मिलने हेतु भूख-प्यास त्याग कर एकान्तवास करने लगता है। कन्दर्पकेतु अपने मित्र मकरन्द के साथ विन्ध्य पर्वत की तलहटी में एक वृक्ष के नीचे ठहरते हैं जहाँ शुकदम्पति वासवदत्ता का वर्णन करते हैं: वासवदत्ता सकल गुणों से युक्त कुसुमपुर के राजा शृंगारशेखर एवं रानी अनङ्गदेवी की पुत्री है राजा उसके विवाह हेतु स्वयंवर का आयोजन कर समस्त भूमण्डल के राजकुमारों को आमन्त्रित करते हैं परन्तु राजकुमारी किसी का वरण नहीं करती है। इसी स्वयंवर की रात्रि वासवदत्ता स्वप्न में एक सुन्दर नवयुवक को देखती है और यह भी जान लेती है कि वह चिन्तामणि का पुत्र कन्दर्पकेतु है। वह स्वप्न में ही राजकुमार के प्रेमपाश में आबद्ध हो जाती है। वासवदत्ता की सखी कलावती कन्दर्पकेतु को राजकुमारी के विरहकालीन व्यथाओं का वर्णन करती है वासवदत्ता सखियों की सहायता से मनोजव नामक जादुई घोड़े पर चढ़कर कन्दर्पकेतु के साथ पितृगृह से पलायन कर जाती है कन्दर्पकेतु अपने मित्र मकरन्द को समाचार जानने के लिए कुसुमपुर में ही छोड़ जाता है।

वासवदत्ता और कन्दर्पकेतु वन में रात्रि व्यतीत करते हैं। सुबह फूल लेने गई वासवदत्ता ऋषि के शाप से पत्थर की मूर्ति बन जाती है। कन्दर्पकेतु विरह में राजकुमारी को ढूँढ़ता हुआ भटकता है तभी एक दिन वासवदत्ता की तरह पत्थर की मूर्ति दिखती है वह उसे स्पर्श करता है, उसके स्पर्श करते ही राजकुमारी शापमुक्त होकर स्त्री रूप में जीवन्त हो उठती है। कन्दर्पकेतु का मित्र मकरन्द भी वहाँ उपस्थित होता है। इस तरह दोनों प्रेम-पथिकों का मिलन होता है।

सुबन्धु की वासवदत्ता में प्रेम, त्याग, विरह और मिलन तो भास रचित स्वप्नवासवदत्तम की तरह है परन्तु राजकुमार का नाम कन्दर्पकेतु है और राजकुमारी वासवदत्ता अवन्तिकुमारी ना होकर कुसुमपुर की है और वासंतक की तरह मकरन्द नामक पात्र भी है।

इससे यह सकेंत मिलता है कि **उदयन-वासवदत्ता** का आख्यान अत्यन्त प्रसिद्ध था इसलिए सुबन्धु ने पुनरावृत्ति से हटकर नूतन कथानक में रोचक बनाते हुए इस प्रेम कथा को प्रस्तुत किया और मूल भाव की जीवन्तता बनी रहें इसलिए राजकुमारी का नाम वासवदत्ता ही रखा क्योंकि लोक में यही नाम श्रुत था। सातवीं सदी ई. में प्रसिद्ध कवि बाणभट्ट ने वासवदत्ता को कवियों का दर्प नाश करने वाला कहा जो इसकी अनवरत लोक प्रसिद्धि के पक्ष को उजागर करता है।

इस तरह ई0 पू0 छठी सदी के प्रणयी उदयन-वासवदत्ता के रोमांचित आख्यान का प्रवाह लोक में सदियों तक जीवन्त बना रहा और आज भी संस्कृत नाटक मंचन से लेकर कला के मूर्त उपादानों में अक्षुण्ण है

(चित्र-1)

(चित्र-2)

(चित्र-3)

(चित्र-4)

(चित्र-5)

(चित्र-6)

(चित्र-7)

(चित्र-8)

सन्दर्भ सूची—

1. भास प्रणीत यौगन्धरायण— अनुवाद, गंगा सागर राय, पृ. 28, वाराणसी, 1994
2. घोष, एन.एन. : कौशाम्बा इन द टाईम ऑफ बुद्धा, पृ. 10–11, दुर्गा पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 1985.
3. महाकवि भास प्रणीत, प्रतिज्ञायौगन्धरायण— अनुवाद, गंगा सागर राय, वाराणसी, 1994, अंक 2, श्लोक 11
4. वही अंक 3
5. भास प्रणीत, स्वप्नवासवदत्तम् — हिन्दी अनुवाद, संस्कृत टीका सहित, जयपाल विद्यालंकार, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, संस्करण, 2011
6. वही, अंक 4, पृ. 52
7. इण्डियन म्यूजियम, कलकत्ता, परिग्रहण संख्या 308
8. घोष, एन.एन. : कौशाम्बी इन द टाईम ऑफ बुद्धा, पृ. 20–21
9. वही, पृ. 22–23
10. मार्शल, जॉन— ए गाइड टू साँची, पृ. 59, फलक 2, मैनेजर पब्लिकेशन, दिल्ली, द्वितीय संस्करण, 1936
11. वर्चुअल म्यूजियम ऑफ इमेज एण्ड साउन्ड्स vmis./Archive (हाथी सवार स्त्री, पुरुष)
12. भारत कला भवन, पुरातत्व विधिका, परिग्रहण संख्या 4405, बी.एच.यू., वाराणसी
13. www.manishjaishree.com रानी गुफा, गणेश गुफा एण्ड अदर केव्स ऑफ उदयगिरि, उड़ीसा
14. इण्डियन टेराकोटा विधिका, परिग्रहण संख्या 99.184, ज्ञानप्रवाह, सेन्टर फार कल्चरल स्टडी एण्ड रिसर्च, वाराणसी।
15. रेयर बुक सोसाइटी ऑफ इण्डिया, आर्काइव, टाइमलाईन फोटो 27 सितम्बर, 2016
16. सुबन्धु प्रणीत वासवदत्ता, सम्पा. एवं व्याख्याकार—जमुना पाठक, पृ. 19–20, तृतीय संस्करण, 2015, कृष्णादास सिरीज 200, चौखम्भा कृष्णादास अकादमी, वाराणसी

बौद्ध शिक्षा की प्रासंगिकता वर्तमान वैश्विक परिप्रेक्ष्य में

डॉ. ममता धाकड़

सहायक प्राध्यापक, राजनीति विज्ञान, शासकीय आदर्श महाविद्यालय हरदा (म.प्र.)

"बौद्ध धर्म नया धर्म नहीं है अपितु यह हिन्दू धर्म का परिवर्तित रूप है"

- डॉ० राधाकृष्ण

सारांश-

भगवान गौतम बुद्ध के बारे में कुछ भी कहना सूरज को दिया दिखने जैसा प्रतीत होता है, उनके व्यक्तित्व और सिद्धान्त के आगे सामान्यतः कोई नहीं टिक सकता। जो एक बार बौद्ध धर्म को ठीक से समझ लेता है वो फिर कहीं और जा ही नहीं सकता। जैसाकि हम सभी जानते हैं कि गौतम बुद्ध का दर्शन, दुःख के दर्शन पर आधारित है। बुद्ध किसी भी सिद्धान्त और दर्शन का सूत्रपात नहीं कर रहे हैं। वे केवल उन लोगों को बुला रहे हैं, जो अंधे हैं और जिनके भीतर प्रकार को देखने की प्यास है, और जब लोग बुद्ध के पास गए तो बुद्ध ने उन्हें कुछ शब्द पकड़ाए, बुद्ध ने उन्हें ध्यान की तरफ इंगित और इशारा किया। क्योंकि ध्यान से भीतर की आंखें खुलती हैं। विचारों के बोझ से आदमी की दृष्टि खो जाती है। जितने विचार के पक्षपात गहन हो जाते हैं, उतना ही देखना असम्भव हो जाता है। फिर तुम वही देखने लगते हो जो तुम्हारी दृष्टियाँ होती हैं। फिर तुम वही देखते हो जो है। जो है, उसे देखना हो तो सब दृष्टियों से मुक्त हो जाना जरूरी है। जिसका कोई दर्शनशास्त्र नहीं, वह सत्य को देखने में समर्थ हो पाता है।

प्रमुख शब्द (KEY WORDS)-धर्म, दर्शन, दुःख, विचार, ध्यान, त्याग, ज्ञान, उपदेश, मृत्यु, नियम/

परिचय-

बौद्ध धर्म को 35 करोड़ से अधिक लोग मानते हैं, और यह दुनिया का चौथा सबसे बड़ा धर्म है। भगवान बुद्ध को गौतम बुद्ध, महात्मा बुद्ध आदि अलग-अलग नामों से भी जाना जाता है। वे संसार प्रसिद्ध बौद्ध धर्म के संस्थापक हैं। बौद्ध धर्म भारत की श्रमण परम्परा से निकला धर्म और दर्शन है। आज के समय में बौद्ध धर्म के अनुयायियों की संख्या दिन प्रतिदिन बढ़ रही है। इस धर्म के संस्थापक भगवान बुद्ध राजा शुद्धोदन के पुत्र थे और इनका जन्म स्थान लुम्बिनी नामक ग्राम में हुआ था। वे 6वीं शताब्दी ईसा पूर्व तक जीवित थे। आज बौद्ध धर्म में तीन मुख्य सम्प्रदाय हैं- थेरवाद, महायान और वज्रयान। भगवान बुद्ध का मूल नाम सिद्धार्थ था। भगवान बुद्ध की जन्म तिथि 563 ई0 पूर्व स्वीकार की गयी। इनका जन्म शाक्यवंश के राजा शुद्धोदन की रानी महामाया के गर्भ से लुम्बिनी में हुआ। सिद्धार्थ के पिता राजा शुद्धोदन थे।

सिद्धार्थ गौतम बुद्ध के नाम से प्रसिद्ध हुए। उन्होंने अपने दर्शन में कहा कि दुनिया में दुःख ही दुःख है। इसी से मैं मुक्ति पाने के लिए उन्होंने गृह त्याग किया। जब उन्हें पुत्र रत्न की प्राप्ति हुई (पुत्र राहुल हुआ) तभी उन्होंने गृह त्याग किया। उनके गृह त्याग को 'महाभिनिष्क्रमण' कहा गया। पहले वे इधर-उधर भटकें उसके उपरान्त उन्हें मठ-वृक्ष के नीचे ज्ञान की प्राप्ति हुई। उन्होंने अपना पहला उपदेश सारनाथ में दिया। उनके प्रिय शिष्य का नाम आनन्द था। जो कि उनके चचेरे भाई भी थे। उन्होंने अपना उपदेश पांच शिष्यों को दिया। उन्होंने बौद्ध धर्म का प्रचार-प्रसार पूरे विश्व में किया। जब गौतम बुद्ध की मृत्यु हुई तब उसे 'महापरिनिर्वाण' कहते हैं।

बुद्ध के उपदेश में उनके शिष्य हमेशा यह नियम का पालन करते थे। “बुद्धम् शरणम् गच्छामि। धम्मम् शरणम् गच्छामि। संघम् शरणम् गच्छामि।”

बुद्ध की प्रमुख शिक्षायें-

“बुद्ध की शिक्षा का सार है-शील, समाधि और प्रज्ञा”

गौतम बुद्ध का कहना है कि इस दुनिया में व्यक्ति के दुख का कारण उसकी अज्ञानता है, जिस व्यक्ति को ज्ञान की प्राप्ति हो जाती है, वह व्यक्ति दुःखी नहीं रहता, क्योंकि व्यक्ति के दुःखी होने का मुख्य कारण ही उसकी अज्ञानता ही है। गौतम बुद्ध का कहना है कि चार आर्य सत्य हैं- पहला यह कि दुःख है, दूसरा-दुःख का कारण है, तीसरा यह कि दुःख का निवारण है, चौथा- यह कि वह मार्ग है जिससे दुःख का निदान हो सकता है। अर्थात् दुःख, दुःख समुदाय, दुःख निरोध, दुःख निवारण, दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा । इसको चत्वारि सत्य कहते हैं। दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा के अन्तर्गत आता है-आष्टांगिक मार्ग। गौतम बुद्ध ने एक मध्यम मार्ग निकाला जिसका उपयोग कर व्यक्ति दुःख से बच सकता है, जिसको आष्टांगिक मार्ग कहा गया है।-आष्टांगिक मार्ग के अन्तर्गत आते हैं- समरूप दुष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक वाणी, सम्यक कर्म, सम्यक आजीव सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति और सम्यक समाधि। ये आष्टांगिक मार्ग, मध्यम मार्ग हैं। मध्यम मार्ग ज्ञान देने वाला है, शांति देने वाला है, निर्वाण देने वाला है, अतः कल्याणकारी है और जो कल्याणकारी है, वही श्रेयस्कर है।

बौद्ध शिक्षा दर्शन का भारतीय संस्कृति पर प्रभाव-

बौद्ध शिक्षा दर्शन का भारतीय संस्कृति पर विशेष प्रभाव पड़ा है। गौतम बुद्ध द्वारा हमेशा ही अहिंसा की बात की गई है। यदि गौतम बुद्ध द्वारा शिक्षा का प्रभाव भारतीय संस्कृति पर देखा जाए तो इसका सबसे बड़ा उदाहरण अंगुलीमाल को लिया जाएगा। बुद्ध का दर्शन हिमांचल प्रदेश वि०वि० के बौद्ध विद्या केन्द्र को अंतर्राष्ट्रीय बौद्ध विद्या केन्द्र में परिणीत किया जाएगा। भगवान बुद्ध की शिक्षाओं, बौद्ध दर्शन और संस्कृति से सम्बन्धित उच्च शिक्षा शोध पाठ्यक्रम का विस्तार होगा। बौद्ध दर्शन और संस्कृति से सम्बन्धित उच्च शिक्षा हर क्षेत्र में दिया जाएगा। बुद्ध की शिक्षाओं का व्यवहारिक पक्ष आज के दौर में बेहद प्रासंगिक है। इस दिशा में यथाशीघ्र व्यावहारिक प्रयास शुरू होने और शांति, अहिंसा करुणारूपी बुद्ध शिक्षाओं से सम्बन्धित बौद्ध दर्शन से प्रमाणित का हित सिद्ध होने की उम्मीद है।

बाबा साहब डॉ० भीमराव अम्बेडकर ने अपनी पुस्तक **क्रांति और प्रतिक्रांति** में लिखा है कि भारतीय इतिहास दो संस्कृतियों के बीच संघर्ष का इतिहास है। ये दो संस्कृतियाँ हैं- वैदिक ब्राह्मण संस्कृति तथा बहुजन-बौद्ध भ्रमण संस्कृति। एक तरफ जहाँ वैदिक ब्राह्मण संस्कृति स्वर्ग-नरक, पुर्नजन्म, ईश्वर, कर्मफल, वर्ण-व्यवस्था, परजीवीपद आदि मनुष्य विरोधी मूल्यों को समाज में स्थापित करना चाहती है, वहीं दूसरी तरफ बहुजन बौद्ध भ्रमण संस्कृति तर्क, विज्ञान, स्वतन्त्रता, समानता, मैत्री, करुणा, न्याय, श्रम आदि मानवीय मूल्यों पर आधारित समाज का निर्माण करना चाहती है।

बौद्ध शिक्षा का प्रमुख केन्द्र-

बौद्ध शिक्षा के प्रमुख केन्द्र निम्नलिखित हैं- नालंदा विश्वविद्यालय, तक्षशिला विश्वविद्यालय, विक्रमशिला, वल्लभी, अमरावती, सारनाथ आदि विश्वविद्यालय प्रसिद्ध शिक्षा के केन्द्र हैं। नालंदा विश्वविद्यालय की खासियत थी

कि यहाँ सभी धर्मों की पुस्तके मिलती थी, इसलिए इसे धर्मगंज कहते थे। नालंदा में इत्सिंग 10 वर्षों तक पढ़ाई किया। उसने बताया कि यह महायान का प्रमुख केन्द्र था फिर भी यहाँ हीनयान भी पढ़ाया जाता था। विक्रमशिला 8वीं शताब्दी से 12वीं शताब्दी के अन्त तक शिक्षा का प्रमुख केन्द्र था। यहाँ भाषा, साहित्य, कर्मकाण्ड, राजनीति शास्त्र, वैदिक दर्शन, बौद्ध दर्शन आदि विषय पढ़ाया जाता था।

प्रमुख बौद्ध आचार्य एवं उनके अवदान-

"वैर से वैर शांत नहीं होता, अवैर से ही वैर शांत होता है"

बौद्धकाल में शिक्षा मनुष्य के सर्वांगीण विकास का साधन थी। इसका उद्देश्य मात्र पुस्तकीय ज्ञान प्राप्त करना नहीं था, अपितु मनुष्य के स्वास्थ्य का भी विकास करना था। बौद्ध युग में शिक्षा व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक तथा आध्यात्मिक उत्थान का सर्वप्रमुख माध्यम थी। और ये माध्यम बौद्ध युग के आचार्यों द्वारा ही सम्भव था। मनुष्य का मन ही सभी कर्मों का नियंता है। मनुष्य बौद्ध काल से ही सीखता आ रहा है कि किस प्रकार के कर्म करने चाहिए।

डॉ० अम्बेडकरके अनुसार -हिंसा द्वारा प्राप्त की गयी जीत स्थायी नहीं होती क्योंकि उसे प्रतिहिंसा द्वारा हमेशा पलटे जाने का डर रहता है। अतः वैर को जन्म देने वाले कारकों को बुद्ध ने पहचान कर उनको दूर करने का मार्ग बहुत पहले ही प्रशस्त किया था। प्राचीन भारत में तक्षशिला के अध्यापक राजधानी में ही रहा करते थे। इतिहास के विभिन्न युगों में शिक्षा की गुरुकुल पद्धति का प्रचलन था। विष्णु पुराण से ज्ञात होता है कि कृष्ण तथा बलराम ने संदीपनी के आश्रम में रहकर अध्ययन किया था।

एशिया में बौद्ध धर्म का प्रसार-

भारतीय उपमहाद्वीप में बुद्ध की शिक्षाओं का प्रसार दूर-दूर तक हुआ और फिर वहां से ये शिक्षाएं पूरे एशिया भर में फैलीं। बौद्ध धर्म कभी धर्म प्रचारक आंदोलन के रूप में विकसित नहीं हुआ, किन्तु जब भी यह धर्म किसी नई संस्कृति में पहुंचा तो बौद्ध चेतना तथा करुणा के मूल सिद्धान्तों से समझौता किये बिना इसकी पद्धतियों और रीतियों को स्थानीय जन चेतना के अनुसार ढाल लिया गया। फिर भी बौद्ध धर्म में किसी सर्वोच्च प्रमुख के अधीन किसी धार्मिक सत्ता का पुरोहिताधिपत्य कभी स्थापित नहीं हुआ।

चारों तरफ मानव अस्तित्व को गंभीर खतरे दिखाई दे रहे हैं। एक ओर मानव ने विज्ञान, तकनीक और यांत्रिकी में विकास एवं उसका उपयोग करके अपार समृद्धि प्राप्त की है, वहीं दूसरी ओर मानव ने स्वार्थ, लोभ, हिंसा आदि भावनाओं के वशीभूत होकर आपसी कलह, लूट, खसूट, अतिक्रमण आदि का अकल्याणकारी और विनाशकारी मार्ग भी अपनाया है। अतः आज की दुनिया में भौतिक संपदा के साथ-साथ मानव अस्तित्व को बचाना भी आवश्यक हो गया है। मनुष्य अपना नुकसान स्वयं करता है। मनुष्य के विनाशकारी विचारों को बदलना और उन पर नियंत्रण रखना बहुत जरूरी है। आज से लगभग 2558 वर्ष पहले बुद्ध ने मानवीय प्रवृत्तियों का विश्लेषण करते हुए कहा था कि मानव को गलत प्रवृत्तियों पर नियंत्रित कर सदमार्ग पर ले जाना अति आवश्यक है। उन्होंने यह सदमार्ग बौद्ध धम्म के रूप में दिया था। अतः आज मानव मात्र की कुप्रवृत्तियों जैसे हिंसा, शत्रुता, द्वेष, लोभ आदि से मुक्ति पाने के लिए बौद्ध धम्म व बौद्ध दर्शन को अपनाने की बहुत जरूरत है।

निष्कर्ष-

गौतम बुद्धविश्वकल्याण के लिए मैत्री भावना पर बल देते हैं। ठीक वैसे ही जैसे महावीर स्वामी ने मित्रता के प्रसार की बात की थी। गौतम बुद्ध मानते हैं कि मैत्री के मोगरों की महक से ही संसार के सद्भाव का सौरभ फैल

सकता है। वे कहते हैं कि बैर कभी नहीं मिटता। अबैर से मैत्री से ही बैर मिटता है। मित्रता ही सनातन नियम है। आज बेईमानी के बाजार में स्वार्थ के सिक्के चल रहे हैं। गौतम बुद्ध ने मानवमात्र के दुःखों को कम करने के लिए पंचशील और आष्टांगिक मार्ग के नैतिक एवं कल्याणकारी जीवन दर्शन का प्रतिपदान किया था। यह ऐतिहासिक तौर पर प्रमाणित है कि बौद्ध काल में जब बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' के बौद्ध मार्ग का शासकों और आम जन द्वारा अनुसरण किया गया तो वह काल सुख एवं समृद्धि के कारण भारत के इतिहास का स्वर्ण युग कहलाया। उस समय शांति और समृद्धि फैली। इसके साथ ही दुनिया के जिन देशों में बौद्ध धर्म फैला, उन देशों में भी सुख, शांति तथा समृद्धि फैली। अतः बौद्ध धर्म का पंचशील और आष्टांगिक मार्ग आज भी विश्व में शांति और कल्याण हेतु बहुत सार्थक है।

अतः हम निःसंकोच कह सकते हैं कि वर्तमान परिस्थितियों में बौद्ध धर्म एवं बौद्ध दर्शन पूर्णतया प्रासंगिक है।

“यदि भविष्य में दुनिया को धर्म की जरूरत होगी तो इसको केवल बौद्ध धर्म ही पूरा कर सकता है।”

-बाबा साहब डॉ० भीमराव अम्बेडकर

सन्दर्भ सूची-

- 1 -जर्नल ऑफ द रॉयल एसियाटिक सोसाइटी ऑफ ग्रेट ब्रिटेन एण्ड आयरलैण्ड, 1866, पृ0 222
- 2 -थापर रोमिला 2007 भारत का इतिहास, नई दिल्ली पृ0148
- 3 - आर0सी0 : वही, पृ0 645 तथा द्रष्टव्य--चन्द्र लोकेश 1988 इण्डिया एण्ड चाईना. बियॉन्ड एण्ड विद्इन इन एक्रास द हिमालयन गैप (सम्पादित तान चुंग), नई दिल्ली पृ0184
- 4-पाश्वनाथ जैन तीर्थंकर, स्वामी महावीर महात्मा बुद्ध का गृहत्याग सर्वविदित है।
- 5-मजुमदार आर०सी०ए वही, उद्धृत पृ० 647
- 6-राधाकृष्णन एस०ए 1966ए भारतीय दर्शन, भाग 1. नई दिल्ली पृ439
- 7-पुरी बी०एन०ए 1981 मध्य एशिया में भारतीय संस्कृति, लखनऊ पृ0 329
- 8-पाण्डेय जी०स० 1976, बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, लखनऊ पृ0 337
- 9-पुरी बी०एन०, मध्य एशिया में भारतीय संस्कृति, पृ० 330
- 10-मजुमदार आर०सी०, द क्लैसिकल एज, पृ० 6091
- 11-मजुमदार आर०सी० द क्लैसिकल एज पृ0 6091
- 12-मजुमदार आर०सी०, द क्लैसिकल एज, पृ0 6111

देशी – विदेशी वाद

डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम ता.पालम जि.परभणी

निवडणुक म्हटले की एका पक्षाचे दुस-या पक्षावर आरोप – प्रत्यारोप , वाद प्रतिवाद होत असतात त्यामुळे जनतेला प्रत्येक पक्षातील कार्यकर्त्यांची राज्यकर्त्यांनी व त्यांनी केलेल्या चांगल्या वाईट कार्याची माहिती मिळत असते भारतातील प्रत्येक निवडणुकीत एखाद्या महत्वाचा मुद्दा पुढे करुनच प्रत्येक पक्ष निवडणुक लढवतो उदा : १२ व्या लोकसभेच्या निवडणुकीत भारतीय जनता पार्टी ने बाबरी मज्जीद व रामजन्मभूमी हा मुद्दा प्रामुख्याने लोकांपुढे ठेवला व निवडणुक लढवली. १३ व्या लोकसभेच्या निवडणुकीच्या भारतीय जनता पार्टी ने बाबरी मज्जीद रामजन्म भूमीचा साधा उल्लेखही केला नाही. उलट १३ वी लोकसभा निवडणुक ही वेगळ्याच वाद – प्रतिवादाने गाजली तो वाद – प्रतिवाद म्हणजे देशी – विदेशीपणाचा होय.

निवडणुकीत कधी धर्माचा , कधी जातीचा कधी प्रांतांचा तर कधी देशी विदेशीपणाचा विचार करुन राजकीय पक्ष आपला चेहरा बदलतात व सत्ता हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करतात. कुठल्या पक्षाने काय मुद्दा उपस्थित केला होता हे भारतीय जनता लवकर विसरते त्यामुळे भारतातील प्रत्येक पक्षाने जेनेची नाडी ओळखली आहे , १३ व्या लोकसभा निवडणुकीत सोनिया गांधीचा विदेशीपणा हा मुद्दा उपस्थित करुन प्रत्येक पक्षाने व्यासपिठावर चर्चा केली व सत्ता मिळविण्याचा प्रयत्न केला.

१९९६ च्या निवडणुकीपासुन काँग्रेस पक्षाला मोठया प्रमाणावर ग्रहण लागले होते. १९९८ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला मोठया प्रमाणात अपयश आले. काँग्रेसमधील मातब्बर नेतेमंडळी सत्तेच्या हव्यासापोटी कोणीही कोणाला मानायला तयार नव्हते अनेकांनी तर वेगवेगळ्या पक्षात प्रवेश केला. काँग्रेस कार्यकर्ते दिशाहीन बनले होते दिर्घकाळाचा इतिहास असणा-या काँग्रेसला सावरुन पुन्हा संजीवनी प्राप्त करुन दिली पाहीजे असे काँग्रेस नेत्यांना वाटत होते. अशावेळी त्यांचे लक्ष सोनिया गांधीकडे गेले आजही भारतीय जनतेच्या मनता नेहरु घराण्याबद्दल आदर आहे हे ओळखुन इंदीरा गांधीच्या सुनबाई राजीव गांधीच्या पत्नी अथवा नेहरु घराण्याशी संबंधीत स्त्री म्हणजे सोनिया गांधी यांच्याकडे काँग्रेसचे अध्यक्षपद देवुन काँग्रेसपक्ष बळकट करण्याचे ठरवले सोनिया गांधी राजकारणात येण्यास तयार नसतानाही अनेक मातब्बर काँग्रेस नेत्यांनी त्यांची मानसिक तयारी करुन महाराष्ट्रातील नंदुरबार येथे त्यांची जाहीर सभा घेतली व त्यानंतर लागलीच त्यांची काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी विरोध न करता निवड करण्यात आली त्यावेळी श्रीमती सोनिया गांधी या विदेशी आहेत मात्र शरद पवार, तारिक अन्वर व पी.ए. संगमा यांना माहित नव्हते काय ? हे सर्व माहित असुनही सर्व काँग्रेसजणांनी त्यांना पुढे करुन निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला बहुमत मिळवायचे ठरवले. लागलीच १३ वी लोकसभेची निवडणुक घोषित झाली या निवडणुकीत श्रीमती सोनिया गांधी यांनी निवडणुक लढवावी अशी त्यांना विनंती करुन काँग्रेस नेत्यांनी त्यांची मानसिकता तयार केलीत्र निवडणुकीच्या रिंगणात सोनियाजी उतरल्या तेव्हा सोनियाजीबद्दल आदर वाटणा-या नेत्यांनी देशाच्या भावी पंतप्रधान म्हणुन त्यांच्या प्रचाराला सुरवात केली पंतप्रधानाच्या स्पर्धेत प्रथम क्रमांकावर सोनियाजी चे नांव आलेले पाहुन काँग्रेसमधील सत्तेचा हव्यास असलेल्या मातब्बर नेत्यांना सोनिया गांधीचे विदेशीपण आठवले. व त्यांनी काँग्रेसमधुन फुटुन राष्टवादी काँग्रेस पक्षाची निर्मिती केलीत्र.

परवाच काँग्रेस अध्यक्ष झालेली स्त्री जीला राजकारणाचा कोणताही अनुभव नाही याशिवाय काँग्रेसमध्ये रथी महारथी असुन त्यांना सर्व गोष्टीचा दिर्घकाळाचा अनुभव असताना विदेशातुन आलेल्या जन्माने विदेशीपण नंतर

भारतीय नागरीकत्व स्वीकारलेल्या स्त्रीकडे देशाचे पंतप्रधानपद का म्हणुन बहार करावे ? असे राष्ट्रवादी काँग्रेस, भाजप , शिवसेना व इतरही पक्षातील नेत्यांना वाटले व त्यांनी निवडणुक काळात देशीविदेशी वाद हा चर्चेचा विषय बनवला.

या देशात ज्यांच्यावर खुनाचे आरोप आहेत त्यांना लोकांनी निवडुन दिले. दरोडेखोर म्हणुन ख्याती असलेल्या फुलनदेवीला खासदार लोकांनीच केल. याच दष्टीने लोकांची मत मिळवण्यापुरते सोनिया गांधीचे नेतृत्व संपुर्ण काँग्रेस नेत्यांना मान्य झाले पण त्यांना पंतप्रधानपद मिळत आहे तर आपले का? याच भावनेतुन देशी – विदेशी वादाचा जन्म झाला असे मला वाटते.

परकीय वंशद्वेषावर राष्ट्रवादाची साशंकता भारतीय जनता पार्टी या आर.एस.एस. च्या राजकीय विचारसरणीने राजकीय सत्ता हातातुन गेल्यानंतर झालेल्या संतापापोटी व नैराश्यपोटी केलेली असुन शरद पवार, पी.ए. संगमा व तारीक अन्वर या तीघांनी सत्तास्पर्धेपोटी हा मुद्दा निवडणुक काळात उचलुन धरला होता.

अंबाजोगाई येथील पब्लीक क्लब मैदानावरील राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या जाहीर सभेत मा. शरद पवार म्हणाले होते १९४७ साली आपण भारत देश स्वतंत्र झाला. त्यापुर्वी आपण परकियांच्या ताब्यात तरतंत्रात होतो त्यावेळी भारतीयांना अन्याय अत्याचार सहन करुन देश स्वतंत्र करावा लागला. आजच्या स्वतंत्र भारतातील पंतप्रधानपद जन्माने इटालीयन पण नंतर भारतीय नागरिकत्व स्वीकारलेल्या स्त्रीच्या हातात का म्हणुन द्यावयाचे. त्यांची जन्मभुमी भारत नसल्यामुळे त्यांच्या मनात भारताबद्दल व भारतीय जनतेच्या समस्येबद्दल कुठल्याही प्रकारची आस्था नाही. राजकीय क्षेत्रात कसल्याही प्रकारचा अनुभव नाही त्यामुळे अशा स्त्रीला भारताची पंतप्रधान बनवु नका.

परळी वैजनाथ येथील जाहीरसभेत भारतीय जनता पार्टी नेते प्रमोद महाजन म्हणाले की, जन्माने परदेशी असलेल्या स्त्रीला हिंदीभाषेतही नीट बोलता येत नाही व भारताबद्दल कसल्याही प्रकारची आस्था नाही अशा परकीय स्त्रीला आम्ही भारताच्या पंतप्रधान होउ देणार नाहीत.

वत्तपत्रानुसार काही ठिकाणच्या जाहीरसभेत प्रमोद महाजने श्रीमती सोनियाजीची तुलना अमेरिकन अध्यक्षाशी संबंध असलेली मोनिका लुईस्कीशी केली.

केज येथील जाहीर सभेत लालकृष्ण अडवाणी म्हणाले देशातील सर्वोच्च पदावर जाणारी व्यक्ति ही जन्माने भारतीय असली पाहिजे. परकीय स्त्रीला आम्ही विरोध करणार परळी येथील जाहीरसभेत बोलताना अटलबिहारी वाजपेयी म्हणाले की, राजीव गांधीशी लग्न झाल्यानंतर दिर्घकाळपर्यंत सोनियाजींनी भारतीय नागरीकत्व स्वीकारले नव्हते. त्यांना भारताच्या इतिहासाची पुर्णपणे ओळख नाही तसेच भारतीय जनतेच्या समस्या त्यांना माहित नाहीत त्यामुळे भारतीय जनतेबद्दल आस्था नसणा—या जन्माने विदेशी असणा—या सोनियाजींना आम्ही पंतप्रधान होउ देणार नाही.

जॉर्ज फर्नांडिस :—

भारताच्या लोकसंख्येत दोन मुलांची वाढ करण्यापलीकडे सोनिया गांधींनी कोणतीही राज सेवा केला नाही अशा प्रकारचे विधान केले.

वेगवेगळ्या पक्षातील नेत्यांच्या वरील भाषणावरून मला वाटते काही नेत्यांनी श्रीमती सोनिया गांधी जन्माने विदेशी असल्यामुळे पंतप्रधान होउ देणार नाही असे सांगितले तर कांही जणांनी केवळ भाषणातुन स्त्री द्वेष प्रकट केल्यासारखे तर काही जणांनी केवळ भाषणातुन स्त्री द्वेष प्रकट केल्यासारखे वाटते ख—या अर्थाने निवडणुकीच्यावेळी पंतप्रधानाचा प्रश्न उपस्थित होत नाही संसदीय लोकशाहीत निवडणुकीमध्ये ज्या पक्षाला बहुमत प्राप्त झाले त्या पक्षातील संसदीय सदस्य आपला नेता निवडतात. त्याला सरकार बनवण्याची संधी मिळाल्यास तो पंतप्रधान होतो. निवडणुकीच्या काळात देशी ’— विदेशी प्रश्न उपस्थित करुन मतदारांची दिशाभुल करणे यापलीकडे कोणत्याही पक्षाने दुसरे काहीच साध्य केलेले नाही असे मला वाटते सोनिया गांधींनी वेगवेगळ्या निवडणुका लढवुन वरचे पद मिळवण्याचा वाद भारतात उपस्थित झाला नसता असे मला वाटते.

सोनिया गांधी काँग्रेसच्या अध्यक्षा होउ शकतात ती क्षमता त्यांच्यात असेल तर त्याचा पंतप्रधान म्हणुन फुटीर काँग्रेस नेत्यांना का नकोत ? हा शहरी मतदाराचा प्रश्न निवडणुक काळात होता पंतप्रधानपद आपल्याला मिळावे या आकांक्षेने सोनियाजींचा अडसर दुर करण्यासाठीच जन्माने भारतीय असलेल्यांनाच सर्वोच्च पदासाठी उभे रहाता यावे हा सोनिया गांधीबद्दलच्या एकमुद्दा शरद पवारांनी उपस्थित केला होता असे म्हटले जाते. एकदा भारतीय नागरीकत्व स्वीकारल्यानंतर सोनियाजी भारतीय झाल्या मग परदेशी म्हणुन त्यांचा उल्लेख करणे सर्वोच्चपदी उभी राहण्याची संधी नाकारणे हा अन्याय आहे. समान नागरीकत्व नाकारणे होय हे मानवी समतेच्या तत्वाविरुद्ध आहे या कारणासाठी सोनियाजींना मतदारांनी न नाकारता बेल्लारी व मेठी या दोनही मतदारसंघातुन प्रचंड मताधिक्याने निवडुन दिले हे सत्य नाकारता येत नाही. निवडणुकीनंतर अनेक वत्तपत्रातुन व मासिकातुन जन्माने परदेशी असलेल्या व्यक्तीला कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळातील उच्चपद देण्यासाठी बंदी घालावी हा विचार पुढे झाला. तसेच देशातील राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रातील पदावर जन्माने विदेशी असलेल्या व्यक्तीला बसवले जाऊ नये केवळ सोनिया गांधीने भारतात १३ वी लोकसभा निवडणुक लढवल्यामुळे हा प्रश्न निर्माण झाला. बेल्लारीसारखा मतदारसंघात सोनिया गांधीच्या विरोधात भाजपाच्या सुषमा स्वराज्य उभ्या होत्या बेल्लारी मतदारसंघाच्या व्यासपीठावरही सोनियाजींना विदेशी बहु व सुषमास्वराज यांना भारत की बेटी असा शब्दप्रयोग करण्यात आला होता.

भारताने लोकशाही राज्यघटना स्वीकारल्याने येथे कायदेशीर आधिवासित असलेल्या रितसर नागरिकत्व प्राप्त होते. त्यामुळे नागरिकत्वाने प्राप्त झालेल्या नागरी आणि मुलभुत मानवीय संविधानात्मक अधिकारापासुन त्यांना कोणतीही व्यक्ती रोखु शकत नाही. त्यामुळेच सदर संविधानात्मक अधिकाराचा संकोच झाला तर न्याय या संकल्पनेच्या घटनात्मक व्याख्येवरुन अतिक्रमित झालेल्या हक्काच्या पुर्नस्थापनेसाठी सर्वोच्च न्यायालयात जाउन मुलभुत हक्कास संरक्षण मिळविण्यात येण्याची स्पष्ट घटनात्मक तरतुद आहे. त्यामुळेच काही मंडळी घटनात्मक मानवी अधिकारास जन्मस्थनावरुन वांशिक भेदभाव करुन राजकीय द्वेषापोटी विकत मानसिकतेचे स्वरुप देउन विकतीचे विष तयार करती आहोत. घटनात्मकरित्या प्राप्त मानवाधिकारास नाकारणे ही जगाच्या मानवी हक्काच्या इतिहासातील सर्वात कुर घटना म्हणावी लागेल.

सध्या देशाच्या सद्यास्थितीकडे पाहिल्यास जर वांशिक भेद करुन अटिशीतीच्या अधिन राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती व पंतप्रधान इ पदाबाबत राष्ट्रीयत्वावरुन विचार केल्यास घटनात्मक संशोधन केले तर संकुचित प्रादेशिकतावाद, भाषावाद, जातीयवाद वंशवाद इ राष्ट्रातकी शर्तींना मदत केल्यासारखे होईल.

भारतीय राजकीय इतिहासाचा आढावा घेता मला असे दिसते की, भारतीय स्वातंत्र चळवळीत आम्हाला अॅनी बेझंट या आयरिश स्त्रीचे होमरुल चळवळीसाठी मोठया प्रमाणावर सहकार्य लाभले. तीच्या सहकार्यामुळेच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची चळवळ यशस्वी होण्यास मदत झाली अॅनी बेझंट नेतृत्व तत्कालीन नेत्यांनी मान्य केले हे आम्हाला नाकारता येणार नाही.

मदर टेरेसा सारख्या कुष्ठरोग्याची सेवा करणा—या परदेशी स्त्रीला भारतात आदराचे स्थान दिले व तीचा गौरव केला. त्यादृष्टीने सोनियाजीचे कार्य मोठे नसले तरी कै. राजीव गांधीच्या निवडणुकी काळात अनेक सभांना जाउन ग्रामीण भागात दौरे करुन भारतीय जनतेच्या समस्या जाणुन घेण्याचा प्रयत्न केला हे आपल्याला नाकारता येणार नाही जन्म हा मुद्दा न लक्षात घेता त्या व्यक्तीचे सामाजिक व राजकीय कार्य पाहीले पाहिजे. महाराष्ट्रात पुरोगामी विचारसरणीचे म्हणवले जाणारे काँग्रेसचे जेष्ठ नेते मा. शरद पवार यांनी देशी — विदेशी मुद्दाचा वापर न होता त्यावर सविस्तर मुल्याधिष्ठित व चिकित्सक पध्दतीने चर्चा होणे गरजेचे आहे हा मुद्दा विक्रीचेनाणे बनु नये म्हणुन १४ व्या लोकसभा निवडणुकीपुर्वीच यावर सविस्तर चर्चा होउन निर्णय घ्यावयास हवेत व भारतीय राज्यघटनेत तरतुद करण्यात यावी.

२१ व्या शतकात पदार्पण करत असताना देशी — विदेशी मुद्दावर भर न देता राष्ट्रवाद, व्यक्ती विकास व मानवतावाद यांचा स्वीकार उदारमताने केला पाहिजे मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी उदात्त दृष्टीकोन स्वीकारला पाहिजे तरच राष्ट्राची प्रगती होउन राष्ट्र पुढे जाऊ शकेल असे मला वाटते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळीमध्ये महात्मा गांधींच्या भूमिकेचे अध्ययन

अमोल सातपुते

सहाय्यक प्राध्यापक, एस. एस. गर्ल्स कॉलेज, गोंदिया

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान अनन्यसाधारण आहे.. त्यामुळे शेती हा आजही भारतीयांचा एक प्रमुख व्यवसाय आहे. भारतीय लोकसंख्येतील अधिकांश जनता कृषिक्षेत्रावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतकरी हा भारतीय अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्थेतील एक मूलभूत घटक आहे. भारतातील शेतकरी चळवळींना स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जहागीरदार व जमीनदार यांच्या विरोधाची किनार आहे. पूर्वी स्वयंपूर्ण ग्रामीण व्यवस्था भारतात होती. परंतु ब्रिटीशांच्या व्यापारीकरणाच्या धोरणामुळे आणि हस्तउद्योग बंद पडल्यामुळे ग्रामीण शेतकरी फक्त शेतीवरच उपजीविकेसाठी अवलंबून होता. ग्रामीण भागातील जनतेची विशेष करून शेतकरी वर्गाची ताकद महात्मा गांधींनी ओळखली. शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती, मूलभूत नागरी व मानवी हक्क यासाठी ही आंदोलने 1920 नंतर देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीला एक व्यापक जनाधार देणारी ठरली. त्यांनी शेतकरी, कामगार व मध्यमवर्गीयांना एकत्र करून लढे उभारले. खरा भारत ग्रामीण भागात आहे हे ओळखून शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांमध्ये विशेष रस घेऊन त्यांचे असे काही लढे लढविले की ज्यामुळे शेतकरी वर्ग स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या राष्ट्रीय चळवळीकडे सुद्धा आकृष्ट झाला. शेतकरी चळवळी मधून त्यांच्यामध्ये राष्ट्रीय भावना जागृत झाली. तसेच त्यांना स्वतःच्या प्रश्नांबद्दल भान निर्माण झाले. त्यामुळे त्यापुढील राष्ट्रीय चळवळीच्या वेगवेगळ्या पर्वात ग्रामीण भागही मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाला. या कारणास्तव स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळीमध्ये महात्मा गांधींच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे आवश्यक ठरते.

1. चंपारण सत्याग्रह- बिहार (1917-18)

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत गांधी युगाचा प्रारंभ खऱ्या अर्थाने या चळवळीमुळे झाला. चंपारण्य हा बिहारचा वायव्येकडील जिल्हा. तेथे निळीची लागवड होत असे. ब्रिटीश राजवटीच्या स्थापनेनंतर तेथे इंग्रज मळेवाल्यांनी आपले साम्राज्य स्थापन केले. युरोपीय मळेवाले नीळ लागवडीसाठी भारतीय शेतमजूर व शेतकऱ्यांना अमानुष व बेकायदेशीर पद्धतीने व अत्यल्प मजुरीवर राबवून घेत. या अन्याय व पिळवणीकीविरुद्ध गांधींनी चंपारणच्या शेतकऱ्यांना संघटीत करून त्यांचा लढा उभारला. ज्या पद्धतीने युरोपीय मळेवाले कुळांना जबरदस्तीने निळीची लागवड करण्यास भाग पाडत त्या अन्यायाला गांधींनी वाचा फोडली. अखेर लढ्याची दखल घेऊन सरकारला चौकशी समिती नेमावी लागली. या समितीने शेतकऱ्यांच्या मागण्यांची न्याय्यता मान्य केली व उपाययोजना सुचवली. नीळ लागवडीची सक्ती रद्द झाली.

बाह्यतः जरी चंपारणचा लढा युरोपीय मळेवाल्यांविरुद्ध असला तरी प्रत्यक्षात त्यात मळेवाल्यांशी साटेलोटे असणाऱ्या राज्यकर्तांविरुद्ध असंतोष होता. गांधीजी चंपारण्यमध्ये केवळ सत्याग्रहाचा प्रयोग करून थांबले नाही तर खेडोपाडी शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे यासाठी प्रयत्न केला. अनेक कार्यकर्त्यांनी या कामी स्वतःला वाहून घेतले. या भागात ज्ञानदानाचे कार्य सुरू झाले व हळूहळू सर्वसामान्यांना आत्मसन्मान मिळवून देण्याचा प्रयत्न गांधींनी केला. ही चळवळ महात्मा गांधींच्या सर्व चळवळीचा आरंभबिंदू होता आणि तिचा उद्देश लोकांच्या मनातील भीती दूर करून त्यांच्यावर होणारे अन्याय दूर करण्याचा होता. या चळवळीला उघडपणे राजकीय स्वरूप

दिल्या गेले नाही. या चळवळीने महात्मा गांधींनी चंपारणाच्या जनतेत निर्भयतेचे बीज पेरले व जनता मळेवाल्यांच्या विरुद्ध उभी राहू लागली. गांधींच्या प्रयत्नांमुळे मार्च 1918 रोजी चंपारण शेती कायदा सरकारने संमत केला व त्यानुसार तीन काठियांचे करार रद्द करण्यात आले. नीळ लावण्याच्या बंधनातून शेतकरी मुक्त झाला. तीन कठिया पद्धत रद्द केल्यामुळे मळेवाल्यांची मक्तेदारी संपुष्टात आली.

2. खेडा सत्याग्रह- गुजरात (1919):

1918 मध्ये गुजरातमधील खेडा जिल्ह्यामध्ये दुष्काळ पडला होता. दुष्काळामुळे पिके बुडाली असतानाही शासकीय अधिकारी शेतकऱ्यांकडून जबरदस्तीने शेतसारा वसूल करत असे. हे अन्याय नियमबाह्य होते. शेतकऱ्यांची मागणी होती की त्या वर्षाची महसूल आकारणी स्थगित करावी. गांधी व त्यांची काँग्रेसमधील इतर सहकारी यांनी त्या विभागाची पाहणी करून ही मागणी उचलून धरली. अधिकाऱ्यांनी ही मागणी फेटाळून लावली. तेव्हा गांधींनी पाटीदार शेतकऱ्यांना सत्याग्रह करण्यास प्रवृत्त केले. 2000 शेतकऱ्यांनी सार्वजनिक शपथ घेतली की आपण वर्षाचा शेतसारा भरणार नाही. त्यासाठी सरकारने कोणतीही कायदेशीर कृती केली तरी आपण ती सहन करू. 'येतील त्या हालापेष्टांना तोंड द्या, पण सारा भरू नका' या त्यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद देत हजारो शेतकऱ्यांनी गावोगावी एकत्र जमून इंग्रज प्रशासनाचा निषेध केला व सारा वसूलीस ठामपणे विरोध केला. तेव्हा इंग्रज सरकारने जूलूम जबरदस्ती केली. आंदोलन पाडण्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांच्या शेतजमीनी, मालमत्ता यावर जप्ती आणली. जप्त केलेल्या शेतजमिनीतील पीक काढून घेतल्याबद्दल सरकारने अनेक शेतकऱ्यांना तुरुंगात डांबले. तरीही शेतकऱ्यांनी शांततापूर्ण मार्गाने सरकारचा निषेध करत हे आंदोलन सुरूच ठेवले. दिवसेंदिवस या सत्याग्रहाची व्याप्ती वाढू लागली. गुजरातमधील इतर जिल्ह्यातील शेतकरीही संघटितपणे इंग्रज सरकारचा निषेध करू लागले. अखेर इंग्रज सरकारने नमते घेऊन सारावसूलीत सूट दिली आणि नवी करवाढही रद्द केली. या सत्याग्रहात गांधींच्या बरोबर वल्लभभाई पटेल, ना. म. जोशी, शंकरलाल पारिख इत्यादी काँग्रेस नेते सामील झाले होते. या नेत्यांनी शेतकऱ्यांची सरकारी अधिकाऱ्याबद्दल असणारी भीती दूर केली.

3. बार्डोली सत्याग्रह – गुजरात (1922):

चंपारण व खेडा सत्याग्रहाच्या यशामुळे शेतकऱ्यांच्या राजकीय शेतकऱ्यांच्या जाणिवांत वाढ झाली होती. व ते राष्ट्रीय चळवळीत मोठ्या प्रमाणात सहभागी होत होते. 1920 नंतरच्या राष्ट्रीय चळवळीच्या टप्प्यात काँग्रेसने कायदेभंगाची चळवळ सुरू करायचे ठरविले. या जनआंदोलनासाठी गुजरातमधील बार्डोली तालुक्याची निवड करून तिथे साराबंदीचे आंदोलन सुरू केले. सुरत जिल्ह्यातील बार्डोलीत 1928 मध्ये सत्याग्रह सुरू झाला. या सत्याग्रहात गुजरातेतील श्रीमंत व मध्यम शेतकरी असणारा पाटीदार समाज मोठ्या प्रमाणात सामील झाला होता. हलाखीच्या परिस्थितीत जगणाऱ्या कनिष्ठ जातींच्या शेतमजूर वर्गानेही आंदोलनात उतरविण्यासाठी गांधींनी 1923 सालापासूनच सुरत जिल्ह्यातील 'पाटीदार युवक मंडळाला' कनिष्ठ जाती व आदिवासींमध्ये चरखा, दारूबंदी इत्यादी रचनात्मक काम करण्यास प्रवृत्त केले. या रचनात्मक कार्यामुळे पाटीदार शेतकरी व कनिष्ठ जातींचे शेतमजूर एकत्र येऊन राजकीय कृती करण्याची तयारी झाली. मात्र रचनात्मक कार्यामुळे पाटीदार समाजाच्या पारंपारिक प्रभुत्वाला कुठेही धक्का लागला नाही. रयतवारी पद्धतीतील नियमित कालावधीनंतर होणाऱ्या सारावाढीबद्दल सरकारने निर्णय घेतला. या सारावाढीला विरोध करण्याचे पाटीदार शेतकऱ्यांनी ठरविले. ही साराबंदीची चळवळ जरी मध्यम व श्रीमंत हितसंबंधासाठी होती तरी ती यशस्वी आंदोलनही केले.

निष्कर्ष:

गांधींच्या नेतृत्वाखाली झालेले चंपारण, खेड सत्याग्रह तसेच बाडोली हे सत्याग्रह महत्वाचे ठरल्याचे दिसते. एका परीने शेतकऱ्यांच्या चळवळीला या सत्याग्रहामुळे एक दिशा मिळाली. गांधीजींनी चळवळीद्वारे शेतकऱ्यांचे विविध प्रश्न हाताळले. मात्र त्याचबरोबर गांधीजींच्या विचारप्रणाली व कार्यपद्धतीमुळे या चळवळीवर काही महत्वाच्या मर्यादा सुद्धा पडल्याचे दिसते. गांधीजी अश्या चळवळी अहिंसक मार्गानेच चालेल याबद्दल दक्ष असत. पण परिणामस्वरूप असे दिसते की शोषित व ज्यांच्यावर अन्याय झाला आहे असे गटच या अहिंसेच्या तत्वाला बांधील राहत आणि पिळवणूक करणारे गट मात्र दडपणूक व हिंसा करण्यास मोकळे राहत. त्यांच्या बाबतीत गांधी हृदयपरिवर्तनाचा उपाय सुचवीत. गांधींनी शेतकऱ्यांच्या अश्याच प्रश्नांना हात घातला ज्यांचा संबंध थेट ब्रिटीश सरकारशी येईल. जमीन महसूल, शेतसारा, दुष्काळ निवारण किंवा कर इत्यादींचा संबंध सरकारशी होता व कृषिक्षेत्रातल्या इतर वर्गाशी नव्हता व दुसरी ज्या लढ्यामध्ये गरीब शेतकरी, कुळे, शेतमजूर हे त्यांची शोषण करणाऱ्या जमीनदार, श्रीमंत शेतकरी, व्यापारी किंवा सावकारींविरोधी उभे राहतील असे लढे गांधींनी टाळले. जेव्हा काही लढ्यांचा परिणाम म्हणून या प्रकारचे लढे सुरू झाले त्या वेळी गांधीजींनी चळवळी मागे घेतल्या. थोडक्यात, शेतकऱ्यांमधील वर्गीय हितसंबंधातील विरोध नष्ट करून परदेशी राज्यकर्त्यांविरोधी त्यांची एकत्रीत फळी तयार करण्याचा गांधींनी प्रयत्न केला. या चळवळी बांधताना राष्ट्रवाद आणि आर्थिक कल्याण यांची यशस्वी सांगड त्यांनी घातली. अनेक लोकांनी सत्याग्रहात स्वतःला अटक करून घेतली. पण त्यामुळे व नंतरच्या खटल्यांमुळे अधिकच मोठ्या संख्येने शेतकरी या चळवळीकडे ओढले गेले. शेतकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात राजकीय जागृती निर्माण झाली. या आंदोलनाद्वारे देशातील खेड्यापाड्यांत पसरलेला शेतकरीवर्ग आणि राष्ट्रवादी विचारांचा विचारवंत वर्ग यांच्यात युती घडून आली. राष्ट्रवादी आंदोलन केवळ शहरी मध्यमवर्गापुरतेच मर्यादित न राहता त्यात शेतकरी व कष्टकरीजनांचा सुद्धा सहभाग वाढला. मात्र त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील जमीनदार व पिळवणीकीविरुद्धच्या आंदोलनाचेही बीज रुजल्याचे दिसून पडते.

संदर्भग्रंथ:

1. सरकार, सुमित (2015) (अनु: सुशीला डोभाल): आधुनिक भारत 1885-1947, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.
2. गुहा रामचंद्र, (अनुवाद 2011), गांधीनंतरचा भारत, मॅजेस्टीक प्रकाशन, ठाणे.
3. सुमंत यशवंत, (२०१७), महात्मा गांधींची विचारसृष्टी: काही अलक्षित पैलू, साधना प्रकाशन, पुणे.
4. वेडकिहाळ, किशोर (संपा) (2005): परिवर्तन विचार चिंतन आणि चिकित्सा, वसंत पळशीकर यांचे निवडक लेख, लोकवाड:मय गृह, मुंबई.
5. जावडेकर, शं. द. (2001): आधुनिक भारत, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन पुणे
6. तळवळकर, गोविंद (1997): सत्तांतर: 1947, खंड-3, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
7. फिशर, लुई, अनु: वि. रा. जोगळेकर (2019): महात्मा गांधी जीवन आणि कार्यकाळ, साधना प्रकाशन, पुणे

पानिपतच्या इतिहास प्रसिद्ध लढाया-एक दृष्टिक्षेप

प्रा. शिवचरण एन. धांडे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्व.निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय एकोडी

प्रस्तावना:

भारताच्या हरियाणा राज्यातील कर्नाल जिल्ह्यात 'पानिपत' हे आज एक ऐतिहासिक स्थळ आणि जिल्ह्याचे ठिकाण. पानिपत हे दिल्लीपासून ९० किलोमीटरवर असून राष्ट्रीय महामार्ग क्र.१ वर आहे. हे शहर भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. इतिहासात पानिपतला रणभूमी संबोधले जाते. त्याला कारण आहे पानिपतच्या मैदानावर झालेली तीन प्रसिद्ध लढाया. असे म्हटले जाते की ही युद्धे झाली नसते अथवा युद्धाचा निर्णय जर वेगळा लागला असता तर आजचा भारत नक्कीच वेगळा दिसला असता.

पहिली पानिपतची लढाई (२१ एप्रिल १५२६):-

पानिपतची पहिली लढाई बाबर व इब्राहीम लोदी यांमध्ये दिल्लीच्या तत्काकरिता २१ एप्रिल १५२६ मध्ये झाले. उत्तर भारतात मुसलमानी राजवट सुरू झाल्यापासून बाबरपर्यंत जे सुलतान झाले ते बहुतेक अफगाण होते, मोगल नव्हते. धर्माने हे सर्व एक असले, तरी राज्यतृष्णेत एक नव्हते, खल्जी, तुघलक, सय्यद आणि लोदी या वंशांतील सर्व सुलतान भारतात आपले राज्य कायम टिकावे या प्रयत्नात होते. यामुळे मोगलांच्या भारतावर होणाऱ्या स्वाऱ्यांना हे सुलतान सतत विरोध करीत आले. बाबर, तुर्क व मोगल या दोन रक्तांचा वारसरदार होता. त्याने अफगाणिस्तान व मध्य आशिया या दोन प्रदेशांत आपले राज्य स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात त्यास म्हणावे तसे यश आले नाही. म्हणून त्याने आपले लक्ष भारताकडे वळविले. भारतात आपले राज्य स्थिर करण्याच्या उद्देशाने त्याने भारतावर पाच-सात स्वाऱ्या केल्या. त्या सर्व स्वाऱ्यांत त्यास उणेअधिक यश मिळत गेले. यामुळे भारतात राज्य स्थापण्याचा त्याने पक्का निश्चय केला. त्याची शेवटची स्वारी याच हेतूने झाली होती. त्या वेळी भारतात लोदी घराण्यातील इब्राहीमचे राज्य चालू होते. या इब्राहीम लोदीला काही प्रतिस्पर्धी होते. त्यांपैकी एक त्याचा चुलता आलमखान लोदी व दुसरा पंजाबचा सुभेदार दौलतखान लोदी. या दोघांनीही बाबरास पत्र लिहून कळविले, की 'आम्हास गादीवर बसविण्यास मदत केली, तर लोदी राजवटीच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशांपैकी काही प्रदेश आपणास देऊ व आपली अधिसत्ता मानू'. बाबर आपल्या हेतूच्या पूर्तीसाठी अशा संधीची वाटच पहात होता. ही पत्रे जाताच त्याने भारतावर स्वारी करण्याचे ठरवले. तो आपले सैन्य घेऊन भारतात आला. या वेळी दौलतखान व त्याचा एक मुलगा दिलावरखान यांमध्ये वितुष्ट येऊन तो बाबरास मिळाला होता. बाबर भारतात आला असे पाहून इब्राहीमखान लोदी हा त्याच्याशी लढाई देण्याची तयारी करू लागला. बाबर तोपर्यंत पानिपतच्या जवळ पोहोचला होता तेव्हा इब्राहीम लोदी हा पण पानिपतजवळ बाबराशी लढाई करण्याच्या उद्देशाने आला. दोघांचे सैन्य पानिपतजवळ तळ देऊन राहिले. आठ दिवस विना चकमकीशिवाय आमोरासमोर होते पण २१ एप्रिल १५२६ रोजी दोघांची पानिपतच्या मैदानावर मोठी लढाई झाली. या लढाईत इब्राहीमखानाच्या बाजूस एक लाख शिफाई होते, तर बाबराकडे २५ हजार सैन्य होते असे म्हणतात पण बाबराने या लढाईत आपल्या सैन्याची अशा रीतीने मांडणी केली की, लढाई सुरू होताच बाबराच्या सैन्याने इब्राहीमच्या सैन्याला चारही बाजूने घेरले. यामुळे इब्राहीम लोदीच्या सैन्यात गोंधळ उडाला. इब्राहीम शौर्याने लढला, तरी तो मारला गेला. पुढे त्याच्या सैन्याचा

सर्वस्वी नाश होऊन बाबरास जय मिळाला. अशा तऱ्हेने जय मिळविल्यावर बाबरने दिल्लीस जाऊन राज्य विस्तृत करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र आलमखान व दौलतखान दोघांच्याही तोंडांस पाने पुसली गेली.

दुसरी पानिपतची लढाई (५ नोव्हेंबर १५५६):-

हे युद्ध एका बाजूस अकबर व त्याचा पालक बैरामखान व दुसऱ्या बाजूस हेमू (हेमचंद्र) यांमध्ये दिल्लीच्या गादीसाठी ५ नोव्हेंबर १५५६ रोजी झाले. बाबरानंतर हुमायून उत्तर भारतात राज्य करित असता शेरशाह सूरीच्या पुढे त्याचे काही न चालल्यामुळे त्याला इराणात आश्रय घ्यावा लागला पण तेथे तो स्वस्थ बसला नव्हता. त्याचे लक्ष भारतातील घडामोडींवर होते. १५५४ मध्ये शेरशाहचा मुलगा इस्लामशाह वारल्यानंतर त्याच्या वारसांत गादीविषयी भांडण सुरू झाले. या भांडणात सूरवंशाची राज्ययंत्रणा ढिली झाली आहे असे पाहून हुमायून अफगाणिस्तानमार्गे हिंदुस्थानात आला व त्याने १५५५ मध्ये दिल्ली सर केली पण तेथे त्याचा जम बसण्यापूर्वीच तो मरण पावला. यामुळे सूरवंशातील एक वारस मुहम्मद आदिल (१५५४-५६) याने उचल खाल्ली व त्याने चुनार येथे आपले लहानसे राज्य स्थापन केले. त्या वेळी त्याच्या सहायकांतील हेमू नावाचा एक कर्तबगार हिंदू महत्पदावर चढला होता. त्याने दिल्ली हस्तगत केली तेव्हा त्यास वाटले की, आता आपण राजा झालो. या वेळी अकबर व त्याचा पालक बैरामखान जलंदर येथे असता त्यांस ही बातमी लागली तेव्हा ते दिल्ली जिंकण्याच्या उद्देशाने पानिपतजवळ आले. हेमूस ही बातमी समजताच तोही आपल्या सैन्यासह पानिपतजवळ आला. हेमूपाशी १,५०० हत्ती व १ लाख सैन्य होते तर अकबराजवळ त्या वेळी फक्त २० हजार सैन्य होते. अशा स्थितीत पानिपतच्या मैदानावर ५ नोव्हेंबर १५५६ रोजी दोन्ही सैन्यांची गाठ पडली. हेमू फार त्वेषाने लढला. अकबराचा पराभवच व्हावयाचा पण हेमूच्या डोळ्यास एक बाण लागला व तो पकडला गेला. अकबराने त्याचा शिरच्छेद केला. त्यामुळे ही लढाई अकबराने जिंकली.

तिसरी पानिपतची लढाई (१४ जानेवारी १७६१):-

मराठे व अफगाण यांच्यात झालेले युद्ध. इ.स. १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दक्षिणेतील मोगली प्रभाव संपुष्टात आला. त्यानंतर उत्तरेस दिल्ली दरबारात मराठ्यांचे वर्चस्व प्रस्थापित करावयाचे हे मराठी राज्याचे सूत्रच बनले. पहिल्या बाजीराव पेशव्याने नर्मदा ओलांडून गुजरात, माळवा, बुंदेलखंड या भागांत संचार केला.. त्याने नर्मदा ते चंबळपर्यंतच्या मुलखाची मागणी केली. १७४१ मध्ये या जहागिरीच्या सनदा बाळाजी बाजीराव पेशव्यास मिळाल्या. पुढील दहा वर्षांत राजस्थान, आग्रा, गंगा-यमुनेचा दुआब आणि बंगाल येथील राजकारणात मराठ्यांनी प्रवेश मिळविला.

अशा रीतीने मराठे मोगल बादशाहीची सूत्रे हातात घेत असता, त्यांना एक नवाच जबरदस्त शत्रू निर्माण झाला. अमदशाह अबदाली १७४८ पासून हिंदुस्थानवर स्वाऱ्या करू लागला होता. त्याने १७५१ च्या अखेरीस लाहोरपर्यंत येऊन पंजाबचा काही भाग बळकाविला. आता हा राजधानीवर येतो की काय, या भीतीने बादशाहाने त्याचा प्रतिकार करण्याचे वजीरास सुचविले आणि वजीराने १७५२ च्या मार्च महिन्यात मराठे सरदारांशी करारनामा केला. त्यांच्यावर संपूर्ण बादशाहीचे संरक्षण सोपविले गेले.

अब्दालीने १७५७ मध्ये खुद्द राजधानीच गाठली. दिल्ली, आग्रा, मथुरा, वृंदावर लुटून अपार संपत्ती त्याने मिळविली आणि पंजाबात आपले अधिकारी नेमले. त्याची पाठ फिरते न फिरते तोच राघोबाचे हाताखाली मराठ्यांच्या फौजा चालून येऊन त्यांनी अबदालीची ठाणी उठविली आणि बादशाहाच्या वतीने पंजाबचा बंदोबस्त

आरंभिला पण अबदाली स्वस्थ बसणारा नव्हता. १७५९ च्या नोव्हेंबरात मोठ्या फौजेनिशी तो पंजाबात घुसला आणि मराठ्यांची ठाणी त्याने हस्तगत केली. रोहिल्यांना घेऊन दिल्लीनजीक शिंद्यांच्या फौजेस त्याने गाठले. या लढाईत दत्ताजी शिंदे गारद झाला आणि शिंद्यांच्या फौजेने रणातून पळ काढला. मल्हारराव होळकर मदतीस धाऊन आले पण आता वेळ निघून गेली होती. होळकरांचा गनिमी कावा अब्दालीपुढे कुचकामी ठरला.

अब्दाली दिल्लीस येऊन पोहोचला आणि त्याने पंजाब, दिल्ली प्रदेश व्यापला. दुआब, आग्रा व राजस्थानातील सर्व राजेरजवाड्यांकडे त्याचे वकील रवाना झाले. आतापर्यंत केलेली सर्व कमाई फुकट गेली. रोहिले अब्दालीस सामील झाले. शिंदे-होळकरांचा पाडाव झाल्यापासून आपल्या फौजांनी धीर सोडला आहे आणि शत्रूला गर्व चढला आहे. उत्तरेत जी बिकट समस्या निर्माण झाली, त्यांची चर्चा करण्याकरिता पेशव्याने आपल्या सरदारांना बोलाविले. एक आठवडाभर विचार करून असे ठरले की, सदाशिवरावभाऊने उत्तरेत जाऊन शत्रूचा समाचार घ्यावा. तेरा हजार निवडक हुजरात, बारा हजार सरदारांची फौज, इब्राहीमखान गारदीने तयार केलेले पाश्चात्य पद्धतीने लढणारे आठ हजार पायदळ आणि जंगी तोफखाना घेऊन १६ मार्च १७६० रोजी भाऊ विश्वासरावासह उत्तरेची वाट चालू लागला. १२ एप्रिलला विश्वासरावासह त्याने नर्मदा ओलांडली आणि उत्तरेतील हिंदू, राजपूत, जाट, बुंदेले तसेच राजेरजवाडे आणि मुसलमान नबाब, अमीर-उमराव या सर्वांना बादशाहीच्या रक्षणार्थ एकत्र येण्याचे आवाहन केले.

दिल्ली दरबारात मराठ्यांना अनुकूल असा एक पक्ष होता. मराठ्यांच्या मदतीने बादशाही चालवावी असे या पक्षाचे मत होते. पण मराठ्यांच्या उत्तरेतील राजकारणामुळे तसेच राजपूत, जाट यांच्या भांडणांत पडल्यामुळे दिल्ली दरबारात मराठ्यांना विरोध वाढला व द्वेषप्रेरित होऊन निजाम, जयपूरचा माधोसिंग, जोधपूरचा बिजेसिंग, नजीबखान व त्याचा गुरुतुल्य सहकारी शाह वलीउल्लाह यांनी अब्दालीने मराठ्यांची खोड मोडावी, म्हणून त्यास निमंत्रण दिले. मराठ्यांशी सहकार्य करण्यास कोणी पुढे येईना. राजस्थान, बुंदेलखंड येथील राजे, नजीब सोडून रोहिल्यांपैकी इतर सरदार व अयोध्येचा शुजाउद्दौला आपल्या साह्यास येतील, अशी खोटी आशा भाऊस वाटत होती पण सर्व फोल ठरले, त्याला एकाकी शत्रूला तोंड द्यावे लागले. परख्या अब्दालीला एतद्देशीय मदतनीस मिळाले पण अब्दाली काही झाले तरी येथे राहणार नसल्याने शेवटी आपणच सत्ताधारी होऊ, उलट मराठे सत्ताधारी झाल्यास आपणावर बंधने येतील, या विचाराने भाऊच्या मदतीस कोणी धाऊन आले नाहीत. वाटेत जमीनदारांचे दंगे व अकाली पाऊस, या कारणाने चंबळ नदी ओलांडून आग्रास पोहोचण्यास भाऊच्या फौजेस तीन-साडेतीन महिने लागले. आग्र्याच्या दक्षिणेस १८ जूनला शिंदे-होळकरांच्या भेटी झाल्या. भाऊचा पहिला बेत आग्र्याजवळ यमुनापार करून अंतर्वेदीत उतरून शत्रूस गाठावयाचा होता पण पाऊसकाळ लवकर सुरू झाला आणि यमुना दुथडी भरून चालली. बोटींचा पूल बांधून नदी ओलांडावयाचा विचार भाऊस सोडून द्यावा लागला. १४ जुलैस फौजा आग्र्यास पोहोचल्या. २१ तारखेस एक तुकडी राजधानी दिल्ली काबीज करण्याकरिता निघाली. २ ऑगस्टला राजधानीचे शहर मराठ्यांच्या ताब्यात आले.

दोन्ही फौजांमध्ये यमुना भरून चालली होती तेव्हा वाटाघाटीने काही निकाल लागतो की काय, हे पाहण्याकरिता बोलणी सुरू झाली पण ती निष्फळ ठरली. शुजाउद्दौलाच्या मार्फतीने सूचना आली की, बिहारमध्ये जाऊन बसलेला दुसऱ्या आलमगीराचा पुत्र शाह आलम यास गादीवर बसवावे आणि आपणास वजीर नेमून दिल्लीचा कारभार चालवावा. अब्दाली आणि मराठे या दोघांनी आपआपल्या देशांत परत जावे. शुजा या वेळी

अब्दालीस सामील होऊन, शत्रूच्या छावणीत दाखलही झाला होता. त्याने सुचविलेल्या अटीस अब्दालीची कितपत संमती होती, हे कळण्याचा मार्ग नव्हता. अब्दाली हिंदुस्थानात येऊन जवळ-जवळ आठ महिने झाले होते. नजीब हा त्याचा मुख्य सहायक आणि मराठ्यांविरुद्ध उभारलेल्या कारस्थानाचा मुख्य सूत्रधार होता. नजीबाच्या संमतीशिवाय आता तह होतो कसचा पण कदाचित शत्रुपक्षात फाटाफूट झाल्यास पहावे याकरिता भाऊने शुजाशी बोलणी चालू ठेवली. या वाटाघाटीतून निष्पन्न तर काही झाले नाही, उलट आपापसांतील वैमनस्यामुळे आणि स्वार्थामुळे जाटांच्या सर्व मागण्या मराठ्यांनी मान्य केल्या तरी, वजीर, गाझीउद्दीन आणि सुरजमल जाट भाऊस येऊन मिळाले नाहीत. जाटाने या संघर्षातून अंग काढून घ्यावे, हा त्याचा कृतघ्नपणाच होता. ग्वाल्हेर, भरतपूर, आग्रा हा जाटांचा मुलूख. ज्या प्रदेशांत मोहीम चालवावयाची, तेथील जमीनदारांचे साह्य मराठ्यांना आवश्यक होते.

अयोध्येच्या शुजाबद्दल भाऊस मोठी आशा वाटत होती. शुजास आपल्या बाजूस वळवून घेण्याबद्दल त्याने गोविंदपंत बुंदेल्यास पुनःपुन्हा लिहिले पण भाऊंच्या पत्रांचा उपयोग न होता शुजा अब्दालीस सामील झाला. रोहिले सरदार, नजीब आधीच त्यास मिळाले होते, याउलट एकही हिंदू राजा, राजपूत, जाट, बुंदेल भाऊस सामील न होता प्रकरणाचा निकाल कसा लागतो याची वाट पहात बसले. सर्व हिंदुस्थान एक होऊन पठाणांस विरोध करावा, या भाऊंच्या हाकेस साथ मिळेल. अब्दालीस पंजाब देऊन हे प्रकरण मिटविणे शक्य होते पण पंजाब राखण्याची तर पेशव्याची आज्ञा. कोणत्या तरी एका पक्षाने माघार घेतल्याशिवाय अंतिम निर्णय लागावा तरी कसा? तहाच्या वाटाघाटी निष्फळ ठरल्या, तेव्हा युद्धाच्या दृष्टीने भाऊंच्या हालचाली सुरू झाल्या.

दिल्ली घेतल्याने मराठ्यांचा दरारा वाढला खरा पण वास्तविक काही फायदा त्यांच्या पदरात पडला नाही. थोडी कुचंबणाच झाली. गेली दोन-चार वर्षे चाललेल्या दोन्ही फौजांच्या हालचालीत राजधानी आणि भोवतालचा प्रदेश अगदी धुऊन निघाला होता दंग्यामुळे साल मजकूरचा ऐवज येईना संस्थानिक खंडणी देईनात सावकार परागंदा झाले कर्ज मिळेनासे झाले आणि इकडे भाऊचा खर्च तर बेसुमार वाढला. मोहीम सुरू झाल्यापासून दहा महिन्यांत पाऊण कोटीपर्यंत खर्च झाला आणि भाऊंच्या हाती जेमतेम बावीस लाखपर्यंत रक्कम येऊन पोहोचली. वाटाघाटीतून काही निष्पन्न होईना आणि नदीचे पाणी उतरण्यास अद्याप महिना होता. फौजेची तर आबाळ होत चालली. ही कोंडी फोडावयाची कशी याचा विचार करता, दिल्लीपासून १२० किमी. उत्तरेस, यमुनेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर असलेल्या अब्दालीच्या कुंजपुरा ठाण्यावर हल्ला करण्याचे भाऊने ठरविले. कुंजपुरा लष्करी दृष्ट्या महत्त्वाचे ठाणे होते. अफगाण फौजांच्या उपयोगासाठी कुंजपुराच्या किल्ल्यात दहा हजार खंडी धान्य, चार-पाच हजार घोडी, दारूगोळा इ. सामग्री साठविण्यात आली होती. ८ ऑक्टोबर रोजी मराठी फौजांनी दिल्ली सोडली. १७ तारखेस इब्राहीमखानाच्या तोफांच्या मार्याने किल्ल्याच्या तटास खिंडार पाडले व त्यातून मराठी फौज आत घुसली. तेथे झालेल्या धुमश्रुक्तीत मोमीनखान व किल्लेदार नजाबतखान आणि चार हजार रोहिले मारले गेले. ठाण्यांतील सर्व सामग्री मराठ्यांच्या ताब्यात आली. विशेषतः धान्याची कोठारे हातात आल्यामुळे मराठी फौजेचा हुरूप वाढला. दुसऱ्या दिवशी मराठा छावणीत दसरा मोठ्या थाटाने साजरा करण्यात आला. तथापि शत्रूच्या कारवाया चालूच होत्या. पिछाडीस शत्रू नदी ओलांडण्याचा प्रयत्न करील, असा अंदाज भाऊस आला नव्हता असे नाही पण पुरामुळे तो एवढ्या लवकर नदी पार करील असे वाटले नाही. पण अब्दाली काही सामान्य शत्रू नव्हता. मराठे उत्तरेकडे गेले, त्यांनी आपले मोक्याचे भक्कम ठाणे काबीज केले. काही न करता हे स्वस्थपणे

पाहणारा तो नव्हता. नदी पार करावयाचे त्याने ठरविले. बागपताजवळ त्याने एक उतार शोधून काढला आणि २३ ऑक्टोबरपासून त्याचे अफगण सैन्या महाप्रयासाने दुआबातून नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर उतरू लागले. या ठिकाणी शत्रूस अटकाव करण्याकरता मराठ्यांची चौकीसुद्धा नव्हती. नदीचे जोराचे वाहते पाणी, चिखल, दलदल यास न जुमानता व सु. १,५०० सैनिक गमावून तीन दिवसांत सर्व सैन्य उतरून यमुनेच्या पश्चिम तीरास आले आणि त्याने मराठ्यांचा दक्षिणेत जाण्याचा रस्ता रोखला. भाऊचे पायापासून दळणवळण तुटले. अब्दालीने मराठ्यांवर मात केली. शत्रूने बागपतानजीक नदी ओलांडली, ही खबर कुरुक्षेत्राच्या मार्गावर असलेल्या भाऊस २५ ऑक्टोबरला मिळाली. २८ ऑक्टोबर रोजी दोन्ही फौजांच्या आघाडीची चकमक होऊन दोन्ही फौजा मागे सरल्या. पानिपत गावाभोवती तोफखाना पसरून भाऊने छावणी केली. अब्दालीने त्याच्या दक्षिणेस ५-७ किमी. वर आपला मुक्काम ठोकला.

पानिपतनजीक भोवताली मराठी फौजा उतरून खंदक खणून सभोवती आराबा पसरून राहिल्या. पठाणांशी सामना करण्याकरिता जंगी तोफखाना घेऊन भाऊ हिंदुस्थानात आला होता. शत्रूच्या रोखाने तोफा लावून, भोवती खंदक खणून त्यांत यमुनेच्या कालव्याचे पाणी सोडण्यात आले. किल्ल्यागत छावणी बंदिस्त करून भाऊ शत्रूच्या हल्ल्याची वाट पाहत राहिला. आपल्या तटबंदीच्या आत राहून तोफांच्या माऱ्याने शत्रूचा धुव्वा उडवून देऊ, अशी योजना भाऊने आखली. पुढून हल्ला आल्यास आपला तोफखाना शत्रूचा चांगला समाचार घेईल, अशी भाऊची खात्री होती. शत्रूची रसद तोडण्याची आणि दुआबातील त्याच्या मुलखांत दंगल माजविण्याची कामगिरी भाऊने गोविंदपंत बुंदेले, गोपाळराव बर्वे यांजकडे सोपविली. आपण आपल्या बंदिस्त छावणीत दोन-तीन महिने सहज निभवून नेऊ, तोपर्यंत पुण्याहून आणखी फौज आपल्या मदतीस येऊन दिल्लीच्या बाजूने पाठाणांस शह देईल, असाही त्याचा अंदाज असावा पण भाऊच्या या योजना फोल ठरल्या.

अब्दाली मोठा अनुभावी आणि कुशल सेनानी होता. त्याने आपली फौज थोडी मागे घेतली आणि परिस्थितीचे निरीक्षण चालविले. सुरुवातीला त्याच्या फौजेत रसदेची व्यवस्था नव्हती त्यामुळे साहजिकच धान्याची महर्गता वाढली. गिलच्यांच्या लष्करातील या बातम्या भाऊकडे येत होत्या. त्याचा अर्थ त्याने वेगळाच केला. १ नोव्हेंबर रोजी भाऊने गोविंदपंतास लिहिले, 'फार आवळून चालतात, काही लांबवू देत नाहीत. चाळीस-पन्नास कोस धावतात ते नाही. दाणा दोनअडीच शेर गिलच्यांच्या लष्करात आहे. हिंमत फार आहे. यास गिळणार'. सेनापतीची ही आत्मविश्वासाची भावना इतरांच्या पत्रांतही व्यक्त होते. मराठी फौजेत असलेला कृष्ण जोशी यासंबंधी आपल्या भावास तपशीलवार लिहितो. या पत्रात दोन्ही बाजूंकडील एकूण परिस्थितीचे सम्यक दर्शन घडते.

दोन्ही फौजांची दृष्टादृष्ट झाल्यापासून गोळागोळी व लहानसहान चकमकी रोज होत. त्यांतील दोन लढाया तर अधिक रंगल्या. एकीत दुराणीचे पाच-सातशे लोक जखमी व ठार झाले आणि शे-दीडशे घोडी मराठ्यांच्या हाती लागली. पंधरा दिवसांनी दुसरी लढाई झाली. नेहमीप्रमाणे संध्याकाळी पुढे काढलेल्या तोफा बरोबर घेऊन मराठी फौजेची तुकडी छावणीत परत चालली होती. इतक्यात नजीबखानाकडील पाच-सात हजार रोहिले या तुकडीवर अचानक चालून आले. रोहिल्यांच्या बंदुकांच्या माऱ्यापुढे या तुकडीला माघार घ्यावी लागली. पळणाऱ्या राऊतांना थोपविण्याकरिता पुढे झालेल्या बलवंतराव मेहंदेळे यास शत्रूकडील एक गोळी लागून तो घोड्याखाली आला व मरण पावला. बलवंतराव केवळ भाऊचा उजवा हात, त्याच्या मृत्यूने साहजिकच मराठी लष्करात निराशेची छाया

पसरली.

मेहेंदळ्याच्या मृत्यूने या मोहिमेस एक अनिष्ट कलाटणी दिली असे म्हटले पाहिजे. या वेळेपर्यंत मराठी फौजांचे मनोधैर्य कायम होते पण आता ते खजले. शत्रू आपल्या गोटात येऊन शिरतो आणि बलवंतरावासारखा मातबर सरदार कामास येतो, हे पाहून या फौजांनी धास्त खाल्ली. बाहेर कोणी पडेनासे झाले. इतक्यात दहा-बारा दिवसांत गोविंदपंत बुंदेल्याच्या तुकडीची वाताहात झाल्याची खबर आली. कुंजपुरा शत्रूने परत घेतला. कर्णाल, पतियाळा बाजूने येणारी रसद तुटली. शत्रूच्या वेढ्याचे पाश मराठी फौजांभोवती घट्ट होऊ लागले. वेढलेल्या मराठी फौजांभोवती दुराणीने रात्रंदिवस गस्त सुरू केली. जनावरांचे हाल होऊ लागले. काही जमा करण्याकरता एका रात्री काही पेंढारी जवळच्या रानात गेले असता गिलच्याने त्यांना कापून काढले. दिल्लीहून खजिना रवाना झाला, तोही मधल्यामधे गारद झाला. बाहेरील जगाशी संबंध पार तुटला व सर्व लोकांची उपासमार होण्याची वेळ आली.

मग तमाम लोक भाऊसाहेब यांचे डेऱ्यास जाऊन अर्ज केला की, 'भाऊसाहेब आम्हास रणांत मारावे, परंतु अन्नाविण मारू नये'. भाऊने ही कठीण परिस्थिती ओळखली. शत्रू वाट धरून बसलेला, छावणीत रहावे तर सैन्याचे हाल वाढत जाणार, त्यापेक्षा युद्धाने सोक्षमोक्ष लावून घेतला पाहिजे, मारावे किंवा मरावे हा सिद्धांत करवून मनसबा ठरविला. बुधवार, पौष शुद्ध अष्टमी (१४ जानेवारी १७६१) रोजी मराठी फौजा पानिपतची छावणी सोडून बाहेर पडल्या. इब्राहीमखान गार्दीने मसलत सुचविली होती की, 'गोल किंवा बुरुज बांधून, मध्ये बुणगे घालावे, भोवताली तोफखाना वाटून द्यावा, चहुंकडून चार सरदार मातबर देऊन जिकडील तिकडे बाजू वाटून द्यावी. कोस-दोन कोस लढत भिडत दिल्लीस जाऊन पोहोचावे' पण आयत्या वेळी रात्री हा मनसबा केला होता तो राहिला.

‘काला जाम’ येथील युद्धस्मारक, पानिपत.

‘काला जाम’ येथील युद्धस्मारक, पानिपत.

लढाई करण्याचे ठरवून भाऊसाहेब बुणगे पाठीमागे घालून पुढे तोफखाना देऊन मजबुतीने चालून गेले. सकाळी नऊ वाजता युद्धास तोंड लागले. इब्राहीमखान गार्दीच्या कवायती तुकड्यांनी समोरील रोहिल्यांचा खुर्दा उडविला, तसेच मध्यभागी असलेल्या हुजरातीच्या फौजेने पराक्रमाची शर्थ केली आणि दुराणीच्या फौजेचा मोड केला पण दुपारी एक वाजल्यानंतर पारडे फिरले. अबदालीने रण सोडून पळालेल्या शिपायांना परत लढाईस पाठविले आणि आपल्या शिलकी सैन्यानिशी आणि शूतरनालांसह चालून जाऊन मराठी फौजांना घेरले. मराठी सैन्याची वाताहात झाली. विश्वासराव, भाऊसाहेब, यशवंतराव पवार, जनकोजी शिंदे, समशेर बहादुर, इब्राहीमखान गार्दी इ. नामांकित मंडळी कामास आली. 'दोन मोती गळाले, दहा-वीस अशफी आणि रुपया, तांब्याच्या नाण्यांची तर गणती नाही' अशा मजकुराचे सावकारी पत्र पेशव्यास २४ जानेवारी रोजी मिळाले. पन्नास हजार लढाऊ लोकांपैकी जेमतेम आठ-दहा हजार जिवानिशी सुटून आले. हजारो

बिनलढाऊ लोकांची गिलच्यांनी कत्तल केली आणि हजारो गुलाम करून नेले. तोफखाना, हत्ती, घोडे, बाजार, सर्व लुटले गेले.

पानिपतचे तिसरे युद्ध हे मराठी इतिहासातील एक शोकांतिका होय. सर्व हिंदुस्थानचे राजकारण पुण्याहून चालवावयाचे हे मराठेशाहीचे धोरण यशस्वी ठरले. या धोरणाची पूर्तता होण्याची वेळ आली असता, एकाएकी वादळ निर्माण होऊन इमारत जमीनदोस्त व्हावी, तद्वत अबदाली-रोहिले यांची युती होऊन, मराठ्यांच्या साम्राज्यास्थापनेवर जबरदस्त आघात झाला. पानिपत येथील पराभवाने मराठेशाहीची एक कर्ती पिढी नाहीशी

झाली. पुत्र, बंधू आणि मित्र यांच्या वियोगाने पेशवा मरण पावला. अटकेपर्यंत फडकलेला मराठ्यांचा भगवा झेंडा चंबळ नदीवर जेमतेम स्थिरावला. दक्षिणेत निजाम-हैदर यांनी डोकी वर काढली. उत्तरेस राजस्थान, बुंदेलखंड, माळवा येथील राजेरजवाडे व लहान मोठ्या जमीनदारांनी मराठ्यांविरुद्ध दंगे सुरू केले. मराठेशाहीचा दरारा नाहीसा झाला. पानिपतनंतर पन्नास-साठ वर्षे मराठी राज्य अस्तित्वात होते पण त्याचे आक्रमक धोरण जाऊन ते बचावाचे होऊन बसले. प्रयत्न करूनही त्यांना दिल्लीस पूर्वीसारखा जम बसविता आला नाही.

संदर्भ :

1. Gupta, H. R. Marathas and Panipat, Chandiga, 1961.
2. Majumdar, R. C. Ed. The Maratha Supremacy. Bombay. 1977.
3. Shejwalkar, T. 1946.

२०२१-२०२२ आणि २०२२-२०२३ या वर्षातील भारताच्या संरक्षण खर्चाची तुलना

प्रा. डॉ. धनंजय केशवराव पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, संरक्षण आणि सामरिक शास्त्र विभाग, जयहिंद शैक्षणिक संस्थेचे झुलाल भिलाजीराव पाटील
महाविद्यालय, धुळे

सारांश :-

भारत सरकारने २०२१-२०२२ या वर्षासाठी सुमारे ४७८१९५.६२ कोटी रुपये एवढ्या खर्चाची तरतूद केली होती. २०२२-२०२३ या वर्षासाठी ५२५१६६.१५ कोटी रुपये एवढ्या खर्चाची तरतूद केली आहे. भारत संरक्षण खर्च राष्ट्राच्या सुरक्षिततेसाठी म्हणजे परकीय आक्रमणापासून संरक्षणासाठी करतो. एवढा खर्च करण्याचे कारण काय? याचे उत्तर सोप्या पद्धतीने मिळते की, चीन आणि पाकिस्तान सीमा विभागात तणाव निर्माण करतात त्यावर मात करण्यासाठी भारताला सशस्त्र दलाचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठी संरक्षणावर खर्च वाढवावा लागतो. यातून अजून काही प्रश्न निर्माण होतात जसे भारतात भूदल, हवाईदल आणि नौदल सेनेवर किती प्रमाणात खर्च होतो आहे. संशोधन आणि विकास विभागावरील खर्च. सैन्याचा निवृत्ती वेतन खर्च.

भांडवली आणि महसुली खर्च अशा संरक्षण खर्चातून भारताच्या भविष्यातील संरक्षण गरजा पूर्ण होणार असे वाटते. भारताचे संभाव्य धोके कमी होतील, भारतीय समाज जीवन सुरक्षित राहील असे वाटते, भारतात संरक्षण खर्च मानवी कल्याणासाठी आहे. अशा अनेक बाबींचा आढावा संक्षिप्ततेने या लेखातून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :-

भारताच्या संरक्षण खर्चाला अनेक कारणांनी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारताचे स्थान, शेजारील राष्ट्र, सीमेपलीकडील धोके त्यावर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेली सैन्य क्षमता प्राप्त करण्यासाठी भारताने संरक्षणावर खर्च केलेला दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आदर्शवाद स्वीकारला होता. १९६२ नंतर खऱ्या अर्थाने भारताने वास्तवादाचा स्वीकार करून संरक्षणावर खर्च केला. भारतीय सेना दलाचे आधुनिकीकरण करण्याच्या दृष्टिकोनातून आधुनिकीकरण ते आत्मनिर्भरता असा प्रवास भारताने केला तो केवळ संरक्षण खर्चामुळे. भारताने आपले राष्ट्रहित साध्य करताना भविष्यातल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी लष्करी दल प्रत्येक संभाव्य सुरक्षा आव्हानासाठी तयार केले ते केवळ संरक्षण खर्चामुळे.

संरक्षण खर्च याला एक प्रकारचा सैनिक खर्च असेही म्हणतात. संभाव्य धोके लक्षात घेऊन येणाऱ्या वर्षात जगातले राष्ट्र याच पद्धतीने संरक्षणावर खर्च करीत असतात. संरक्षण खर्चाच्या माध्यमातून राष्ट्राचे सामर्थ्य सिद्ध होते. भारत सरकारने २०२१-२०२२ या वर्षासाठी सुमारे ४७८१९५.६२ कोटी रुपये एवढ्या खर्चाची तरतूद केली

होती. आणि २०२२-२०२३ या वर्षासाठी ५२५१६६.१५ कोटी रुपये एवढ्या खर्चाची तरतूद केली आहे. संरक्षण खर्चाची आकडेवारी पाहून अस म्हणता येईल की, मागील काही वर्षांपासून संरक्षण खर्चात वाढ होत आहे. ही वाढ सीमेवर वाढणाऱ्या तणावाची जाणीव करून देते/ सीमेवर आक्रमणाचा मुकाबला करण्याची गंभीर आव्हान परतविण्यासाठी वाढलेला संरक्षण खर्च गंभीर चिंतेची बाब आहे. असे विविध धोके लक्षात घेता, संरक्षण खर्चाची तरतूद वाढत चालली आहे. या वाढीने असे लक्षात येते की, राष्ट्राचे राष्ट्रीयत्व, स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाच्या रक्षणासाठी संरक्षणसज्जतेवर मोठ्या प्रमाणात खर्च करायला भारत सरकारने सुरुवात केली आहे. संभाव्य धोक्यावर मात करण्यासाठी आणि आवश्यक असलेली क्षमता प्राप्त करण्यासाठी संरक्षण खर्च केला जातोय मात्र भविष्यात या खर्चाच्या आधारावर स्वतःची व स्वतःच्या नागरिकांचे म्हणजेच राष्ट्राचे भारत संरक्षण करू शकला असे म्हणावे लागेल!

मूळ शब्द :-

भारताचा संरक्षण खर्च, भूदल, वायुसेना, नौदल संरक्षण संशोधन विकास व संरक्षण आयुध कारखाने, महसुली आणि भांडवली खर्चाची तुलना.

उद्देश :-

1. सद्यस्थितीतील भारतीय संरक्षण खर्च जाणून घेणे.
2. महसुली आणि भांडवली खर्चाची वास्तविकता लक्षात घेणे.
3. सैन्याच्या निवृत्ती वेतन खर्चाची माहिती घेणे.
4. भूदलाच्या संरक्षण खर्चाचा मागोवा घेणे.
5. वायुसेनेच्या संरक्षण खर्चाचा आढावा घेणे.
6. नौदल संरक्षण खर्चाची माहिती घेणे.
7. संरक्षण, संशोधन विकास आणि संरक्षण आयुध कारखाने यावरील खर्चाचा तपशील घेणे.

गृहितके :-

1. संरक्षण खर्च सीमासुरक्षेसाठी आवश्यक आहे.
2. संरक्षण खर्च रक्षणासाठी गरजेचा आहे.
3. संरक्षण खर्चाने भारताचे सामर्थ्य सिद्ध होते.
4. संरक्षण खर्चाने राष्ट्रास स्वावलंबन व आत्मनिर्भरता प्राप्त होते.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधन लेखनामध्ये वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. '२०२१-२०२२ आणि २०२२-२०२३ या वर्षातील भारताच्या संरक्षण खर्चाची तुलना' अभ्यासण्यासाठी विविध संकेतस्थळे व वृत्तपत्रातील माहितीचा आधार म्हणून उपयोग करण्यात आलेला आहे.

२५ एप्रिल २०२२ रोजी SIPRI ने जागतिक संरक्षण खर्चाचा अहवाल जाहीर केला. त्यात प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीनुसार, सर्वोच्च पाच लष्करी खर्च करणाऱ्या राष्ट्रात युनायटेडस्टेट, चीन, भारत, युनायटेड किंग्डम आणि रशिया असा खर्च करणाऱ्या राष्ट्रांचा क्रम देण्यात आला. हा खर्च २०२१-२०२२ या वर्षाचा होता आता सध्या स्थिती म्हणजे २०२२-२०२३ या वर्षासाठी भारताने संरक्षणावर खर्चाची तरतूद केली आहे. भारताच्या संरक्षणावरील २०२१-२०२२ आणि २०२२-२०२३ या वर्षातील संरक्षण खर्चाचा तुलनात्मक अभ्यास या संशोधनपर लेखातून मांडणार आहे आहे.

१ फेब्रुवारी २०२२ रोजी भारत सरकारने आपला अर्थसंकल्प सादर केला. अर्थसंकल्प सादर करताना संरक्षणावर २०२२-२०२३ या वर्षासाठी सुमारे ५२५१६६.१५ कोटी रुपये एवढ्या खर्चाची तरतूद केली. अर्थसंकल्पात २०२१-२०२२ या वर्षासाठी सुमारे ४७८१९५.६२ कोटी रुपये एवढ्या खर्चाची तरतूद केली होती. संरक्षण खर्चाच्या तरतुदीतून आपल्या सेना दलाचे आधुनिकीकरण होईल असे म्हटले जाते. प्रत्येक वर्षी सादर होणाऱ्या अर्थसंकल्पात संरक्षणावर होणाऱ्या खर्चातून सैन्याचे आधुनिकीकरण होईल असे म्हटले जाते. संरक्षण खर्चातून भारताच्या भविष्यातील संरक्षण गरजा पूर्ण होणार असे वाटते. भारताचे संभाव्य धोके कमी होतील, भारतीय समाज जीवन सुरक्षित राहील असे वाटते, भारतात संरक्षण खर्च मानवी कल्याणासाठी आहे. भारतात २०२१-२०२२ या वर्षासाठी सुमारे ४७८१९५.६२ कोटी रुपये आणि २०२२-२०२३ या वर्षासाठी ५२५१६६.१५ कोटी रुपये एवढी रक्कम संरक्षणसज्जतेचे साठी मंजूर केली जाते? भारताने संरक्षण सामर्थ्य वाढविणे का आवश्यक आहे. असा प्रत्येक भारतीयाला प्रश्न पडतो तो दूर करण्यासाठी संरक्षणावर केल्या जाणाऱ्या मागील दोन वर्षातील संरक्षण खर्चाचे तुलनात्मक विश्लेषण करणार आहे. आज संपूर्ण जगात संरक्षणावरील खर्च वाढत आहे. संरक्षण खर्चाच्या बाबतीत “भारत जगातील तिसरा सर्वात अधिक लष्करी खर्च करणारा देश आहे”^१ असे म्हटल्यावर स्वाभाविक प्रश्न निर्माण होतो. भारताचा संरक्षण खर्च आपल्या राष्ट्राच्या सुरक्षिततेचा एक भाग आहे म्हणजेच परकीय आक्रमणापासून संरक्षणासाठी भारत संरक्षणावर खर्च करतो. एवढा खर्च करण्यामागे कारण काय? असा प्रश्न जेव्हा निर्माण होतो व त्याचे उत्तर सोप्या पद्धतीने मिळते ते म्हणजे, चीन आणि पाकिस्तान सोबत सुरू असलेल्या तणावा बरोबर सीमा विभागातून सशस्त्र चकमकी होतात. भारताने ते हेरून सशस्त्र दलाचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठी शस्त्रास्त्रांचे उत्पादन आणि आधुनिकीकरणातून स्वावलंबनाला प्राधान्य दिले आहे.

भारतात सेना दलांवर किती प्रमाणात खर्च होतो आहे? त्यात भारताचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठीचा खर्च कसा होतो? भारतीय संरक्षण दलातील भू दलावर किती प्रमाणात खर्च होतो? भारतीय सेना दलातील नौदलावर किती खर्च होतो? भूदल आणि नौदल इतकाच खर्च हवाई दलावर होतो का? संरक्षण संशोधन आणि विकास विभागावर नेमका किती खर्च होतो? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. याचा आढावा संक्षिप्त स्वरूपात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. “संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून देशाला स्वावलंबी आणि आत्मनिर्भर होण्यासाठी जो खर्च

केला जातो त्याला संरक्षण खर्च असे म्हणतात.”^२ याला एक प्रकारचा सैन्य खर्च असेही म्हटले जाते. या खर्चाच्या माध्यमातून राष्ट्राचे सामर्थ्य सिद्ध होते. संरक्षण खर्च संभाव्य धोके लक्षात घेऊन येणाऱ्या वर्षात केला जातो. जगातले राष्ट्र याच पद्धतीने संरक्षण खर्च करीत असतात.

भारताचे स्थान, शेजारील शत्रू राष्ट्र, सीमेपलीकडील संभाव्य धोके आणि त्यावर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेली क्षमता प्राप्त करण्यासाठी भारताने संरक्षणावर खर्च केलेला दिसून येतो. ज्याच्या आधारे भारताने आपले राष्ट्र हित साध्य केले आहे. भारताचे दक्षिण आशियातील स्थान भौगोलिक परिस्थिती, सीमा व सीमेपलीकडील देश, शेजारी देशांचे भारता सोबत असलेले संबंध पाहता स्वातंत्र्यानंतर भारताने आदर्शवाद स्वीकारला. नंतर भारताने खऱ्या अर्थाने वास्तवादाचा स्वीकार करून संरक्षणावर खर्च केला. भारताने वास्तववाद स्वीकारून भारतीय सेनादलांचे आधुनिकीकरण करण्याच्याअनुषंगाने अत्याधुनिकीकरण ते आत्मनिर्भरता असा प्रवास केला तो केवळ संरक्षण खर्चामुळे.

भारताचा संरक्षण खर्च लक्षात घेताना प्रामुख्याने मागील २०१८-२०१९ ते २०२२-२०२३ या पाच वर्षांचा संरक्षण खर्च खालील प्रमाणे:

२०१८-२०१९ ते २०२२-२०२३ या पाच वर्षांच्या संरक्षण खर्चाचे विश्लेषण

अ.क्र.	वर्ष	संरक्षण खर्च कोटी रुपयात
१	२०१८-२०१९ ^३	४०४३६५.००
२	२०१९-२०२० ^४	४३१०११.००
३	२०२०-२०२१ ^५	४७१३७८.००
४	२०२१-२०२२ ^६	४७८१९५.६२
५	२०२२-२०२३ ^७	५२५१६६.१५

वरील खर्चाची आकडेवारी पाहून असं म्हणता येईल की, मागील काही वर्षांपासून संरक्षण खर्चात जाणीवपूर्वक वाढ होत आहे. सीमेवर वाढणारा तणाव लक्षात घेता संरक्षण खर्च तरतुदीत वाढ झाली आहे. या आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, राष्ट्राच्या रक्षणासाठी संरक्षणसज्जतेवर भारताने मोठ्या प्रमाणात खर्च करावयास सुरुवात केली आहे. भारत सरकार शत्रू आक्रमणानंतर शस्त्रास्त्र खरेदीचा विचार करते. तो विचार पूर्णत्वाला नेण्यासाठी संरक्षण खर्चातल्या भांडवली खर्चात सरकारला वाढ करावी लागते. त्यातून एक प्रवाह पुढे येतो. तो म्हणजे सैन्याच्या आधुनिकीकरणासाठी भांडवली खर्च वाढविण्याची गरज आहे. ज्यामुळे आधुनिक शस्त्र खरेदी करता येतात. आधुनिक शस्त्रामुळे राष्ट्राचे सामर्थ्य सिद्ध करता येते.

संरक्षण खर्चामुळे आधुनिक भारताने आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल केली असे म्हणता येईल. संरक्षण खर्चात काळानुरूप वाढ करून भारताने अत्याधुनिकीकरणाकडे आज प्रवास सुरू केला असे म्हणता येईल. भारताचा संरक्षण खर्च हा शेजारील राष्ट्रांकडून झालेल्या घटनांवर आधारलेला आहे. भारताला संरक्षणसज्जतेसाठी संरक्षणावर खर्च

करावा लागला तो केवळ शेजारील देशांच्या आक्रमणामुळे. भारतीय लष्कराचे सामरिक धोरण, पारंपारिक युद्धा ऐवजी चीन आणि पाकिस्तान या दोन्ही शत्रूंशी दोन्ही युद्ध आघाड्यांवर लढण्यासाठी भारताचे धोरण बदलत आहे. आज भारतास सर्वकष युद्धाच्यापलिकडे जाण्याच धोरण अवलंबावे लागेल. संरक्षण धोरण यशस्वी करण्यासाठी भारताला संरक्षण खर्च करावा लागेल आणि भारत संरक्षणावर खर्च करीत आहे.

भारताच्या संरक्षण अंदाज पत्रक विभागातर्फे अंदाज पत्रक जारी केले जाते. त्यावरून पुढील वर्षाचे अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी आराखडे तयार केले जातात. तिन्ही लष्करी दले आणि डी.आर.डी.ओ. व संरक्षण उत्पादक विभाग यांना संरक्षण मंत्रालय ते देते. त्यानुसार अंदाजित मागण्या येतात. त्यावर अर्थमंत्रालय सांगोपांग विचार करून संरक्षण अंदाजपत्रक तयार करते आणि संरक्षण तरतूद केली जाते.

संरक्षण तरतूद दोन सदराखाली केली जाते. भांडवली खर्च हे गुंतवणूक खर्च म्हणूनही ओळखले जातात आणि महसुली खर्च हे दैनंदिन खर्च म्हणून केले जातात. भांडवली तरतूद आधुनिक शस्त्रास्त्रे, विमाने, युद्धनौका, रणगाडे, तोफा व इतर युद्धसाहित्य नव्याने खरेदी करण्यासाठी, तसेच आपल्याकडे असलेल्या शस्त्रास्त्रांच्या आधुनिकीकरणासाठी केले जाते. भांडवली खर्चामुळे लष्करी सामर्थ्य वाढण्यास मदत होते. महसुली तरतूद मनुष्यसंसाधनांच्या आणि सैन्याच्या दैनंदिन हालचालीसाठी केली जाते. महसुली खर्चामुळे लष्कराचे नियमित प्रशासन चालविणे सोपे होते. सर्वसाधारणपणे या तरतुदीचे विभाजन ६०% भांडवली ४०% महसुली खर्च असे असावे. संरक्षण खर्चात त्यासाठी भांडवली आणि महसुली खर्चाला पूरक खर्च मानले जाते.

देशाच्या सीमेकडे पाहिल्यास उत्तर सीमेवर अधून-मधून कुरघोडी करणारा चीन, पश्चिम सीमेवर युद्धखोर पाकिस्तान. असा हा कठीण सीमा प्रदेश आणि या सीमा प्रदेशाचे रक्षण करताना भारतीय सैन्यास आवश्यक असणाऱ्या शस्त्रास्त्र साधनसामुग्रीची गरज पाहता ती पूर्ण करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या खर्चाची तरतूद खरोखरच पूर्ण आहे का असा प्रश्न निर्माण होतो. शर्मा यांच्या मते, "जम्मूला लागून असलेली पाकिस्तानची सीमा अत्यंत सक्रीय असून, त्यात पाकिस्तानतर्फे लादण्यात येणाऱ्या गोळीबार व अन्य शस्त्रांमुळे सीमावर्ती भागातील अनेकांना प्राण गमावावे लागतात. अशा चकमकीत भारतातर्फे ५१ एमएम व ८१ एमएम व पाकिस्तानतर्फे ६२ एमएम व ८२ एमएम मॉर्टर्सचा वापर केला जातो."८ याला प्रत्युत्तर देताना भारतीय सेना खरोखर सुसज्ज आहे का असा प्रश्न निर्माण होतो. कारण वृत्तपत्रात जेव्हा अशी माहिती येते ये कि, "किमान २० दिवस पुरेल इतका दारुगोळा"९ सैन्याकडे, तेव्हा या संरक्षण खर्चाने भारताच्या अखंड स्वातंत्र्याचे रक्षण होईल का अशी शंका निर्माण होते. ज्याप्रमाणे कारगिल युद्धात पाकिस्तानने मोक्याच्या जागा बळकावून जम्मू-काश्मीरला वेगळं करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याच प्रमाणे नुकत्याच झालेल्या भारत-चीन संघर्षात चीनने दारबुकशोक दौलतबेग ओल्डी रोडला लक्ष्य केल होत. अशा आव्हानांना सामोर जाण्यासाठी संरक्षण क्षेत्रात अर्थसंकल्पातून सैन्याचे वेतन, दैनंदिन खर्च, आधुनिकीकरणावर चा खर्च योग्य आहे का? यावर एक मत पुढे आले आहे. "निवृत्तीवेतन आणि सैन्याचे वेतन

इत्यादी दैनंदिन खर्च वगळता सकल राष्ट्रीय उत्पन्ना पैकी संरक्षणक्षेत्रावर होणारा खर्च अत्यंत तटपुंज आहे. परिणामतः सैन्याला अत्याधुनिक आणि पुरेशी संसाधन मिळण्यास अडचणी येत आहेत.^{१०}

चीन नंतर जगात दुसऱ्या क्रमांकाचे भूदल भारताकडे आहे. ग्लोबल फायर पावरच्या मूल्यांकन नुसार भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. अशा विविध भौगोलिकतेनुसार भारतीय सैन्य, शस्त्रास्त्रे, आणि क्षमता पाहता, "उपलब्ध उपकरणांचा विचार केला तर २५ व्या स्थानावर भारतीय भूदल ठकलले जाते. विविध घटकांचा तुलनात्मक क्रम पुढील प्रमाणे: लढाऊ रणगाडे ६ वे स्थान, चिलखती लढाऊ वाहने २५ वे स्थान, स्वयं-वाहक तोफखाना २७ वे स्थान, वाहून न्याव्या लागणाऱ्या तोफा ४ थे स्थान, रॉकेट्स आणि क्षेपणास्त्रे १४ वे स्थान. शस्त्रांच्या आयातीत दुसऱ्या स्थानावर, निर्यातीत मात्र भारत कुठेच नाही."^{११} भारताने टी -९० आणि टी-७२ रणगाडे रशियाकडून आयात केले होते. त्यातले टी- ७२ रणगाडे कालबाह्य झालेत त्यांच्या आधुनिकीकरणाची गरज आहे. बोफोर्स तोफां सोबत नवीन तोफांची आवश्यकता आहे. अत्याधुनिक अशा रायफल्स ची आवश्यकता आहे. वाहतुकीच्या साधनांची गरज भविष्यात वाढणार आहे ही आव्हाने लक्षात घेऊन संरक्षणावर खर्च झाला पाहिजे.

लढाऊ विमानांच्या 'स्क्वाड्रन'ची घसरती संख्या हा चिंतेचा विषय आहे. बालाकोट हवाई हल्ल्यानंतर अधिक टेहळणी विमानांची गरज आहे. हवेत इंधन भरण्यासाठीची टँकर विमाने, वाहतुकीसाठीची विमाने आणि भविष्यात एकाच वेळी दोन युद्ध आघाड्यांवर हवाई प्रभुत्वासाठी ची पुरेशी विमाने भारताकडे असणे आवश्यक आहे.

संरक्षण अर्थसंकल्पात नौदलावर १८% इतका वाटा खर्च केला जातो. तो किमान २०% असणे अपेक्षित आहे. "गेली २० वर्षे पाणसुरंग शोधू शकणाऱ्या जहाजांच्या खरेदीबाबत निर्णय होऊ शकलेला नाही. २००० सालानंतर तब्बल १९ वर्षांनी नवीन 'स्कॉर्पियन' पाणबुडी नौदलात दाखल झाली आहे. उपलब्ध १३-१४ पाणबुड्यांपैकी १२ पाणबुड्या २५ वर्षे जुन्या आहेत. नव्या उपकरणांच्या गरजेला स्वीकारलं आहे मात्र त्याच रूपांतर प्रत्यक्ष कंत्राटात होताना दिसत नाही."^{१२}

२०२२-२३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजामध्ये, संरक्षण संशोधन आणि विकास विभागाने २२९९.० कोटी रुपयांची मागणी केली आहे, तर वाटप २१३३०.२ कोटी रुपये आहे. अशा प्रकारे, वाटपामध्ये १६५९.८ कोटी रुपयांची कमतरता आहे. भारतीय सेना दला पुढे अशी ही आव्हाने असताना संरक्षणावर जो खर्च मंजूर केला तो पुढील प्रमाणे:

भारताचा २०२१-२०२२ या वर्षात मंजूर व सुधारित संरक्षण खर्च आणि २०२२-२०२३ या वर्षासाठी मंजूर

संरक्षण खर्चाचा तक्ता पुढील प्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेला आहे.^{१३}

विभाग व खर्च	अर्थसंकल्प २०२१-२०२२	सुधारित अर्थसंकल्प २०२१-२०२२	अर्थसंकल्प २०२२-२०२३	वाढ कोटी रुपयात
भूदल	१४८८१८.५३	१५८६४१.५५	१६४८९७.७७	६२५६.२२

वायु सेना	३०६५२.५३	३४२८३.०२	३२८७३.४६	-१४०९.५६
नौदल	२३३६०.६८	२३९२५.९१	२५४०६.४२	१४८०.५१
संरक्षण आयुध कारखाना	११३.८८	४२५४.८१	४७४.५	-३७८०.३१
संशोधन आणि विकास	९०८१.९४	८४६१.९४	९३४८.३९	८८६.४५
एकूण महसूल खर्च	२१२०२७.५६	२२९५६७.२३	२३३०००.५४	३४३३.३१
भूदल	३६४८१.९	२५३७७.०९	३२०१५.२६	६६३८.१७
वायु सेना	३३२५३.५५	४६०२१.५४	४७५९०.९९	१५६९.४५
नौदल	५३२१४.७७	५१८३०.९३	५५५८६.६५	३७५५.७२
संरक्षण आयुध कारखाना	६६५.	२०४.	-	-
संशोधन आणि विकास	११३७५.५	९८७५.५	११९८१.८१	२१०६.३१
डी पी एस यू	-	--	२५००.	-
लष्कराचे प्रकल्प	५०.	--	१००.	-
हवाई दलाचे प्रकल्प	-	१३८३.८४	१२६४.९	११८.९४
तंत्रज्ञान विकास सहाय्य	५०.	१३८३.८४	१३६४.९	-१८.९४
एकूण भांडवलखर्च	१३५०६०.७२	१३८८५०.९	१५२३६९.६१	१३५१८.७१
पेन्शन खर्च	११५८५०.	११६८७८.	११९६९६.	२८१८.

तक्ता पाहता असे लक्षात येते की, २०२२-२०२३ या कालावधीसाठी भूदलावर दैनंदिन खर्चासाठी ६२५६.२२ कोटी रुपये वाढ झाल्याचे दिसून येते. वायुसेनेवर दैनंदिन खर्चात वाढ होण्याऐवजी कपात झालेली दिसते. ती कपात आहे -१४०९.५६ कोटी रुपये. नौलावर वाढ आहे १४८०.५१ कोटी रुपयाची. संरक्षण आयुध कारखान्यावर कपात आहे. -३७८०.३१ कोटी रुपये. संरक्षण संशोधन आणि विकास विभागावर वाढ आहे ८८६.४५ कोटी रुपये.

तक्ताच्या आधारे ठामपणे म्हणता येईल की, २०२२-२०२३ या वर्षासाठी भूदलावर आधुनिकीकरणासाठीचा खर्च ६६३८.१७ कोटी रुपये वाढ झाल्याचे दिसून येते. वायुसेनेवर आधुनिकीकरणासाठी खर्चात १५६९.४५ कोटी रुपये वाढ झालेली दिसते. नौलावर वाढ आहे ३७५५.७२ कोटी रुपयाची. संरक्षण संशोधन आणि विकास विभागावर वाढ आहे २१०६.३१ कोटी रुपये.

२०२२-२०२३ भारताच्या संरक्षण अंदाजपत्रका संदर्भात मिलिंद कुलश्रेष्ठ म्हणतात की, "एकूण संरक्षण खर्चातून ५२५१६६.१५ कोटी रुपयातून पेन्शन खर्च ११९६९६.कोटी रुपये वजा करता ४०५४७०.१५ कोटी रुपये भारताच्या सशस्त्र दलांच्या देखभाल आणि आधुनिकीकरणावर खर्च केले जाणार आहेत" १४ लडाख सीमेवर चीनच्या

लष्करी आक्रमणाचा मुकाबला करण्याचे गंभीर आव्हान असताना, आधुनिकीकरणाचा कमी झालेला खर्च ही गंभीर चिंतेची बाब आहे.

लक्ष्मण कुमार बेहरा असेही म्हणतात की. "Bigger, Not Necessarily Better: India's Defence Budget 2022-23."^{१५} समीर पाटील म्हणतात "सरकारसाठी संरक्षण क्षेत्र महत्वाचे आहे. ज्याने काही अर्थसंकल्पामध्ये अर्थसंकल्पीय वाढीचा सर्वात मोठा वाटा मिळवला आहे." परंतु त्याच बरोबर ते असेही म्हणतात की, भारताच्या सुरक्षेच्या गरजा लक्षात घेऊन संरक्षण बजेटमध्ये लक्षणीय वाढ झाली. संरक्षण संशोधन आणि विकासाला चालना देण्यासाठी हे पुरेसे असेल का?"^{१६}

दोन्ही वर्षांच्या संरक्षण अंदाजपत्रकाचा एकूण केंद्रीय अंदाजपत्रकाच्या खर्चाची तुलना केल्यास सुमारे १६ ते १७ % एवढीच वाढ येते. एकूण देशांतर्गत उत्पन्न पैकी सुमारे २.५ इतकाच हिस्सा संरक्षण खर्चासाठी दिला जातो. हे प्रमाण देशाच्या स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्व ला धोक्यात आणणार नाही ना, हे लक्षात घेऊन भारताने आपल्या राष्ट्रहितासाठी आणि राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी संरक्षण खर्चात वाढ करताना कौटिल्याने अर्थशास्त्रात मांडलेल्या सुरक्षा सिद्धांताचा विचार करून संरक्षण खर्च करावा.

निष्कर्ष

भारताचे स्थान, शेजारी शत्रू राष्ट्र, सीमेपलीकडील संभाव्य धोके आणि धोक्यावर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेली क्षमता प्राप्त करण्यासाठी संरक्षण खर्चात वाढ होत आहे. भारताच्या संरक्षण खर्चामुळे भारताचे राष्ट्र हित साध्य होणार आहे. भारतीय संरक्षण दले केवळ आठवडाभरात पाकिस्तानला युद्धात पराभूत करू शकतील असे म्हटले जाते, परंतु कमी तरतुदीत भारत युद्धात चीनपासून स्वतःचे संरक्षण करू शकला तरी भरपूर असे म्हणावे लागेल. भारताशी शत्रुत्व पाहता पाकिस्तानने भारत-चीन संघर्षाचा फायदा घेण्याचीही शक्यता आहे. भारताचा संरक्षण खर्च अशा परिस्थितींना तोंड देऊ शकेल का, हा प्रश्न आहे. भारताच्या संरक्षण खर्चाने भविष्यातील भारताच्या संरक्षण गरजा पूर्ण होणार. भारताचे संभाव्य धोके कमी होतील. भारतीय समाज जीवन सुरक्षित राहील. भारताचा असा हा संरक्षण खर्च मानवी कल्याणासाठी आहे लष्करी सामर्थ्य वाढवून शेजारी राष्ट्रांकडून राष्ट्रीय सुरक्षेला असलेला धोका कमी करता येऊ शकतो, असे लक्षात आल्यावर राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी भारताने संरक्षण खर्च करावयास आणि त्यात अल्प वाढ करण्यास नक्कीच सुरुवात केलेली दिसते.

भारताच्या संरक्षण खर्चाची तुलना करताना २०२२-२०२३ या वर्षातील मंजूर रकमेतून २०२१-२०२२ या वर्षातील मंजूर रक्कम वजा केल्यास शिल्लक येईल त्या रकमेला संरक्षण खर्चातील वाढ म्हणता येईल. ४६९७०.५३ कोटी रुपये ही रक्कम पाहिल्यावर आपल्याला स्पष्ट मत देता येईल ते म्हणजे भारताच्या स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाच्या रक्षणासाठी ची रक्कम ही पुरेशी वाढ म्हणता येणार नाही. त्यानंतर महसुली खर्चाचा विचार केला आणि त्यातूनही या वर्षातील रकमेतून मागील वर्षाची रक्कम वजा केल्यास येणारी वाढ ३४३३.३१ कोटी रुपये एवढी येते या वाढीतून खरोखर भारतीय तिन्ही सेनादलांच्या दैनंदिन खर्चाच्या गरजा पूर्ण होतील असे

ठामपणे म्हणता येणार नाही. महसुली खर्चा नंतर सेनादलांच्या आधुनिकीकरणासाठी आवश्यक असणारा भांडवली खर्चाचा विचार केल्यास असे लक्षात येते की, या खर्चातही या वर्षातील रकमेतून मागील वर्षाची रक्कम वजा केल्यास येणारी वाढ १३५१८.७१ कोटी रुपये एवढी येते. भारतीय सेना दले, संशोधन आणि विकास विभाग आणि संरक्षण आयुध कारखान्यांच्या आधुनिकीकरणाच्या गरजा अपूर्णच राहतील असे वाटते.

वरील सर्व तपशील लक्षात घेता शासन/सरकार भविष्यातील धोक्यांचा विचार करूनच खर्च करते असे म्हणता येणार नाही. याउलट धोके उद्भवतील आणि नंतर सैन्य हालचाली साठी, सैन्याच्या आधुनिकीकरणासाठी जास्तीच्या खर्चाला मान्यता घेतील असे दिसून येते.

उपाय

1. भारतीय सेनादलांचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठी तुटपुंजवाढ देशाच संरक्षण करू शकणार नाही. राष्ट्रीय सुरक्षेचे धोरण निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले उचलावीत.
2. आधुनिकीकरणासाठी निधी नसल्यास भारतीय लष्कराची लढण्याची क्षमता दिवसेंदिवस कमी होईल याच वेळी चीन अतिशय वेगाने सेना दलाचे आधुनिकीकरण करेल.
3. अनेक वर्षे संरक्षण खर्चात कमी तरतूद केल्याने भारतीय सेना दलांच्या युद्ध करण्याच्या क्षमतेवर परिणाम होईल. भारतीय सेनादलांच्या क्षमता वाढवाव्यात.
4. आगामी धोके लक्षात घेऊन संरक्षण दलांचे आधुनिकीकरण करावे.
5. संरक्षण क्षेत्रा वरील खर्च जीडीपीच्या किमान ०३% पेक्षा जास्त असावा.
6. संरक्षण खर्चात वाढ करताना महागाईच्या दराचा विचार करून संरक्षण खर्चात वाढ झाली पाहिजे.
7. भारतीय संरक्षण दलांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावं लागतंय ते विचारात घेऊन मागणी आणि वास्तविकता यांच्यातील अंतर कमी झालं पाहिजे.

संदर्भ सूची

- १ <https://indianexpress.com/article/india/global-military-spending-india-china-russia-7885931>
- २ महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ मुंबई, खंड नं. २७ पृ.क्र. ६,७
- ३ <https://idsa.in/issuebrief/defence-budget-2018-19-controlling-manpower-cost-lkbehera-020218>
- ४ <https://www.mod.gov.in/dod/budget-and-accounts>
- ५ <https://idsa.in/issuebrief/india-def-budget-2020-21-lkbehera-040220>
- ६ <https://www.mod.gov.in/dod/budget-and-accounts>
- ७ <https://idsa.in/issuebrief/india-def-budget-2020-21-lkbehera-040220>
- ८ <https://www.esakal.com/saptarang/vijay-naik-writes-about-bsf-and-border-security-79842>

- ९ <https://marathi.thewire.in/lesson-learned-from-kargil-to-galwan>
- १० <https://marathi.thewire.in/lesson-learned-from-kargil-to-galwan>
- ११ <https://marathi.thewire.in/navya-sarkar-samoril-samrik-aavhane>
- १२ <https://marathi.thewire.in/navya-sarkar-samoril-samrik-aavhane>
- १३ <https://www.indiabudget.gov.in/,2022-2023>
{extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://www.indiabudget.gov.in/doc/eb/al
lsbe.pdf (Page No72-82)}
- १४ <https://www.financialexpress.com/budget/defence-budget-2022-gearing-up-indias-domestic-military-industrial-complex/2430471/>
- १५ <https://www.orfonline.org/research/bigger-not-necessarily-better/>
- १६ <https://www.orfonline.org/expert-speak/defence-budget-2022-23/>
- १७ <https://www.indiatoday.in/india/story/india-spending-less-than-one-per-cent-of-defence-budget-on-research-parliament-panel-raises-alarm-1926233-2022-03-16>
- १८ <https://thewire.in/government/with-focus-on-self-reliance-in-defence-budget-provides-68-allocation-to-domestic-industry>

महात्मा गांधी आणि राष्ट्रीय एकात्मता

सहा प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव

बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय पारवा, ता. घाटंजी जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :

भारतात जशी मानवनिर्मित विविधता आहे, तसेच प्राकृतीक दृष्ट्या फार मोठ्या प्रमाणात भारतात विविधता दिसून येते. अखंड भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. जात, धर्म, पंथ, भाषा, संस्कृती व प्राकृतीक दृष्ट्या विविधता असली तरी या अखंड भारताला एकसंघ ठेवण्यासाठी देशात राष्ट्रीय ऐक्य निर्मितीची आज गरज आहे. जो पर्यंत भारतात एकता निर्माण होणार नाही, तो पर्यंत देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही. असे महात्मा गांधीजींना वाटत होते. कारण प्राचीन काळात भारतीय समाज कधीच एकसंघ नव्हता तो धर्म जाती भाषेवर विभागला गेलेला होता. अशा या समाजात राष्ट्रीयत्वाची भावना कशी निर्माण करायची हाच येथील नेते व समाज सुधारकांपुढील महत्वाचा प्रश्न होता. म्हणूनच भारतातील हिंदू मुसलमान यांच्यात बंधूभावाची भावना निर्माण करणे. भाषिक ऐक्य, धार्मिक ऐक्य, शैक्षणिक ऐक्य, गोहत्येमुळे निर्माण होणारा सामाजिक तेढ काढून टाकण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी जे काही विचार मांडले त्यातूनच सामाजिक ऐक्य व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होण्यास फार मोठी मदत झालेली आहे. महात्मा गांधीजींच्या मते “राष्ट्रातील लोकांचे समान हेतू. समान ध्येय व समान दुःख असणे व ते परस्पर सहकार्याने वाटून घेणे आणि असे करतांना सहनशिलता दाखविणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय” ती निर्माण करण्यासाठी जे काही विचार मांडले त्या विचारांचा आढावा प्रस्तुत शोध प्रबंधात घेण्यात आलेला आहे तो पुढीलप्रमाणे.

१. हिंदू मुस्लीम तेढ :-

प्राचीन काळापासून हिंदू मुस्लीम यांच्यात अनेक कारणांनी संघर्ष निर्माण होत असल्याचा दिसून येतो. महात्मा गांधीजीने संघर्षाच्या कारणांचा शोध घेवून त्यावर उपाय सुचविले. त्यांच्या मते या दोन धर्मात तणाव निर्माण होण्यास हिंदूंनी मशिदी समोर केलेले वाद्यवादन, मुस्लीमांनी केलेल्या गोहत्या, कोचिंग संस्थांनातील मोफलाचे बंड, फाझल हुसेन यांनी पंजाबमधील शिक्षणखात्यात तत्वाविषयी दाखविलेली अनास्था, मुसलमानांची शिरजोरी आणि हिंदूंच्या न्याय बुद्धीबद्दल मुस्लीमांना वाटणारा अविश्वास ही गांधीजींच्या मते तणावाची कारणे आहे. हिंदू मुस्लीम संघर्ष जर कमी करायचा असेल तर त्यासाठी सामाजिक न्याय, परस्पर सहिष्णुता, सार्वजनिक जीवनातील एकदुसऱ्यांच्या पंथाचा आदर, अहिंसा आणि लवाद यांच्या माध्यमातून हे तटे सोडविले जावेत की जेणेकरून भारतात राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होईल.

२. हिंदू मुस्लीम ऐक्य :-

महात्मा गांधीजींनी भारतीय जनतेत एकता निर्माण करण्यासाठी हिंदू-मुस्लीम यांच्यात राष्ट्रभावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्य पूर्व काळात भारतातील इतर पुढाऱ्यांच्या तुलनेत महात्मा गांधीजींचे मुस्लीमांप्रती विचार अतिशय अनुकूल होते. कारण महात्मा गांधी यांच्या शालेय जीवनात शेख महताब यांचा मित्र होता. तर दक्षिण आफ्रिकेला ते मुस्लीम व्यापारी बांधवाच्या निमंत्रणावरून गेले होते. मुसलमान समाजाचे मन आणि विचार समजून घेण्यासाठी महात्मा गांधींनी कुराण आणि शरियतचा सखोल अभ्यास केला होता. त्यामुळे आप-आपसातील धर्मभेद व मतभेद विसरून भारतातील निरनिराळ्या धर्मांचे लोक आपल्या राजकीय हक्कासाठी एकत्र येवू शकतात, याचा प्रत्यय महात्मा गांधींनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेत आला होता. खिलाफत प्रश्नाबाबत मुस्लीमांच्या भावना समजून घेवून, त्यांना सहानुभूती दाखवल्यास त्यांच्या लढयाला साम्राज्य विरोधी स्वरूप मिळेल, आणि त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेता येईल अशी महात्मा गांधीजींची धारणा होती. म्हणून त्यांनी खिलाफत चळवळीला पाठिंबा दिला. तसेच पंजाब व खिलाफत या दोन्ही प्रकरणातील अन्याय दूर करण्याची राज्यकर्त्यांकडे मागणी केली. त्याचाच परिणाम कलकत्ता व नागपूर येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाला शेकडो मुसलमान बांधव हजर राहिले होते. एक दुसऱ्यांच्या धार्मिक भावनांचा आदर केल्यास हिंदू मुस्लीम ऐक्य साधण्यास व त्यातूनच पूढे राष्ट्रीय ऐक्य वाढवण्यास मदत होईल असे महात्मा गांधीजांना वाटत होते.

३. शस्त्रबळाऐवजी मनोधैर्यावर भर :-

महात्मा गांधीजींनी संघर्षाच्या काळात लोकांनी स्वताच्या स्वरक्षणासाठी शासनावर अवलंबून राहणे, गांधीजींना मुळीच पसंद नव्हते. समाजातील अत्याचाराचा विरोध केला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. राजकीय व सामाजिक जिवनात सर्व तंटे अहिंसक मार्गानेच सोडविले पाहिजे. यावर महात्मा गांधीजींचा भर होता. त्यांच्या मते अहिंसक म्हणजे भ्याडपण नव्हे तर धैर्याने तोंड दिले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत.

४. गोहत्या बंदीवरील उपाय :-

हिंदू मुस्लीम यांच्यातील तणावाचे कारण गोहत्या हे राहिले आहे. हिंदू धर्मीयांसाठी गाय ही पवित्र असून, त्याची सामाजिक उपयोगिता अधिक आहे. अशी जी मान्यात आहे. त्या बाबतीत गांधीजी सहमत होतेच. असे असतांना सुद्धा मुसलमानांकडून केली जाणारी गोहत्या आणि त्यातून दुखावल्या जाणाऱ्या हिंदू धर्मीयांच्या भावना या स्वभाविक असल्या तरी त्यासाठी एकमेव उपाय हा गायीचे महत्त्व मुस्लीमांना समजावून सांगून त्यातूनच त्यांचे हृदयपरिवर्तन घडवून आणणे हाच उपाय ठरतो. असे गांधीजी म्हणत.

५. हिंदू मुस्लीमांची संस्कृती एकच :-

हिंदू व मुसलमान हे दोन धर्म परस्पर विरोधी धर्म असले तरी, त्यांची संस्कृती मात्र एकच आहे. या धर्माचे लोक धर्मातरीत हिंदू वंशज आहेत. धर्म बदलला म्हणून मानसाची संस्कृती बदलत नाही. धर्म ही प्रत्येकाची खाजगी बाब आहे. तर संस्कृती मात्र एकच आहे. संस्कृतीच्या आधारावर दोन्ही समाजात ऐक्य निर्माण होवू शकते, असे गांधीजी म्हणत.

६. भषिक ऐक्याच्या संबंधी विचार :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात धर्माएवढाच भाषेचा प्रश्न भारतामध्ये अत्यंत बिकट व गुंतागुंतीचा होऊन बसला होता. कारण भारतामध्ये १७९ भाषा प्रमुख ओळखल्या जातात. प्रत्येक भाषा हे एकेका प्रदेशातील लोकांच्या परस्पर विनिमयाचे साधन असल्यामुळे त्या त्या गटाची परंपरा व अस्मिता आणि संस्कृती भाषेशी निगडीत असते. या सर्व भाषांच्या व संस्कृतीच्या विचार विनिमयातून एक सुसंबंध बहुरंगी संस्कृती उदयाला आल्याशिवाय येथील राष्ट्रीय एकात्मता स्थिर होण्याची शक्यता नव्हती. तेव्हा भाषेमधील अंतर कमी व्हावे म्हणून उत्तर-दक्षिणेतील सर्व प्रादेशीक भाषांसाठी देवनागरी लिपीचा वापर करण्यात यावा. प्रत्येकाने मातृभाषा व हिंदी यांच्या जोडीला आणखी एखादी प्रादेशिक भाषा शिकण्याचा प्रयत्न करावा असे गांधीजींचे मत होते. देवनागरी लिपीतून सर्व सुसह्य होऊन त्यातून एकात्मता प्रस्थापित होऊ शकेल असे गांधीजींना वाटत होते.

निष्कर्ष :

महात्मा गांधीजींनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जसा प्रयत्न केलेला आहे, तसाच त्यांनी भारतात राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित होण्यासाठी केल्याचे त्यांच्या उपरोक्त विविध प्रश्नासंबंधीचे विचार अध्ययन करतांना दिसून येते. भारतीय समाज व्यवस्थेत तेढ निर्माण करण्यास कारण ठरलेल्या धर्म, भाषा, जात, वंश यातून बाहेर पडण्याचे उपाय व विचार महात्मा गांधीजींनी सांगितले आहेत. त्या विचारांचे आचरण केल्यास, तशा उपाययोजना केल्यास समाजातील तेढ कमी होऊन राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होण्याचा मार्ग प्रशस्त होऊ शकतो. गोहत्ये सारखे संवेदनशिल मुद्दे मत आणि हृदय परिवर्तनानेच नष्ट होऊ शकतात. त्यासाठी अहिंसा आत्मबल वाढविणे हाच उपाय असल्याचे त्यांचे उपरोक्त विचारावरून दिसून येते.

राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित होण्यासाठी उपरोक्त सर्व प्रश्नांना, मुद्द्यांना दुय्यमत्व देऊन माणूस पणाला प्राधान्य देण्याचा भारतीय समाजात प्रयत्न झाल्यास एकात्मता निर्माण होण्याचा मार्ग प्रशस्त होऊ शकेल. असा आशावाद महात्मा गांधींच्या विचारांतून व्यक्त होतो, आणि तो आशावाद राष्ट्रीय एकात्मतेचे बीज आहे असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. पंडीत, नलिनी गांधी, प्रकाशक दिणकर गांगल चिटणीस ग्रंथालय, ३४/९०२ नेहरू नगर, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २ ऑक्टो. १९८३.
२. हिंदू मुस्लीम टेन्शन, दू.दी, हिंदूज अँड मुस्लीम. हिगोराणी प्रकाशन गुजरात.
३. जालिय ऐक्य, गांधी विचार दर्शन, भाग १०, गांधी वाड:मय प्रकाशन समिती, वर्धा.
४. महात्मा गांधी खंड ७ गांधी सेवा आश्रम, वर्धा.
५. पाटील बी. बी. भारतीय शासन व राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती १९९९.

मराठवाडा मुक्तीसंग्राम : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. सूर्यकांत दिगंबर सावंत

इतिहास विभागप्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

प्रस्तावना

संपन्न सांस्कृतिक संचिताचा वारसा लाभलेला मराठवाड्याचा भूप्रदेश सातवाहन, वाकाटक, राष्ट्रकुट यादव आणि चालुक्य कलचुरी या घराण्याची वैभवशाली परंपरा, सांस्कृतिक परंपरेने जागतिक पातळीवर स्वतःची मुद्रा उमटवलेला गोदावरीचा संपन्न प्रदेश म्हणजे मराठवाडा. यालाच गंगथडीचा प्रदेश म्हणूनही ओळखले जाते. याला अजिंठा आणि वेरूळ व अन्य लेण्यांनी वैभवशाली कला क्षितिजाने दैदिप्यमान बनवले आहे. मराठवाड्यास एका बाजूला आंध्र प्रदेशाची सीमा, दुसऱ्या बाजूला कर्नाटक, महाराष्ट्रातील काही भाग जोडलेला आहे. त्यामुळे या भागात तेलुगू, कानडी, मराठी, उर्दू आणि इंग्रजी अशा भाषांचा प्रभाव देखील येथील संस्कृतीवर पडलेला दिसून येतो. त्यामुळे या प्रदेशाला ‘पंचधाराचा प्रदेश’ असेही संबोधले जाते.

तेलगू बोलणाऱ्यांचा तेलंगाना, कानडी बोलणाऱ्यांचा कर्नाटक आणि मराठी बोलणाऱ्यांचा मराठवाडा असे नामकरण दुसऱ्या निजामी राजवटीत करण्यात आले. हैद्राबाद संस्थानाची प्रशासकीय सुधारणा करताना संस्थानाचे दिवाण सर सालारजंग (प्रथम) यांनी इ.स.१८७० मध्ये मराठवाडा हा प्रदेश निर्माण केला. राज्यकर्त्यांनी दप्तरी प्रथम असे नामकरण केले. मात्र त्यापूर्वी टिपू सुलतानने मराठवाडा हे नाव वापरात आणले होते. सातवाहन हे यादव राज्यकर्त्यांच्या कारकिर्दीतच मराठी संस्कृती आणि भाषा संवर्धित झाल्याचेही प्रमाण मिळते. व्याकरणकार सर्ववर्मी, गाथासप्तशतीचे कर्ते राजा हाल मिताक्षराकार विज्ञानेश्वर ज्योतिषकार श्रीपतीभट्ट, ख्यातगायक गोपाळ नायक, गणिती भास्कराचार्य, मिर्न्यासिंधु कर्ते कमलाकर हे येथील मातीतील होते अशी नोंद इतिहासकार गो.ब. देगलूकर यांनी केली आहे. या परिसरात नाथ, वारकरी, सुफी, दत्त, महानुभाव आदी संप्रदायाच्या संत मंडळी यांची रुजवण या मराठवाड्यात झालेली आहे.

तेराव्या शतकाच्या आरंभी उत्तर काळात कुतुबुद्दीन ऐबकाने मुस्लीम सत्तेचा पाया घातला आणि याच शतकाच्या अखेरीस जलालउद्दीन खिलजीने १२९० मध्ये दिल्लीचे तख्त मिळवले. जलालउद्दीनचा पुतण्या अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगिरीवर आक्रमण केले आणि ५ फेब्रुवारी १२९४ ला त्याने रामचंद्रदेव यादवाचा पराभव करून प्रचंड लूट मिळवली. पुढे शंकरदेव यादवांनी परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला आणि तो अयशस्वी ठरला. १३१२ ला अल्लाउद्दीन खिलजीने हरपालदेव यादवाला मांडलिकत्व स्वीकारायला लावून यादवांच्या स्वातंत्र्याचा बळी घेतला. पुढील काही काळात महंमद तुघलकाने दिल्लीची सत्ता हस्तगत केली आणि पुन्हा तुघलकाच्या ताब्यात मराठवाडा राहिला. कालांतराने आदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही, इमादतशाही या पाच शाह्यांचे असंघटीत असे मुस्लीम साम्राज्य दक्षिण भारतावर राहिले. पुढे बाबरानंतर भारतात मोगल सत्ता सुरू झाली आणि याच काळात मोगलांनी मराठवाड्यावर आक्रमण करायला सुरूवात केली. पुढील काळात मोगल, मराठे, पेशवे असा संघर्ष राहिला. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोगल सत्ता दुबळी बनत गेली आणि त्यातून भागानगरला हैदराबाद संस्थान निर्माण झाले. या संस्थानाचा निर्माता मीर कमरुद्दीन ऊर्फ निजाम उल्मुल्क हा होता. १ ऑक्टोबर १७२४ ला हैदराबाद संस्थान अस्तित्वात आले. तेथूनच पुढे १७२४ ते १९४८ पर्यंत मराठवाड्यावर निजामांची सत्ता होती.

साधारणतः २२५ वर्षांच्या काळात मीर निजाम अली सिकंदर शहा, नासीरउद्दोला, अफजल उद्दोला, मीर महेबूबअली, मीर उस्मान अली खान, निजाम उल मुल्क असफजहा यांच्यासह सात निजाम हैदराबाद संस्थानाचे

राज्यकर्ते राहिले. हे संस्थान ब्रिटिश राजवटीत त्यांच्या अखत्यारित राहिले. पुढे ब्रिटिशांचा गुलाम निजाम व निजामांचा गुलाम मराठवाडा अशी स्थिती निर्माण झाली.

जनतेचे विविध मार्गांनी होणारे शोषण, ढासाळलेली प्रशासन व्यवस्था, अराजकाची स्थिती, स्वार्थी निजाम, बेमुर्वतखोर सैन्य, जहागीरदारांची अरेरावी व सरदारांची सत्तेची हाव, त्यात निजामविरोधी होणारे सततचे बंड त्याचबरोबर भ्रष्टाचाराने घातलेले थैमान, निजाम-इंग्रजांच्या सत्तेसंबंधी जनतेच्या मनातील क्षोभ, निजामाचा व रझाकाराचा वाढत गेलेला धर्मवेडेपणा यातून निजामी राजवट जनतेला नकोशी वाटू लागली. चौथ्या निजामाचा दिवाण सर सालारजंग पहिला यांनी संस्थानात प्रशासकीय सुधारणासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. हैदराबाद संस्थानचा महसूल, न्याय, टपाल यंत्रणा, पोलीस, लष्कर, शिक्षण, आरोग्य, बांधकाम, उद्योगधंदे, चलन या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणला. त्यांनी खऱ्या अर्थाने संस्थानात परिवर्तन घडवून आणले. मात्र त्यानंतर धर्माचा आधार घेत राजकारण केले गेले. हैदराबाद संस्थान हे सर्व मुसलमानांचे एकमेव राज्य असल्याचा आभास निर्माण केला गेला. सातवा निजाम धुर्त-धोरणी होता. त्याने हैदराबाद संस्थानाच्या प्रगतीसाठी आपण कार्य करीत असल्याचा देखावा निर्माण केला. मात्र त्याने सरंजामदारी व्यवस्था बळकट केली. धर्माच्या बाबतीत मीर उस्मान अलीखान याने उदारमतवादी धोरण घोषित केले मात्र ते फार काळ टिकले नाही. त्यांनी धार्मिक धोरणात आमूलाग्र बदल करून हिंदू धर्मियांवर संपूर्ण संस्थानात निर्बंध घातले. हिंदुंनी देवतांची पूजा वाद्य न वाजवता करावी, हिंदुंनी दसऱ्याच्या सिमोल्लंघनासाठी सुतकी चेहऱ्यानी जावे, धर्मखात्याच्या परवानगीशिवाय कोणतेही धार्मिक कार्य करू नये अशासारखे अनेक बंधने त्याने लावलेली होती आणि हिंदू म्हणजे गुलाम ही भावना संस्थानात निर्माण झाली. पर्यायाने ती मराठवाड्यातही पसरली.

याच निजामाच्या काळात इ.स.१९२६ ला 'इत्तेहादूल मुसलमीन' या उग्रवादी संघटनेची स्थापना महंमद नवाजखान याने केली. निजाम राजवटीस पाठिंबा देणे, मुसलमानांचे ऐक्य करणे, धर्मांतर घडवून आणणे ही या संघटनेची उद्दिष्टे होती. यानंतर पुढे कासीम रझवी हा या संघटनेचा प्रमुख बनला. त्यांनी हिंदू जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले. या धोरणामुळे हैदराबाद संस्थानात हिंदू मुस्लिमांच्या अनेक दंगली झाल्या आणि सौहार्द आणि समन्वयाची मराठवाड्याची परंपरा खंडित झाली. हैदराबाद संस्थानात असंतोष निर्माण झाला. इत्तेहादूल मुसलमीन ही अन्याय अत्याचार करत वाढलेली संघटना आणि त्याला विरोध करणाऱ्या हिंदू संघटना यामध्ये वाढ झाली.

हैदराबाद संस्थानाच्या विरोधात १८१८ मध्ये बीड येथे वीर धर्माजी प्रतापराव, १८२७ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील भिल्ल, १८५२ मध्ये कृष्णाजी देशमुख, १८५७ मध्ये नांदेड जिल्ह्यातील हट्टेकरांनी उठाव केले. भारतभर चाललेल्या ब्रिटिशविरोधी आंदोलनाचे पडसाद हैदराबाद संस्थानात उमटू लागले. या काळात ब्रिटिशांच्या कॅप्टन अंबर यांच्या खुनाचा प्रयत्न मीर फिदा अली यांनी केला. हा प्रयत्न फसला आणि त्याला फाशीवर लटकवण्यात आले. मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील मीर फिदा अली हे पहिले हुतात्मा ठरले. अंबाजोगाईच्या अताउल्ला आणि मोतीसिंग यांनी उठाव केले. अशा प्रकारचा विरोध मराठवाड्यातील जनता करत असताना निजाम मात्र जनतेच्या भावनेची मुस्कटदाबी करण्याचा प्रयत्न करत होता. संस्थानात या काळात दारूच्या सिंधीच्या दुकानांची संख्या अधिक होती. याचा अर्थ असा संस्थानात व्यसनाधीनतेचे प्रमाण जास्त होते. प्राथमिक व उच्च शिक्षणाच्या सुविधा अपुऱ्या होत्या. राज्यकारभार उर्दूतून, प्राथमिक शिक्षण उर्दूतून चालत होते. या काळात हिंदू जनतेला कमालीची धार्मिक बंदने लादल्यामुळे मराठवाड्यात नांदेड, आष्टी, पैठण, परभणी, कळमनुरी, हिंगोली, गंगाखेड, औरंगाबाद याठिकाणी हिंदू-मुस्लिमांच्या जातीय दंगली झाल्या. त्याला ब्रिटिश, इत्तेहादूल मुसलमीन संघटना व निजाम कारणीभूत होता. या काळात निजामाच्या सांगण्यावरून हिंदूंची घरे जाळणे, हिंदूंच्या बाँका लुटणे, बाहेरच्या मुस्लिमांना अमिष दाखवून संस्थानात आणणे, हिंदूंच्या जमिनी जबरदस्तीने ताब्यात घेणे, हिंदू स्त्रियांवर अत्याचार करणे, हिंदूंच्या मंदिराचा विध्वंस करणे,

प्रतिकार करणाऱ्याला ठार मारणे या प्रकारचे कडवे उद्दिष्ट इत्तेहादूल मुसलमीनचा प्रमुख कासीम रझवी यांनी ठेवले होते.

या सगळ्या प्रकारातून संस्थानातील जनतेच्या सहनशीलतेचा अंत त्यातून जनक्षोभ निर्माण होण्यास मदत झाली आणि सामुदायिक प्रतिकारासाठी लोक विविध माध्यमांनी संघटित झाले. या जुलमी राजवटीला विरोध करत मुक्तिसंग्रामाची अपरिहार्यता म्हणून सामाजिक जागृती, मराठी शाळांची निर्मिती, वसतिगृहे, वाचनालये सुरू करण्याचा लोकांनी घाट घातला. त्यातूनच मराठवाड्यात हिप्परग्याची राष्ट्रीय शाळा, नूतन विद्यालय परभणी, सरस्वती भवन औरंगाबाद, श्रीकृष्ण विद्यालय गुंजोटी, योगेश्वरी अंबाजोगाई, नूतन विद्यालय सेलू अशा अनेक शाळांची निर्मिती झाली. त्यातूनच पुढे मराठवाड्यात सामाजिक परिषदा निर्माण झाल्या. या सामाजिक परिषदेचे अनेक अधिवेशने झाली. या परिषदांमधून उर्दू माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाला प्रखर विरोध करण्यात आला. त्यातूनच मातृभाषेतून शिक्षण देण्याचा आग्रह धरण्यात आला. पुढे १९१८ मध्ये जनता शिक्षण परिषदेची स्थापना करण्यात आली. त्यातूनच खाजगी संस्थांना शाळा चालविण्याची परवानगी देण्यात आली.

पुढे निजाम सरकार अधिक दडपशाही करत असल्याचे निदर्शनास आल्यानंतर हैदराबाद संस्थान हिंदूसाठी राष्ट्रीय व्यासपीठ असले पाहिजे म्हणून १९२३ च्या काकीनाडा येथील अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनातून राष्ट्रीय व्यासपीठाला प्रेरणा मिळाली आणि त्यातून आंध्र सभा, कर्नाटक परिषद, महाराष्ट्र परिषद या परिषदेची स्थापना झाली. महाराष्ट्र परिषदेचे परतूर, लातूर, उमरी, औरंगाबाद, सेलू, लातूर अशी सहा अधिवेशने झाली. यातील ५ अधिवेशनांना जोडूनच महिला अधिवेशने घेण्यात आली. पुढील काळात विद्यार्थी, महिला शेतकरी या सर्वांचा अधिवेशनात सहभाग वाढला. १९३८-४८ या काळात हैदराबाद मुक्तिसंग्राम अधिक उग्र झाला. यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक स्वातंत्र्यवीरांनी राष्ट्रीय विचार, धर्मनिरपेक्ष भूमिका, नागरी स्वातंत्र्य, जबाबदार शासन पद्धती यासाठी हजारो कार्यकर्त्यांना सत्याग्रहात सहभागी करून घेऊन निजामाच्या विरोधात लढा उभा केला. निजामाने पोलीस बळाचा वापर करून सत्याग्रह मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला पण उलट लोक अधिक धीटपणे प्रतिकारासाठी सज्ज झाले. यामध्ये १९३८ ला 'वंदे मातरम्' ही चळवळ सुरू झाली. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी सुरू केलेली ही चळवळ हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्य आंदोलनास वेगळे क्रांतिकारक वळण मिळाले, आंदोलन खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचले.

कायदेभंग चळवळ, सुतकताई, सत्याग्रह, झेंडावंदन यासारख्या चळवळीत स्वामी रामानंद तीर्थ, दिगंबरराव बिंदू, गोविंदराव नानल, गोविंदभाई श्रॉफ, अनंतराव भालेराव, नागनाथराव परांजपे, आ.क्र. वाघमारे या सर्व सत्याग्रहींनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामासाठी मराठवाड्यातून भरीव योगदान दिले. या सर्वांना प्रतिकार करणारा इत्तेहादूल मुसलमीन संघटनेचा नेता कासीम रझवी अतिशय कडवा, जहाल मार्थेफिरू त्याने अतिरेकी स्वरूपात क्रूर अत्याचार, धर्मांध लोकांना एकत्रित करून मराठवाड्यात उपाय माजवला होता. पुढे १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. पंडित नेहरू व सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी तत्कालीन भारतातील अनेक संस्थानांना स्वतंत्र भारतात विलीन करून घेतले. परंतु जुनागढ, जम्मू व काश्मीर आणि हैदराबाद या संस्थानाने स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. हैदराबादचा निजाम याने २७ ऑगस्ट १९४७ ला हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र आणि सार्वभौम असल्याची घोषणा केली. त्यातच उग्रवादी कासीम रझवी यांनी निझामास मुकसंमती देऊन संस्थानात उत्पात माजवला. त्यातून गोविंद पानसरे यासारख्या अनेक गांधीवादी नेत्यांच्या हत्या केल्या. रझाकारांनी जिहादच्या घोषणा देत संस्थानात हिंदू स्वातंत्र्यवीरांबरोबर संघर्ष चालवला. या लढ्यात काँग्रेस, कम्युनिस्ट, मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी, हिंदू महासभा, आर्यसमाज अशा विविध विचारसरणीचे हिंदू, मुस्लिम, जैन, शीख व अठरापगड जातीतील लोक सामील झाले होते. ही गोष्ट जेव्हा पंडित नेहरू आणि सरदार पटेल यांच्या लक्षात आली तेव्हा त्यांनी हैदराबाद संस्थान विलीनीकरणाचा विचार करून पोलिस अॅक्शन कारवाई केली. या लष्करी कारवाईमुळे निजाम १७ सप्टेंबर १९४८ ला पहाटे ५ वाजता शरण आला. भारतीय सैन्याने ४ दिवस आणि १३

तास पोलीस कारवाई पूर्ण केली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली लढला गेलेल्या या लढ्यामुळे २२५ वर्षांच्या निजामाच्या जुलमी राजवटीचा अंत झाला. पुढे हैदराबादचा पालक म्हणून सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान यांच्याकडे संस्थानाचे पालकत्व बहाल केले. अशा प्रकारचा मराठवाड्याचा देदिप्यमान इतिहास निष्पाप हिंदू-मुस्लिमांच्या बलिदानाचा, अत्याचाराचा व वेगवेगळ्या धार्मिक, सांस्कृतिक संचिताचा चांगला-वाईट इतिहास तरुण पिढीपुढे ठेवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१. उस्मानाबाद जिल्हा गॅझेटिअर, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९७२
२. किशोरीलाल व्यास, रझाकार, नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २००५
३. आबासाहेब वाघमारे, हैदराबाद मुक्तीसंग्राम, इकोबुकृती पब्लिशर्स, २०२०
४. महाराष्ट्राचे शिल्पकार स्वामी रामानंद तीर्थ, महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०१८
५. स्वामी रामानंद तीर्थ यांची देनदिनी, महाराष्ट्राचे शिल्पकार, महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
६. डॉ.श्याम कदम, हैदराबाद मुक्तीसंग्राम आणि गोविंदभाई श्रॉफ
७. डॉ.व्यंकटेश कांबे, मराठवाडा मुक्तीसंग्राम देदिप्यमान लढा, दैनिक सकाळ, मे २०२१
८. Kate P.V., Marathwada Under the Nizam, Unpublished Ph.D. Thesis, 1987

वल्लभ संप्रदाय - एक अभ्यास

डॉ. संदिप गोविंदराव लोंढे

इतिहास विभाग, शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली.

वल्लभ संप्रदायाचे प्रवर्तक, शुद्धोद्धेत मताचे प्रतिष्ठापक व पृष्टिमागी भक्ती परंपरेतील अग्रगण्य आचार्य वल्लभाचार्या यांचा जन्म आंध्र प्रदेशातील एका तेलुगू ब्राह्मण कुळात झाला. हे घराणे सोमयागी म्हणून प्रख्यात असून या घराण्यातील पुरुषांनी सुमारे १०० सोमयाग केले होते. वल्लभाचार्यांच्या वडिलांनीही सोमयाग केले होते. वल्लभाचार्यांचा जन्म मध्य प्रदेशातील एका गहन वनात झाला. त्यांच्या जन्माविषयी एक कथा सांगतात ती अशी, वल्लभाचार्यांचे वडील लक्ष्मणभट व आई इल्लमागारू हे सुखी व समाधानी दाम्पत्य म्हणून त्यांच्या गावात प्रसिद्ध होते. या दोघांना दोन मुली व एक मुलगा होता. घरची आर्थिक स्थिती बेताचीच असली तरी, आहे त्यात संतुष्ट राहण्याची त्यांना सवय होती. परंतु पुढे एक दिवस लक्ष्मणभटांना एकाएकी संसाराविषयी विरक्ती उत्पन्न झाली. त्या भरात ते सर्वसंग परित्याग करून प्रेमकरनामक एका सत्पुरुषाला शरण गेले. पुढे त्यांनी त्यांचाच गुरुपदेश घेतला व त्यांच्या जवळ राहून ते उर्वरित आयुष्याची कालक्रमणा करू लागले.

थोड्या दिवसांनंतर त्यांचा शोध घेत त्यांचे वडील व पत्नी प्रेमकरांच्या आश्रमात येऊन पोचले. तिथे लक्ष्मणभट्टांच्या पत्नीने प्रेमकराला सर्व हकीकत सांगून आपल्या पतीला पुनश्च संसाराची प्रेरणा देण्याविषयी विनविले. प्रेमकराचे हृदय या कहाणीने द्रवले. त्यांनी लक्ष्मणभट्टाला पुन्हा संसार करण्याची आज्ञा केली. इतकेच नव्हे; तर त्यांच्या पत्नीला आशीर्वाद देताना म्हटले. तुम्ही संसार नेटकेपणाने करा. लवकरच तुमच्या पोटी एक अलौकिक पुरुष जन्माला येणार आहे!^१

या वार्तेने त्या दोघांना मनस्वी आनंद झाला व ते दोघे नव्या उत्साहाने संसाराला लागले. थोड्याच दिवसांत इल्लमागारू गर्भवती झाली. त्यावेळी लक्ष्मणभट आपल्या कुटुंबीयाना घेऊन यात्रेला निघाला होता. तो प्रथम प्रयागला व नंतर काशीला गेला. तिथे तो बरेच दिवस राहिला. एवढ्यात काशीवर दिल्लीच्या सुलतानाची स्वारी होणार असल्याची वदंता पसरली. त्यामुळे काशीतले अनेक नागरिक गाव सोडून अन्यत्र निघून जाऊ लागले. त्यांच्याबरोबरच लक्ष्मण भट्टी आपल्या कुटुंबाला घेऊन निघाला. मार्गात रात्र झाली. मध्य प्रदेशातील रायपूर जिल्ह्यातील चंपारण्य नावाच्या जंगलातून त्यांचा रस्ता जात होता. रात्रीच्या वेळी उल्लम्मागारूला असह्य प्रसववेदना सुरू झाल्या. लक्ष्मणभट मोठ्या संकटात सापडला. मग तो पत्नीसह एका जागी थांबला. अखेर मध्यरात्री इल्लमागारू प्रसूत झाली. पण जन्मलेले बालक मात्र मृत निपजले. लक्ष्मणभट्टाला नियतीच्या करणीचे फार वाईट वाटले. परंतु अधिक शोक करायला अवधी नव्हता. लवकरात लवकर जंगल पार करायलाच हवे होते. मग त्याने त्या मृत बालकाला एका वृक्षाखाली खळगा करून त्यात पुरले व त्यावर पालापाचोळा लोटून आपल्या पत्नीसह पुढचा रस्ता धरला.^२

दुसऱ्या दिवशी तो पुढच्या गावी पोहचला. परंतु एव्हाना काशीवर होणाऱ्या सुलतानी हल्ल्याची वार्ता ही नुसतीच हूल ठरली. त्यामुळे गाव सोडून निघालेले अनेक नागरिक पुन्हा परतू लागले. लक्ष्मणभट्टांनी आपल्या पत्नीसह त्याच मार्गाने परतला. जाताना तो चंपारण्यात शिरला जिथे इल्लम्मागारू प्रसूत झाली होती. तिथून पुढे जात असता त्याने एक अदभुत दृश्य पाहिले. लक्ष्मण भट्टाने शमी वृक्षाखाली ज्या खळग्यात आपल्या नवजात मृत अर्भकाला पुरले होते त्या जागी एक प्रदीप्त अग्निकुंड उत्पन्न झाले होते व त्या अग्निकुंडात एक सुकुमार सुंदर बालक खेळत होते. लक्ष्मणभटाला मोठे नवल वाटले. त्याने ओळखले की हे बालक दुसरे तिसरे कुणी नसून आपण मृतावस्थेत पुरलेले आपलेच मूल आहे व केवळ प्रभुकृपेनेच ते आपल्याला सजीव स्थितीत प्राप्त झाले आहे. मग त्याने व इल्लम्मागारूने त्या बालकाला उचलून घेण्यासाठी हात पसरले त्या बरोबर ते अग्निकुंड एकाएकी विझले व त्या बालकाने इल्लम्मागारूकडे झेप घेतली. अशा प्रकारे अत्यंत नवलपूर्ण रीतीने पुनर्जन्म झालेल्या त्या बालकाला घेऊन ते दोघे स्वगृही परतले.

घरी परतल्यावर लक्ष्मणभट्टने मुलाचे नाव वल्लभ असे ठेवले. वयाच्या पाचव्या वर्षी लक्ष्मणभट्टने त्याच्या शिक्षणाचा शुभारंभ केला. आठव्या वर्षी त्याचे उपनयन करून त्याला विष्णुचित नामक गुरूच्या घरी अध्ययनार्थ पाठविले. वल्लभ हा जन्मतः तैलबुद्धी व एकपाठी असल्यामुळे, त्याने आपले विद्याध्ययन झपाट्याने पुरे केले. पुढील शिक्षणासाठी त्याची काशीला पाठवणी करण्यात आली. तिथे त्याने वेद, वेदांग षड्दर्शने व भागवत धर्माचे महत्त्वाचे ग्रंथ अभ्यासले आणि त्यात प्रावीण्य संपादन केले.^३

१४८९ मध्ये काशीतले अध्ययन पुरे करून तो घरी परतला. त्यानंतर त्याचे मातापिता त्याला घेऊन तीर्थयात्रेला निघाले. काशी, गया, जगनाथ पुरी अशा यात्रा करीत ते दक्षिणेकडे चालले. दक्षिणेत फिरत असता तिरुपती येथे लक्ष्मणभट्ट अकस्मात मरण पावला. वल्लभाचे वय यावेळी अवघे ११-१२ वर्षांचे होते. तथापि याही वयात प्रकांडपंडित व धर्म शास्त्रवेत्ता म्हणून तो प्रसिद्ध झाला. यात्राकाळात त्याने काशी वा जगन्नाथपुरी येथील अनेक विद्वानांशी वादविवाद केला. पुढे ते वल्लभाचार्य म्हणून मान्यता पावले.^४

वडिलांच्या निधनानंतर वल्लभाचार्यांनी पुन्हा यात्रेला आरंभ केला. मात्र त्यांची ही यात्रा केवळ देवदर्शन अगर तीर्थस्थान करण्यासाठी नव्हती तर, स्वतःच्या दार्शनिक सिद्धांतांचा प्रचार करण्यासाठी होती.

या प्रचार यात्रेत त्यांनी ठिकठिकाणच्या पंडितांना वादविवादासाठी आव्हान देऊन पाखंडवाद व शंकराचार्यांचा मायावाद यांचे खंडण केले व स्वतः निश्चित केलेल्या शुद्ध द्वैताची सर्वत्र प्रतिष्ठापना केली.^५ त्याप्रमाणे त्यांनी वैष्णव भक्तिमार्गाची ध्वजाही सर्वत्र फडकावली. त्यासाठी त्यांनी पुष्टिमार्गनामक नवा भक्तिमार्ग प्रवर्तित केला. त्यालाच पुढे वल्लभ संप्रदाय म्हणू लागले.^६ सतत वीस वर्षे परिभ्रमण करून त्यांनी हे प्रचारकार्य केले. त्या काळात ते किती तरी वेळा संबंध भारतभर हिंडले. या प्रचार कार्यामुळे त्या काळचे सर्वश्रेष्ठ आचार्य म्हणून त्यांचा चहूकडे लौकिक झाला. या यात्राकाळातच त्यांना अनेक शिष्य मिळाले व त्यांनी वल्लभाचार्यांच्या जीवनकार्याला वाहून घेतले. वल्लभाचार्यांच्या या परिभ्रमणाला त्यांच्या संप्रदायात पृथ्वी प्रदक्षिणा किंवा दिग्विजय अशी संज्ञा आहे.^७ वल्लभाचार्यांच्या समग्र भारत भ्रमणापैकी तीन भारतयात्रा फार महत्त्वाच्या समजल्या जातात. यातील प्रमुख भारतयात्रांचे वर्णन असे.

वल्लभाचार्यांनी आपली पहिली भारतयात्रा वैशाख वद्य २ शके १४१४ (इ.स.१४९२) या दिवशी सुरू केली व ५ वर्षे फिरून शके १४१९ (इ.स.१४९७) च्या शेवटी ती संपवली. या यात्राकाळात ते झारखंडात फिरत असताना अकस्मात त्यांना ब्रज प्रदेशात जाण्याची इच्छा झाली व ते तिकडे गेले. ब्रजप्रदेश म्हणजे भगवान कृष्णाची क्रीडाभूमी. त्या भूमीत विहार करताना वल्लभाचार्यांच्या डोळ्यांसमोर सारी कृष्णलीला एखाद्या चित्रपटासारखी झळकली. कृष्णभक्तीने ते इतके भारावून गेले की क्षणकाळ त्यांच्यातला प्रकांड पंडित विरघळून गेला. त्याच्या जागी एक भाववेडा भक्तकवी उभा राहिला. कृष्णाचे दर्शन, कृष्णकथांचे श्रवण, कृष्ण लीलांचे गायन, कृष्णमूर्तीचे कीर्तन आणि कृष्णमूर्तीपुढेच नर्तन यात ते अष्टौप्रहर रममाण होऊ लागले. संबंध चतुर्मास ते तिथे राहिले. गोविंद घाटावर त्यांनी श्रीमद भागवताचे पारायण केले. त्याच जागी दामोदरदास हरसानी नावाच्या एका शिष्याला प्रथमच मंत्रदीक्षा दिली. अशा प्रकारे त्यांनी एका नव्या भक्तिपंथाची स्थापनाही केली.^८

त्यांची दुसरी भारत यात्रा ज्येष्ठ शुद्ध २, शके १४२० (इ.स.१४९८) या दिवशी सुरू झाली व शके १४२४ मध्ये त्यांनी ती संपविली. या यात्राकाळात त्यांचा आपल्या नव्या भक्ती पंथाचा व शुद्धद्वैत मताचा प्रचार करण्यावर विशेष भर होता. याच वेळी ते गोवर्धन पर्वतावर गेले. तिथे त्यांनी श्रीनाथाच्या मूर्तीची स्थापना करून तिच्या पूजाअर्चेची व्यवस्था लावून दिली. या यात्राकाळात त्यांना सदप्पांडे, रामदास चौहान, कुंभदास इ. शिष्यांचा लाभ झाला. महाराष्ट्रातील पंढरपूरच्या मुक्कामात पांडुरंगाचे दर्शन घेताना त्यांना विवाह करून संसार मांडण्याची इच्छा झाली. पुढे ते विजयनगरला गेले. तेथून त्यांनी आपल्या आईला बरोबर घेऊन काशीला प्रयाण केले. यात्रा समाप्तीनंतर शके १४२४ च्या आषाढ शुद्ध पंचमीला त्यांनी मधुमंगलनामक ब्राह्मणाच्या महालक्ष्मी नावाच्या मुलीशी विवाह केला. त्यावेळी त्यांच्या पत्नीचे वय केवळ ८ वर्षांचे होते. त्यामुळे ती अजून

प्रपंच करण्यास योग्य झाली नव्हती. स्वाभाविकच हा काळ सत्कारणी लावण्यासाठी वल्लभाचार्यांची आपल्या तिसऱ्या तीर्थयात्रेस प्रस्थान केले.^९

ही यात्रा शके १४२४ च्या पौष मासात सुरू होऊन शके १४३१ मध्ये पूर्ण झाली. या यात्राकाळात त्यांचा सर्वोच्च सन्मान झाला. म्हणून वल्लभ संप्रदायाचे अनुयायी त्यांची ही यात्रा अत्यंत महत्त्वाची मानतात. शके १४२४ मध्ये अंबाल्याचे श्रेष्ठी पुरणमल खत्री यांनी वल्लभाचार्यांच्या प्रेरणेने गोवर्धन येथील प्रसिद्ध श्रीनाथ मंदिर बांधण्यास आरंभ केला. शके १४२८ मध्ये वल्लभाचार्य काशीला गेले. त्यांनी तेथे पत्रावलंबननामक ग्रंथ निर्माण करून मायावादी पंडितांना व शैव शाक्त पंथीयाना पराभूत केले. काशीहून ते पुन्हा गोवर्धन येथे गेले. तेथे त्यांनी पुरणमल खत्री यांनी बांधलेल्या नव्या देवळात श्रीनाथ मूर्तीची नव्याने प्रतिष्ठापना केली. त्यानंतर वल्लभाचार्य दक्षिण यात्रेला गेले. विजयनगरच्या कृष्णदेवरायांच्या दरबारात त्यांचा विरोधी पंडितांशी वादविवाद होऊन त्यात ते विजयी झाले. कृष्णदेवरायाने मग त्यांच्यावर कनकाभिषेक करून त्यांचा मोठा बहुमान केला. विजयनगरहून वल्लभाचार्य पुनश्च गोवर्धन येथे गेले. तेथे त्यांना सूरदास, कृष्णदास आदी शिष्य मिळाले. वल्लभाचार्यांनी सूरदासाला श्रीनाथजींच्या पुढे कीर्तन, गायन करण्याची व कृपादासाला मंदिराची व्यवस्था पाहण्याची आज्ञा देऊन त्यांनी गोवर्धनचा निरोप घेतला.^९

यानंतर त्यांनी अडेल येथे राहून प्रपंच व परमार्थ यात आपला काळ व्यतीत केला. वयाच्या बावन्नाव्या वर्षी त्यांनी अडेल सोडले व ते प्रयाग येथे गेले. तेथे त्यांनी आपल्या संप्रदायानुसार संन्यास दीक्षा घेतली. मग ते काशीला गेले. तिथे त्यांनी ४० दिवस पूर्ण उपवास करून सर्व काळ भगवत चिंतनात घालविला आणि शेवटी शके १४५२ च्या आषाढ-शुद्ध तृतीयेला माध्यान्ह काळी काशीच्या हनुमान घाटावरून उडी घेऊन गंगेत आत्मसमर्पण केले.

वल्लभाचार्य प्रकांड पंडित होते. तसेच उच्च कोटीचे साधक होते. गोवर्धनधारी श्रीकृष्णाचे ते अनन्य भक्त होते. सामान्यपणे त्यांनी ८४ ग्रंथ रचल्याची समजूत आहे. तथापि आज त्यांच्या नावावर असणाऱ्या ग्रंथांची संख्या केवळ ३१ इतकीच आहे. या ३१ ग्रंथांची नावे अशी.

१. ब्रह्मसूत्र -अणुभाष्य किंवा बृहद् भाष्य
२. श्रीमद् भागवतावरील सुबोधिनीनामक टीका
३. भागवत व तत्त्वदीप निबंध
४. पूर्वमीमांसा भाष्य
५. गायत्री भाष्य
६. पत्रावलंबन
७. पुरुषोत्तम सहस्रनाम
८. दशमस्कंध अनुक्रमणिका
९. विविध नामावली
१०. शिक्षाश्लोक (११ ते २६)

११. षोडशग्रंथ १२. यमुनाष्टक, १३. बालबोध, १४. सिद्धांत मुक्तावली, १५. पुष्टिप्रवाह १६. मर्यादाभेद, १७. सिद्धांतरहस्य, १८. नवरत्न, १९. अंतःकरण प्रबोध, २०. विवेकधैर्य श्रिय, २२. कृष्णाक्षेय, २३. चतुश्लोकी, २४. भक्तिवधिनी, २५. जलभेद, २६. पंचपद्य, २७. संन्यासनिर्णय २८. विरोधलक्षण व सेवाफल २९. भगवत्पीठिका, ३०. न्यायादेश, ३१. सेवाफल विवरण, ३२. प्रेमामृत आणि विविध अष्टके - यात मुधराष्टक, परिदुहाष्टक, नंदकुमाराष्टक, श्रीकृष्णाष्टक गोपीजन-वल्लभाष्टक आदी. अष्टकांचा समावेश आहे. या सर्व ग्रंथांतून वल्लभाचार्यांचे पांडित्य व प्रतिभा एक समस्त व्यवच्छेदाने दृष्टोत्पत्तीस येते.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) महादेवशास्त्री जोशी, (संपा.), भारतीय संस्कृतिकोश, खंड ८ वा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे., पृ.५१५.
- २) पूर्वोक्त. पृ.५१६.
- ३) पूर्वोक्त. पृ.५१७.
- ४) केतकर श्री. व्यं.,(संपा.), *महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश*, (विभाग विसावा) महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ, लिमिटेड नागपूर, १९२६. पृ.२२०.
- ५) वाडेकर दे. द., (संपा.), *मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश*, खंड ३ रा, मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७४. पृ.३१५.
- ६) Dasgupta Surendranath, *A History of the Indian Philosophy*, Vol. III, The Syndics of the Cambridge University Press, Reprinted 1952. p.१७५.
- ७) Ibid.
- ८) चौबे अर्जुन, (काणे पांडुरंग वामन), *धर्मशास्त्र का इतिहास*, भाग चतुर्थ, उत्तर प्रदेश शासन राजर्षि पुरुषोत्तमदास टंडन, हिन्दी भवन लखनऊ प्रथम संस्करण, १९७३. पृ.७९.
- ९) पूर्वोक्त.

बुंदेली और गालो की पशु-पक्षी सम्बंधि लोककथा

सुश्री डाने कायी

सहायक प्राध्यापिका, शासकीय माडल महाविद्यालय बसार, अरुणाचल प्रदेश- 791101

लोक साहित्य का संबंध स्थान विशेष की, लोक विशेष की ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनैतिक और धार्मिक परिस्थितियों से होता है। साथ ही भौगोलिक परिस्थितियाँ भी लोक साहित्य के निर्माण में भूमिका निभाती है। लोक साहित्य में किसी भी अंचल के लोक का जीवन जीवन्त रहता है। लोक साहित्य भारतीय साहित्य की आत्मा है। विविधता में एकता हमारी संस्कृति की मूल धरोहर है और इन धरोहरों को जानने का सबसे सबल माध्यम लोक साहित्य ही है।

शिष्ट साहित्य के समान लोक साहित्य की भी कई विधाएँ हैं। लोक-कथा इन्हीं में से एक प्रमुख विधा है। इसमें लोक या जन की आशाएँ-आकांक्षाएँ, सुख-दुख, हास-परिहास, हर्ष-उल्लास, आचार-व्यवहार, रीति-रिवाज, जीवन शैली आदि का वर्णन मिलता है।

जब से धरती पर मानव ने जन्म लिया है तभी से किस्सा कहानियाँ कहने की चलन संसार में चली आ रही है। हर घटना घटने के बाद कहानी हो जाती है। आदमी के जन्म की अपनी कहानियाँ हैं, जीवों की अपनी तो संसार की होने की अपनी कहानी है। कहानी यानि कथा अर्थात् कही गयी कथा या किस्सा। लोक कहानी यानि लोक कथाएँ, अर्थात् लोक में चली आ रही कहानियाँ, जन-जन में परम्परा से प्रचलित कथाएँ, जो कंठ से कंठ चली आ रही या लोक में फैली हुई कथाएँ, जिनके न तो रचयिता का अता पता हैं, न कब रची या गढ़ी गई इसकी जानकारी हैं। हाँ इनमें अनुभव, लोक कल्याण और व्यवहारिकता के भण्डार भरा रहे, इसका ख्याल भी रखा जाता है।

भारत में हिंदी प्रदेश का क्षेत्र बहुत व्यापक है और यहाँ अनेक भाषाएँ एवं बोलिया बोली जाती हैं। बुंदेली उन्हीं में से एक भाषा है जो बुंदेलखण्ड में बोली जाती है। इसका प्राचीन नाम जेजाकभुक्ति है। इसका विस्तार मध्य प्रदेश तथा उत्तर प्रदेश में भी है। बुंदेली में लोक साहित्य समृद्ध है। इसमें लोक कथाओं की मौखिक एवं लिखित दोनों रूप पाए जाते हैं। बुंदेली में कथा या कहानी को 'कानियाँ' कहते हैं।

अरुणाचल प्रदेश भारत की उत्तर पूर्वी राज्य है। इसकी सुरम्य भूमि पर भगवान भास्कर सर्वप्रथम अपनी रश्मि विकीर्ण करते हैं। इसलिए इसे उगते हुए सूर्य की भूमि का अभिधान दिया गया है। यह अहिन्दी (गैर हिंदी) भाषी क्षेत्र है। यहाँ 26 प्रमुख आदिवासी समूह निवास करते हैं और यदि उनकी उपजातियों की गणना की जाए तो यह संख्या सौ से भी अधिक हो जाती है। गालो इन्हीं प्रमुख जनजाति में से एक है। गालो जनजाति मुख्य रूप से वेस्ट सियांग, लेपा रादा और लोअर सियांग जिला में केंद्रित है। इसके अतिरिक्त इस्ट सियांग, अपर सुबंसिरि, नामसाई जिलों में भी बसे हुए हैं। इन जिलों को गालो प्रान्त कहते हैं और ये जिस बोली का प्रयोग करते हैं उसे गालो बोली कहते हैं। गालो समाज में भी लोक कथा या कहानियों का प्रचलन है। गालो में कथा, किस्सा, या कहानी को 'दोयी' या 'यागः' कहते हैं।

बुंदेलखण्ड और अरुणाचल दोनों ही प्रदेश प्रकृति की सुरम्य स्थली हैं। जहाँ बुंदेलखण्ड विन्ध्याचल पर्वत की गोद में हैं, वही समस्त अरुणाचल हिमालय पर्वत की महिमा में मण्डित क्षेत्र है। बुंदेलखण्ड पथरीली, ऊबड़-काबड़, छोटे छोटे पर्वत मालाओं, बेतवा जैसे विशाल नदी, जंगल, झरने आदि से आभूषित हैं। वही अरुणाचल उच्छ धवल

पर्वत श्रेणियों, शैल शिखर, नदियाँ, हरे-भरे वन, गिरि कंदराओं का सौंदर्य, विभिन्न प्रकार के रंग-बिरंगे पुष्प, चारों ओर फैली हुई हरियाली, हिम से ढके श्वेत शिखर, झरनों के कल-कल निदाद के साथ स्वर मिलते हुए पशु पक्षियों की चहक सब कुछ इस प्रदेश को एक प्राकृतिक सुषमा से भरपूर आलौकिक सौंदर्य का स्वरूप प्रदान करते हैं।

ऐसी सुन्दर मनोरम वातावरण और भौगोलिक परिवेश के कारण बुंदेली और गालो की भाषा, संस्कृति, रीति- रिवाज, रहन-सहन, वेश-भूषा, खान-पान आदि में काफी भिन्नता, आंचलिक भेद के बावजूद मानविय संवेदना के स्तर पर दोनों में प्रायः एक जैसी है। दोनों ही प्रदेश में आदिकाल से विभिन्न प्रकार की लोक कथाएँ जन जीवन को प्रभावित करती रही होगी। ऐसी कथाओं का सम्बन्ध प्रकृति से, वहाँ के पहाड़ों, जंगलों, झरनों, नदियों, वनस्पतियों, पशु-पक्षियों और लताओं आदि से रहा है। मानव और मानवेतर जगत के बीच अभूतपूर्व सामांजस्य के कारण वहाँ ऐसी लोक कथाओं का प्रचलन है जो वहाँ के प्रकृति, पेड़ पौधे, पक्षी और अन्य जीव जन्तुओं से सम्बंधित है। आदिकाल से ही इन दोनों क्षेत्रों की मानव इस प्रकार के प्राकृतिक में रहा है जिसके परिणाम उनका मानवेतर जगत के साथ उनका सम्बंध रहा और सूर्य, चांद-सितारे, पशु पक्षी, गिरि, नदी-झरने आदि उसके सुख दुख के साथी रहे।

प्रकृति की यही अलौकिकता और रहस्यात्मक सुंदर वातावरण की अनुभूति बुंदेली और गालो लोक कथाओं के अनेक प्रसंगों और चित्रों में हमें सारी प्रकृति मानवीय भावनाओं के रंग से रंगी हुई जान पड़ती है।

बुन्देली की पशु पक्षी सम्बंधि लोक कथाएँ :

बुंदेली में पशु पक्षी से सम्बंधित अनेक लोक कथाएँ मिलती हैं। इन कथाओं के पात्र मानवों की भाँति एक दूसरे से बात चित करते हैं। ये कथाएँ मनोरंजन के साथ साथ उपदेशात्मक होते हैं। पशु पक्षी से सम्बंधित बुंदेली लोक कथाओं के अंतर्गत 'आजादी का मूल्य', पेड़ किसका, कुकर्मि का विनाश निश्चित, बिलाई भई भक्तिन, चिड़ा-चिड़ी, बाज की कथा, नागा से कागा भयों, गीदड़, उपकारी के साथ उपकार का फल, श्रृंगाल पांडे, चालाक लोमड़ी, लूला मेंढक, सियार रीछ और भैंसा, अत्यधिक सीधा का कुफल, खूँटे में चिड़िया की दाल, बदला, जाको काम ताई को साझो, बुद्धिमान तोता आदि।

'आजादी का मूल्य' नामक कथा में भेड़िया और कुत्ता का उल्लेख मिलता है। जंगल में भटकता हुआ भूख से व्याकुल भेड़िये की मुलाकात एक फालतू कुत्ता से होता है। भूख से व्याकुल दुर्बल भेड़िया को देखकर कुत्ता उसे अपने साथ चलने को कहता है, वह बताता है कि गाँव में उसे आसानी से भोजन मिलता है, वह गद्दे पर आराम से सोता है। उसे कोई विशेष काम नहीं करना पड़ता, केवल बाहरी आदमी और जानवरों को देखकर भोकना पड़ता है। कुत्ते की बात सुनकर भेड़िया भी उसके समान आराम की जिंदगी जीने के उद्देश्य से कुत्ते के साथ चलने लगता है। चलते चलते रास्ते में अचानक उसकी नज़र कुत्ते के गले पर बँधी चमौटी पर पड़ी। उसके पूछने पर कुत्ते ने बताया कि यह पट्टा उसके मालिक ने बँधा है, जिसमें जंजीर लगाकर वह उसे बाँधकर रखता है। यद्यपि कुत्ता उस सुख को छोड़कर नहीं जायेगा लेकिन मालिक शंकावश उसे बाँधता है। तभी भेड़िया कहता है- 'मैं तुम्हारे तरह सुख के लिये गुलामी नहीं कर सकता। सौ दिन की गुलामी की जिंदगी से एक दिन की आजादी बेहतर होती है। इतना कहकर भेड़िया जंगल की ओर मुड़ जाता है। इस कथा में कुत्ते की गुलामी करने की प्रवृत्ति तथा भेड़िये की आजादी में जीने की प्रवृत्ति का पता चलता है।

‘कुकर्मी का विनाश निश्चित’ नामक कहानी कौवा और गौरए पर आधारित है। एक बार कौवा गौरए के अण्डों को खाने की इच्छा प्रकट करता है। गौरए ऐसा न करने के लिये बहुत विनती करती है। पर कौवा नहीं मानता। तब गौरैया कहती है- ठीक है तुम मेरे अंडों को खा सकते हो परंतु उससे पहले अपनी चोंच को गंगाजी में धो लेना। कौवा खुश होकर गंगाजी में चोंच धोने को था कि गंगाजी कहती है- तुम्हारी चोंच से मैं अपवित्र हो जाऊंगी इसलिए तुम कोई बर्तन लाओ उसमें पानी लेकर धो लेना। कौवा बर्तन लेने कुम्हार के पास पहुंचता है और उससे एक छोटी हाँडिया माँगी, कुम्हार के पूछने पर उसने बताया कि वह हाँडिया में गंगा पानी लेकर अपनी चोंच धोयेगा और गौरैया के अण्डों को खायेगा। कुम्हार कहता है- मेरे पास अभी कोई बर्तनमनहीं है, लौहार से एक खुरपा मांग जिससे मिट्टी खोदकर बर्तन बना सकू। कौवा लौहार के पास जाते है, लौहार ने भी वही प्रश्न किया। कौवा ने कहा वह खुरपा कुम्हार को देगा जिससे वह मिट्टी खोदकर हाँडिया बनायेगा जिसमें गंगा जल लेकर वह अपनी चोंच धोयेगा और तब गौरैया के अण्डे खायेगा। लोहार ने तब कौवा की दुष्टता के लिये उसे दण्डित करने के उद्देश्य से पूछा तुम्हे लाल खुरपा चाहिये या काल। कौवा ने कहा- लाल। लोहार ने आग में खुरपा को खूब लाल किया और उसे जैसे ही कौवा ने अपनी चोंच से पकड़ा वैसे ही कौवा ऐठकर मर गया। गौरैया के अण्डे बच गए। इस तरह कौवे जैसे कुकर्मी का विनाश हो गया। इस कथा में यह उपदेश निहित है कि जो दूसरों के साथ बुरा करता है उसके साथ भी बुरा ही होता है। उपर्युक्त कथा में कौवे की दुष्टता पर प्रकाश डाला गया है।

गालो की पशु पक्षी सम्बंधी लोक कथा

गालो में पशु पक्षी विषयक कई निति कथाएँ प्रसिद्ध है। वस्तुतः निति नियम पंचायत से जुड़ी है। गालो समाज में सामाजिक न्याय व्यवस्था को बनाये रखने जैसी कथाओं का भरमार है। सम्भवतः ‘केबा’¹ जैसे न्यायिक संस्थओं के जनक भी इसी तरह के नितिपरक कथाएँ ही रही होगी। इस प्रकार के कई मनमोहक एक चित्ताकर्षक कथाएँ गालो समाज के लोक जीवन में देखा जा सकता है। ऐसी ही एक कथा है **‘पिमूम कोटू’**। पिमूम पक्षी विशेष की नाम है जिसकी पूँछ में पंख नहीं होती है। माना जाता है ‘पिमूम’ के कारण ‘ताची’² की आँख चली गयी थी। जिसके कारण उसे मुवावजे के रूप में अपनी पूँछ की पंख देनी पड़ी। यह कथा इस प्रकार है- एक दिन ‘कोचे’³ पेड़ पर बैठकर ‘मोतुम तातार’⁴ खा रहा था कि अचानक एक जोरदार आवाज सुनाई दी। वस्तुतः यह ‘पिमूम’ की आवाज थी। किसी कारणवश को वह वहाँ से उड़ गई तो उसके पंख की फड़फड़ाने की आवाज से ‘कोचे’ घबरा जाता है और इसी घबराहट से उसके हाथों से ‘तातार’ फिसलकर गिर जाता है। उसी पेड़ के नीचे एक होदुम⁵ आराम फरमाते हुए सो रही थी। होदुम के पीट पर अचानक तातार गिर जाने से हिराण डर के मारे वहाँ से भागने लगा। सामने पड़े एक बड़ा सा पत्थर को लाट मार दी। पत्थर लुढ़कते-लुढ़कते एक कोपाक⁶ के पेड़ से टकराते है। जिसके कारण केले का पेड़ नदी में गिर पड़ता है, तथा नदी पर खेलते एक ‘ताची’ के आँख को लागती है और उसकी आँख फूट जाती है। ‘ताची’ अपनी दुहाई लेकर जंगल के राजा के पास जाता है। पंचायत बुलाया जाता है। पूछताछ के बाद पिमूम को दोषी

1 पंचायत

2 केकड़े

3 गिलहरी

4 जंगली कद्दू

5 हिरण

6 केले

ठहराया जाता है। पिमूम को दोषी इसलिये ठहराया जाता है क्योंकि उनके अकारण पंख फड़फड़ाने से यह सब घटनाएँ घटी। आँख फूटने की मुवावजा के रूप में 'पिमूम' की पूँछ की पंख निकालकर ताची को दे दिया। तब से उसे 'पिमूम कोतू' कहा जाता है। 'कोतू' यानि बिना पूँछ वाली।

2."पाक: गेला पिचुप गे दोयी"

बहुत पहले की बात है। किसी जंगल में 'पाक'⁷ और 'पिचुप'⁸ दो पक्षी रहते थे। 'पाक:' ने अपना घोंसला 'हलोक' नामक एक विशाल वृक्ष की तनी पर बनाया था जबकि 'पिचुप' ने अपना घोंसला बाँस की एक पतली टहनी पर बनाया था।

एक दिन दोनों अपने बच्चों को घोंसलों में अकेले छोड़कर किसी काम से यात्रा पर निकले तभी आँधी आ गयी। 'पिचुप' उस आपदा से बहुत घबड़ा गयी और उसने अपनी सखी कौवा से कहा कि- मेरे बच्चे बहुत रोते होंगे। मैं उसे बाँस की पतली टहनी पर ही छोड़ आयी। इतना कहकर वह रोने लगी। इस पर 'पाक:' अहंकार भरे शब्दों में अपनी सखी से कहती है कि "यही हस्र होता है तुम जैसे लोगों की जो विशाल वृक्ष छोड़कर छोटे बाँस पर अपना घोंसला बनाते हैं" और आगे वह कहने लगी "मैं तो अपने बच्चों को विशाल हलोक वृक्ष के मजबूत तने पर छोड़कर आयी हूँ। मुझे कोई परेशानी नहीं।" ऐसा कहकर वह जोर जोर से हसने लगी।

कार्य समाप्ति के बाद जब दोनों घर लौटे तब आँधी रुक चुकी थी। अब भी 'पिचुप' अपने बच्चों को लेकर बहुत चिंतित और दुखी थी। किंतु 'पाक:' हँसती रही। और अपनी सखी की मजाक उड़ाती रही। संध्या के समय दोनों अपने-अपने घोंसले में चले गये। 'पाक:' ने पाया की जिस विशाल हलोक की तनी पर वह अपनी बच्चों को छोड़ आए थे वह गिरकर टूट गया और उसके बच्चे मर गए। वह जोर जोर से रोने लगी। दूसरी ओर पिचुप की बाँस की तनी पर बने घोंसला और उसके बच्चे सही सलामत थे। माता को देखते ही बच्चे खुशी के मारे झूम उठे और माता को बताने लगी कि माता आँधी के चलते हम जब झूल रहे थे तब हमने जल का भंडार, विशाल भूमि दक्षिण में देख, पश्चिम में पहाड़ और कई भूमि पूर्व में देख। हमें बहुत मजा आया। इन बातों को सुनते ही खुशी के मारे उसकी आँखें भर आयी, वह रोने लगी और अपने बच्चों को छाती से लगा लिया।

इस लोक कथा से हमें यह ज्ञान मिलता है कि हमें अकारण दूसरों के बल पर अहंकार नहीं होना चाहिए। 'पाक:' जिस विशाल वृक्ष के भरोसा अपनी घोंसला को सुरक्षित समझ रही थी वह आँधी की मार को नहीं झेल पाया। 'पाक:' यदि मिथ्या अहंकार के वशीभूत न होकर आँधी की चेतावनी को समझती तो शायद वह अपने बच्चों को बचा पाती। परंतु ऐसा नहीं हुआ। काल की आँधी किसी को नहीं छोड़ता है।

उपर्युक्त विवेचन के पश्चात हमें यह ज्ञात होता है कि बुंदेली और गालो दोनों ही लोककथाओं में पशु-पक्षियों का विशेष स्थान है। दोनों ही भाषाओं की लोककथाओं में पशु-पक्षी मानव की भाँति बात चीत करते हैं। भले ही दोनों की कथाओं की कथावस्तु में कोई समानता नहीं है परंतु दोनों ही के लोककथाएँ मनोरंजन के साथ साथ नीतिपरक उपदशों से भरे पड़े हैं। दोनों ही के कथाएँ हमें कुछ न कुछ सीख देती हैं। बुंदेली की 'अजादी की मूल्य' नामक लोककथा हमें यह सीख देती है कि स्वतंत्र प्रवृत्ति के लोग या आजादी प्रेमी लोग किसी भी कीमत पर अपनी आजादी की समझौता नहीं करते। उन्हें भूखे प्यासे मरना कबूल है पर गुलामी करके सोने की कटोरे से पेट भरना

⁷ कौआ

⁸ गौरैया

मंजूर नहीं। जिसने आजादी की मूल्य जान लिया वह गुलामी में सोने की जंजीर पहनकर पेट भरने से तो कहीं अच्छा उनके लिए खुले मैदान में भूखे मरना। दूसरी कथा 'कुकर्मी का विनाश निश्चित' नामक कथा हमें यह उपदेश देते हैं कि हम जो दुर्व्यवहार दूसरों के साथ करते हैं या करने की सोचते हैं हमें उसके फल अवश्य मिलता है। बुरे लोगो का अंत बुरा ही होता है, जैसा कौआ के साथ हुआ। ठीक इसी तरह की उपदेशों से गालो लोककथाएँ भी निहित हैं। 'पिमूम कोतू' नामक लोककथा हमें यह सीख देती है कि इस लोक कथा से हमें यह उपदेश मिलता है कि हमें बेवजह किसी को भी परेशान नहीं करना चाहिए। हमें अनावश्यक शोर नहीं मचानी चाहिये जिससे दूरों को तकलीफ हो, 'पिमूम' को अकारण शोर के कारण अपना पूँछ के पंखों को गवानी पड़ी। दूसरी लोककथा 'पाक: गेला पिचुप गे दोयी' से हमें यह सीख मिलती है कि विधाता के आगे मजबूत और कमजोर दोनों ही एक समान होते हैं, हमे अपने अंदर झूठी अहं नहीं पालनी चाहिए और गालो समाज में आज भी अकारण अहंकार प्रदर्शन करने वालों को कौआ की दृष्टांत दी जाती है और इस कथा में यह संदेश भी निहित है कि झूठे अहंकार के गलत परिणाम होता है।

गालो प्रदेश बुंदेलखण्ड से हजारों मील दूर होने के पश्चात भी दोनों की पशु-पक्षी सम्बंधित लोककथा में मैंने यह समानता पाई है कि दोनों ही की लोककथाओं में कौआ को दुर्त प्रवृत्ति का दिखाया है। दोनों ही की पशु पक्षी सम्बंधी लोककथाएँ मनोरंजन की साथ साथ नीति उपदेशों से भरे हुए हैं।

सहायक ग्रंथ:

1. बुंदेलखण्ड की लोक कथाएँ, कैलश मंडवैय, मनीश प्रकाशन 75, चित्रगुप्त नगर, कोतरा, भोपाल
2. गालो लोक जीवन एवं संस्कृति, जुमसी सिराम नीनो, गालो विकास संगठन, ईटानगर / नहर्लुगुन (अ.प्र.)

श्रीमद्भगवद्गीतेतील मनोविज्ञान एक अभ्यास

प्रा. फाजगे झकास सुधाकर

संस्कृत विभाग, इंदिरा गांधी कनिष्ठ महाविद्यालय, सिडको, नांदेड

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः'

सर्व वेदांचे, उपनिषदांचे सार भगवद्गीतेमध्ये आहे. गीतारूपी गाईचे गोपाल श्रीकृष्णाने दोहन करून जीवास शाश्वतापर्यंत पोहचवले आहे असे मत महर्षि वेदव्यास म्हणतात.

मानवी शरीरात ज्ञानेंद्रिये, कर्मेन्द्रिये यासमवेत मनास श्रेष्ठ स्थान आहे. मनाचे मुख्य कार्य इंद्रियांनी ग्रहण केलेल्या ज्ञानावर विचार करणे होय. मन हे सुख, दुःखाचा अनुभाव घेत असते याचा प्रत्यय भगवद्गीतेतून नक्कीच होतो. भगवद्गीतेच्या प्रथम अध्यायात युद्धभूमीचे वर्णन आहे. युद्धास सज्ज असलेले कौरव पांडव परस्परासमोर उभे आहेत. दुर्योधनाचा राग, द्वेष या भावना लक्षात येतात. अर्जुनाची मानसिक अवस्था विचलित झालेली पहावयास मिळते. युद्ध करावे की नाही, त्याचे अंतिम परिणाम या सर्वांचा सारासार विचार अर्जुन करतो. संहाराच्या भीतीपोटी युद्धातून अलिप्त राहण्याचा निर्णय, धाडस दाखवून अर्जुन 'कापुरुष' म्हणून प्रथमतः श्रीकृष्णाकडून निंदित होतो. तर कधी अर्जुनास योद्धा म्हणून दुर्योधनाचा पाडाव करण्यासाठी मन उतावीळ झालेले असेल या भावनेचा / मनाचा खेळ नाही तर काय?

अर्जुन युद्धामध्ये स्वतःला समर्पित करणाऱ्या सर्व स्वकीयांना पाहून गलितगात्र झाला. हातातील गांडीव नावाच्या धनुष्याने माझ्याच स्वकीयांचे प्राण हरण करू काय? मग राज्य काय कामाचे?

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।

अर्जुन म्हणतो मला स्वकीयांना मारून राज्य करावयाचे नाही. माझे मन व्यामोहीत झाले, मी रणांगणावर उभा राहण्यास सुद्धा असर्मी आहे. जरी मी त्यांच्याकडून मारल्या गेलो तरी चालेल, पण मी त्यांना मारू इच्छित नाही कारण, 'निहत्या धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः जनार्दनः' ॥ 36 ॥

मानवी मन अनेक वेदना सहन करणारे असूनही संवेदनशीलच ना | म्हणूनच अर्जुन स्वकीय जरी हितचिंतक नसले तरीही स्वतः मात्र हितचिंतकाची भूमिका निभावताना दिसतो. योग्य, अयोग्य काय या धर्मसंकटात अर्जुन सापडलेला दिसून येतो. विनाश व विनम्रपणा यापैकी एकाचा आश्रय घेणे व सर्वांचा फायदेशीर निर्णय घेणेच उचित होते. मनाची दोलायमान स्थिती असलेला अर्जुन केवळ श्रीकृष्णास शरण जातो. अर्जुनाची दुःखी व शोकातूर झालेली स्थिती पहावयास मिळते. वास्तविक पाहता अर्जुन हा श्रेष्ठ धर्नुद्धर, योद्धा म्हणून प्रख्यात असतानाही 'मी स्वकीयांशी लढणार नाही' 'न योत्स्य' अशी ठाम भूमिका घेतो. खरे पाहता अर्जुन मोहग्रस्त म्हणजेच कृपण अवस्थेत सापडलेला दिसतो.

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके //25//

काका, मामा, आजोबा आचार्य यांना मारुन राज्य करण्यापेक्षा भिक्षा मागुन खाणे बरे, अर्जुनास द्रौपदीच्या अवमानाचा बदला घेण्याचा विसर तर पडला नाही ना। आज अर्जुन एवढा स्तब्ध का झाला असावा हे गुढच होय. मनाची अवस्था प्रत्येक क्षणी भिन्न भिन्न मतावर येवून विश्रांती घेत असते ते खरेच आहे. आपल्या मनास हवे ते करणे आनंददायक असते तर मनास नको ते न करणे हे दुःखदायक असते. एकंदरीत सर्व सुख आणि दुःख ह्या भावना आपल्या मनावरच निर्धारित असतात. कार्यतत्पर अर्जुन कालांतराने युद्धाच्या बाबतीत निरुत्साही झालेला पाहून आपण तर्क करू शकतो.

साक्षात भगवंत अर्जुनाच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे असल्यामुळे विजयाची निश्चिती होतीच फक्त भय होते संहाराचे (स्वकीयांच्या) म्हणून अर्जुन भयभीत झालेला दितसे.

हतोऽपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यशः /

उभे बहुमते लोके नासित निष्फलता रणे / 12

कर्णभारतम्

रणांगणावर मरण आले तर स्वर्गप्राप्ती होते व जिंकले तर यश मिळते. म्हणून ह्या दोन्ही गोष्टी ह्या जगात बहुमत असल्याने, रणांगणावर निष्फळता नाही. रणांगणावर सिंहवत भासणारा अर्जुन आज भ्याडपणाची झुल पांघरलेला दिसतो. अर्जुनाच्या मनाची अवस्था अशी झाली तर मग आपल्यासारख्या सामान्याची काय अवस्था होईल?

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवः / 1.37

आचार्य, वडील, काका, पुतणे तसेच आजोबा, मामा, सासरे, नातवंडे, मेहुणे या सर्वानामारुन मी कसा सुखी होईन माधवा ते तुच सांग.

स्वकीयांना मारुन त्यांच्या रक्ताने माखलेला काटेरी मुकुट मी माझ्या मस्तकावर कसा धारण करू ते तुच सांग अर्जुनाच्या मनात ही सल कायम राहिन. अर्जुनाची मानसिक स्थिती विपरीत झालेली दिसून येते. युद्धाचे प्रशिक्षण घेत असता पुढील वीरास मारुन विजयाची माळ स्वतःच्या गळ्यात घालण्याची जी उर्मी होती ती मात्र आता दिसून येत नव्हती. त्यास त्याचा 'कार्पण्यदोष' कारणीभूत होता. स्वभाव व परिस्थिती एकदम विपरीत झालेली पहावयास मिळते. किती कठिण असत स्वकीयांना मारुन त्यासाठी मनाला हजारो वेळा माराव लागत. तरीही ते मन स्वकीयांचे वाईट करण्यास धजावत नाही मग स्वतःचे काहीही झाले तरी चालेल.

यावरुन सुख व दुःख ह्या स्थिती रहाटगाडग्याप्रमाणे आहेत. त्या कायम टिकणारी नसुन क्षणभंगुर आहेत. एखादी गोष्ट कधीकाळी सुख देणारी असेल तर तीच कालांतराने दुःखाचे कारण ठरू शकते. अर्जुनाप्रमाणेच या मनोभावनेतून प्रत्येक व्यक्तीस नक्कीच जावे लागते. यात संशय नाही. ही मनाची द्विधा स्थितीच होय. ही स्थिती

टाळायची असेल तर एकमेव उपाय 'मनोनिग्रह' होय. म्हणेच मनावर नियंत्रण ठेवणे होय. माणसाचे मन कसे कार्य करते यावर विचार करणे आवश्यक आहे.

मनाची आध्यात्मिक अवस्था

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्माः सनातनाः /

धर्मेनष्टे कुलं // 40 //

कुळ नष्ट झाले की अधर्म, व्यभिचारात इत्यादी दोष निर्माण होतात व वर्णसंकटाची भीती निर्माण होते. एकंदरीत लोक धर्म सोडून अधर्माची कास धरतात.

मनुष्यास सुख, दुःख पचवण्यासाठी मनःशांतीची खुप गरज असते. आरोग्यदायी शरीरात मन सुदृढ होत असते. मन प्रसन्न असेल तरच जग प्रसन्न दिसते म्हणूनच एक सुभाषितकार म्हणतो.

चित्ते प'सन्ने भुवनं प्रसन्नं चित्ते विषणे भुवनं विषणं /

अतोऽभिलाषो यदि ते सुखे स्यात् चित्तप्रसादे प्रियं यतस्वा

मनाची महती खुप आहे म्हणून धर्मशास्त्र, उपनिषद इत्यादी ग्रंथात मनावर नियंत्रण ठेवण्याचे पर्याय, उपाय सांगितले आहेत. मन हे मानवी विकासात श्रेष्ठ स्थान घेवून बसले आहे हे सांगत असताना श्रीकृष्ण उपदेश देतात..

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः /

मनः षष्ठानिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति // 15.7

मनोनिग्रह करणे कठिणच होय. अर्जुन तर साक्षात भवगतांचा आवडता शिष्य, गुणी, बुद्धीमान, वीर संयमी असा असूनही मनाच्या या दुष्टचक्रात अडकलेला लक्षात आल्यावाचून राहत नाही. अजुरन श्रीकृष्णास म्हणतात.

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् /

तस्याहं निग्रहं व्योरिव सुदुष्करम् // 3.34

मन अतिशय चंचल आहे, बलवान अश्या मनास आवर घालणे वाऱ्यास आवर घालण्याइतके कठिण आहे. मनावर काबु करणे अवघड आहे. मनास कोणत्याही प्रकारचा आघात होणारच नाही, असे प्रशिक्षण म्हणजे मनोनिग्रह होय. या मनास नियंत्रित करण्यासाठी मानवाने काय करणे गरजेचे आहे हे श्रीकृष्ण अर्जुनासच नव्हे तर समस्त मानव जातीस उपदेश देतात.

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् /

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते // 6.35

अभ्यास व वैराग्य या दोहोच्या माध्यमातून मनावर नियंत्रण करता येते. अभ्यास म्हणजे पुस्तकी ज्ञान एवढा मर्यादित अर्थ घेणे योग्य नाही तर एकच कार्य वारंवार करण्याची गरज भासत नाही तर याउलट ते कार्य सहजपणे, सुव्यस्थित पार पाडता येते. त्यास अभ्यास / सराव (मनावा) म्हणतात. ते कार्य करण्याचा आपला स्वभावच बनाव लागतो.

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् /

ततस्तो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् // 6.26

जेव्हा जेव्हा अस्थिर मन भरकटत इकडे – तिकडे धावू लागते. एका विषयावरून दुसऱ्या विषयावर सहज जाते. त्यास स्थिर करण्यासाठी आत्म्याने चांगला वाईट विचार करण्याची शक्ती म्हणजे नियम होय. हुशार सारथी त्याप्रमाणे ठरवलेल्या / निश्चित केलेल्या मार्गावरून इतरत्र भरकटणाऱ्या घोड्यास लगामाने आवर घालून योग्य दिशेने वळवतो, त्याचप्रमाणे अभ्यासु व्यक्तीने मनरुपी घोड्यास नियंत्रित करावे. त्यामुळे मनोनिग्रहासारखे अवघड कार्य सुध्दा सुकर होते. मनाचा हा स्वभावच आहे की ज्या गोष्टीकडे ते आकर्षित झालेले असेल. पुर्वी आसक्त झालेले असेल, जेथे सुखप्राप्ती होत असेल तिकडेच ते वारंवार आकर्षित होते. अज्ञात व कधीच अनुभव न घेतलेल्या गोष्टींकडे ते कधीच आकर्षित होत नाही. म्हणून हुशार व्यक्तीने सर्व प्रथम स्वतःचे आत्मनिरीक्षण करून घ्यावे. मग अश्या अवस्थेत काय करावे याचे उत्तर वेदव्यास देतात.

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्तवा सर्वानिषेधतः /

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः // गीता 6.28

संकल्पातून निर्माण होणाऱ्या सर्व कामना, तृष्णा पूर्णतः त्यागणे व मनाने सर्व इंद्रियांना काबुत ठेवणे योग्य होय. मनास विषयाकडे प्रवृत्त न होवू देणे म्हणजेच वैराग्य होय.

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव /

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन / 6.2

शरीराचा मनावर वमनाचा शरीरावर परिणाम होत असतो. हा मानसशास्त्राचा (सिद्धांत) सिद्धांत होय. यासाठी मन एका निवांत ठिकाणी बसून एकाग्र करावे. इंद्रिय व मनाचा निग्रह करणे आवश्यक आहे त्याशिवाय मन एकाग्र होवू शकत नाही.

प्रत्येक व्यक्तीचे ध्येय निरनिराळे असते.

मनः संयम्य मच्चितो युक्त आसीत मत्परः // 6.14

ईश्वर प्राप्ती ही श्रेष्ठ भावना असल्याने मन तेथेच एकाग्र असावे.

ओमित्येकाक्षरं ब्रम्ह व्याहरन्मामनुस्मरन् /

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् / 8.13

मनास आवर घालून योगधारणेने, समाधि लावून जो व्यक्ती 'ओम' या शब्दाचा जप करतो, देह सोडतो तो परमगतिस प्राप्त होतो.

हे अर्जुना तु तुझे मन केवळ माझ्यातच एकाग्र कर कारण ज्या व्यक्तीचे मन स्थिर असते तोच प्रत्येक गोष्टीवर विजय मिळवू शकतो यात संशय नाही.

महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातीलवैविधीकरण

प्रा. डॉ. नागरगोजे भरत बाबुराव

श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी

गोषवारा :

कृषी क्षेत्रातील बदल हे महत्वाचे धोरण आहे. ज्यामुळे कृषी उत्पादनामध्ये वाढ, जोखीम कमी करणे तसेच विदेशी चलन प्राप्ती सुलभ होते. यामागचा मुख्य हेतू म्हणजे दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार निर्मिती तसेच पर्यावरण संरक्षण हा सुद्धा असतो. अशाप्रकारे कृषी क्षेत्रातील हस्तांतरण किंवा बदल हे व्यक्तिगत तसेच सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण समजले जातात. त्यामुळे कृषीक्षेत्रातील वैविधीकरण हे महत्त्वपूर्ण समजल्या जाते. कृषी क्षेत्रातील स्थिर वृद्धीत जलसिंचनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. ज्यामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होते. तसेच अनिश्चित पर्जन्यमानामुळे निर्माण होणारी अनिश्चितता कमी केली जाते.

प्रस्तुत अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील जलसिंचन व पीक वैविधीकरण अभ्यासणे हे असून प्रस्तुत अभ्यास हा द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारित आहे.

मुख्य घटक : जलसिंचन पीक वैविधीकरण

प्रस्तावना :

कृषी क्षेत्रातील वैविधीकरण निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे उत्पादनामध्ये वाढ, रोजगार व संसाधनांमध्ये वाढ व विकसनशील देशांमध्ये स्थिरता हे होय. सद्यस्थितीमध्ये धोरणकर्ते व नियोजन कार हे कृषीच्या हस्तांतरणाला जास्त महत्त्व देत आहेत. महाराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्रामध्ये जमीन, हवामान, पर्जन्यमान, तापमान, जलसिंचन, पायाभूत संरचना, सामाजिक आर्थिक परिस्थिती यामध्ये विविधता आढळून येते. महाराष्ट्र हे भारतातील लोकसंख्या व भौगोलिक क्षेत्राच्या बाबतीत द्वितीय क्रमांकाचे राज्य आहे. कृषीच्या विकासासाठी जलसिंचन हा अत्यावश्यक घटक आहे. ज्यामुळे बहुविध पिक पद्धती व पीक उत्पादकता वाढण्यास मदत होते. मुख्यतः पाणी हा जमिनीपेक्षा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. ज्याद्वारे जमिनीला पाणी दिल्यास पीक उत्पादनामध्ये वाढ होण्यास मदत होते. जलसिंचनामुळे कृषी क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल होण्यास मदत झाली आहे.

उद्दिष्टे :

१. महाराष्ट्रातील जलसिंचनाची परिस्थिती अभ्यासणे.
२. महाराष्ट्रातील पीक वैविधीकरण अभ्यासणे.

गृहिते :

१. जलसिंचन वाढीमुळे पीक पद्धतीत बदल झालेले आहेत.
२. महाराष्ट्रामध्ये नगदी पिकांच्या क्षेत्रामध्ये वाढ होत आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये महाराष्ट्रातील जलसिंचन व पिक वैविधीकरण याबाबत विस्तृत विवेचन केलेले आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीय सामग्रीवर आधारित आहे.

महाराष्ट्रातील जलसिंचन खालील क्षेत्र (००० हेक्टर)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचनक्षेत्र				सिंचन क्षेत्राची पिक घनता	एकूण सिंचन विहिरी (०००)	दर विहिरी मागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र	एकूण पीक क्षेत्र	सिंचित क्षेत्राचे एकूण पीक क्षेत्राशी प्रमाण
		विहीर	इतर साधने	निव्वळ क्षेत्र	एकूण क्षेत्र					
०१	१९६०-६१	५९५	४७७	१०७२	१२२०	११४	५४२	१.१	१८२२३	६.५
०२	१९७१	७६८	५७९	१३४७	१५७०	११७	६९४	१.११	१८७३७	८.४
०३	१९८१	१०५५	७८०	१८३५	२४१५	१३२	८२६	१.२८	१९६४२	१२.३
०४	१९९१	१६७२	९९९	२६७१	३३१९	१२४	१०१७	१.६४	२१८६९	१५.२
०५	२०००-०१	२२६२	९८७	३२४९	३८५२	११९	१३३८	१.७२	२१६१९	१७.८
०६	२००५-०६	२०७७	१०७०	३१४७	३८१०	११८	उ.ना.	उ.ना.	२२५५६	१६.९
०७	२००९-१०	२१६९	११६२	३३२१	४०५०	११२	उ.ना.	उ.ना.	२२६१२	१७.९
०८	२०१०-११	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३१७५	उ.ना.
०९	२०११-१२	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३१०६	उ.ना.
१०	२०१७-१८	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३२६८	उ.ना.

आधार : कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र राज्य हे सिंचन क्षेत्राला विशेष महत्त्व देते. सिंचन प्रकल्पाव्यतिरिक्त सिंचित क्षेत्राचे एकूण क्षेत्राशी असलेले प्रमाण हे जवळपास १८ टक्के आहे. जे की केंद्रीय स्तरावर ४३ टक्के आहे. वरील तक्त्यामध्ये सिंचनाखालील क्षेत्र दर्शविण्यात आले आहे. एकूण सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण हे ६.५ टक्क्यावरून २००९-१० यावर्षी १७.९ इतके वाढलेले दिसून येते. एकूण सिंचित विहिरीचे प्रमाणसुद्धा वाढलेले दिसून येते. ते १९६०-६१ ला (५४२ हजार) वरून (१३३८ हजार) २०००-०१ यावर्षी वाढलेले दिसून येते. सिंचन क्षेत्राची पीक घनता ही ११४ वरून ११२ (२००९-१०) पर्यंत खाली आलेली दिसून येते.

अ. क्र.	पिक	२०००-०१		२०१०-११		२०१२-१३		२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९	
		क्षेत्र	ए.पी. क्षेत्राची प्रमाण	क्षेत्र	ए.पी. क्षेत्राची प्रमाण	क्षेत्र	ए.पी. क्षेत्राची प्रमाण	क्षेत्र	ए.पी. क्षेत्राची प्रमाण	क्षेत्र	ए.पी. क्षेत्राची प्रमाण	क्षेत्र	ए.पी. क्षेत्राची प्रमाण
०१	तांदूळ	१५१२	७.६७	१५१६	७.०१	१५५७	७.९२	१५३२	६.९४	१४५१	६.५८	१४६५	७.२२
०२	गहू	७५४	३.८२	१३०७	६.०४	७८५	३.९९	१२७२	५.७५	११३८	५.१६	८३४	४.११
०३	ज्वारी	५०९४	२५.८४	४०६०	१८.७७	३२९०	१६.७३	३६१६	६.३६	३४६४	१५.७२	२४४०	१२.०३
०४	बाजरी	१८००	९.१३	१०३५	४.७८	७७८	४.०१	८३७	३.७८	७८८	३.५७	६१०	३.००
०५	इ. तुणधान्य	६६४	३.३७	१०६९	४.९४	१०२०	५.१९	१२३०	५.५६	१२२२	५.५४	१०७९	५.३२
०६	ए.तुणधान्य	९८२४	४९.८४	८९४५	४१.५३	७४४०	३७.८३	८४९०	३८.४१	८०६३	३६.६३	६४२७	३१.७०
०७	तुर	१०९६	५.५६	१३०२	६.०२	१२१४	६.१७	१४३६	६.४९	१३७५	६.२४	१२६१	६.२२
०८	हरभरा	६७६	३.४३	१४३८	६.६५	११३५	५.७७	१९२९	८.७२	२२३४	१०.१४	१६९४	८.३५
०९	सुग	७१४	३.६२	५५४	२.५६	४३०	२.१९	४४४	२.००	४३२	१.९६	४८१	२.३७
१०	उडीद	५७४	२.९१	४८२	२.२३	३६०	१.८३	३३८	१.५०	३५१	१.५९	३३७	१.८१
११	इ. कडधान्य	४९७	२.५२	२६२	१.२१	१८२	०.९३	२११	०.९५	१८५	०.८३	१९९	०.९८
१२	ए.कडधान्य	३५५७	१८.०४	४०३८	१८.६६	३३२२	१६.८९	४३५८	१९.७१	४५७७	२०.७७	४००२	१९.७४
१३	ए.अन्नधान्य	१३३८२	६७.८८	१३०२३	६०.१९	१०७६२	५४.७२	१२८४८	५८.१३	१२६४०	५७.३८	१०४३०	५१.४५

१४	सुईमूग	४९०	२.४९	३९५	१.८३	२७१	१.३८	३५५	१.६०	२९१	१.३२	२४४	१.२०
१५	सोयाबीन	११४२	५.७९	२७२९	१२.६१	३०६४	१५.५८	३८४१	१७.३७	३६९४	१६.७७	४०७५	२०.१०
१६	करडई	२९६	१.५०	१७३	०.८०	१०५	०.५३	७६	०.३४	३९	०.१७	२५	०.१२
१७	इ. तेलबिया	६३१	३.२०	३३१	१.५३	२१२	१.०८	१३७	०.६१	११५	०.५२	११३	०.५५
१८	सर्वतेलबिया	१२५५९	१२.९८	३६२८	१६.७७	३६५२	१८.५७	४४०९	१९.९४	४१३३	१८.७६	४४५८	२१.९९
१९	ऊस	६८७	३.४९	१०४१	४.८१	१०६७	५.४२	६३३	२.८६	९०२	४.०९	११६३	५.७३
२०	कापूस	३०७७	१५.६१	३९४२	१८.२२	४१८७	२१.२९	४२१२	१९.०५	४३५१	१९.७५	४२१९	२०.८१
२१	तंबाखू	८	०.०४	१	०.००	१	०.०१	०.०१	०.००	१	०.००४	०.५	०.००२
२२	ए.नगदीपिके	३७७२	१९.१३	४९८४	२३.०४	५२५५	२६.७२	४८४५	२१.९२	५२५४	२३.८५	५३८३	२६.५५
२३	ए.पीक क्षेत्र	१९७१३	१००	२१६३५	१००	१९६६९	१००	२२१०२	१००	२२०२७	१००	२०२७०	१००

वरील तक्त्यामध्ये महाराष्ट्रातील बदलती पिक संरचना २०००-०१ ते २०१८-१९ कालखंडातील अभ्यासण्यात आली आहे. अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र हे (६७.८८) टक्के एवढे होते पुढे दिवसेंदिवस त्यामध्ये घट होत जाऊन ते (५१.४५) टक्के पर्यंत आले. २०१८-१९ यावर्षी एकूण तेलबिया पिकाखालील क्षेत्र २५५९ हेक्टर (१२.९८) २०००-०१ वरून ४४५८ हेक्टर (२१.९९) टक्के एवढे २०१८-१९ यावर्षी वाढत गेलेले आढळून येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे महाराष्ट्रातील सोयाबीन पिका- खालील क्षेत्रामध्ये झालेली वाढ होय. ती म्हणजे २००१ यावर्षी ११४२ हेक्टर (५.७९) वरून २०१८-१९ यावर्षी ४०७५ हेक्टर (२०.१०) एवढ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. एकूण कडधान्य पिकांमध्ये ही अल्प प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. याचे कारण मान्सूनची अनियमितता यामुळे उडीद, मुग यासारख्या कडधान्य पिकांच्या उत्पादनामध्ये घट झालेली आढळून येते. २०००-०१ यावर्षी ते ३५५७ हेक्टर (१८.०४) टक्के एवढे होते. ते अल्प प्रमाणात वाढत जाऊन २०१८-१९ यावर्षी (१९.७४) टक्के इतके झाले.

एकूण नगदी पिके या पिकांच्या क्षेत्रांमध्ये वाढ झालेली दिसून येते. यामध्ये ऊस, कापूस, तंबाखू ही प्रमुख पिके आढळून येतात. २०००-०१ यावर्षी एकूण नगदी पिकाखालील क्षेत्र ३७७२ हेक्टर (१८.०४) एवढे होते त्यामध्ये वाढ होत जाऊन ते ५८८३ हेक्टर (२६.५५) एवढे झाले.

यावरून असे दिसून येते की २००१ ते २०१८-१९ या कालावधीमध्ये महाराष्ट्रामध्ये अन्नधान्ये पिकांच्या क्षेत्रामध्ये घट, कडधान्ये पिकांमध्ये अल्प प्रमाणात वाढ, तेलबिया तसेच एकूण नगदी पिकांच्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

सारांश :

जलसिंचनामुळे स्थिर कृषी उत्पादनामध्ये नुसती वाढ होत नसून, अनियमित पावसामुळे होणारी पिकांची हानी कमी केल्या जाते. मर्यादित जलसिंचन ही महाराष्ट्रातील कृषी विकासाला मर्यादा आणते. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने जलसिंचनाला महत्त्व दिलेले आढळून येते. संशोधना- अंती असे दिसून येते की, हरित क्रांतीच्या परिणामामुळे पीक संरचनेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झालेला दिसून येतो. तृणधान्य वर्गीय पिकांच्या क्षेत्रामध्ये घटती प्रवृत्ती दिसून येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे महाराष्ट्रातील प्रमुख तृणधान्य पिक ज्वारी या पिकाचे घटत जाणारे क्षेत्र होय. तसेच कडधान्य पिकांच्या क्षेत्रात थोड्याफार प्रमाणात वाढ झाली असली तरी, त्याची उत्पादकता ही कमीच आढळते. तेलबिया वर्गीय पिके व नगदी पिके (कापूस, ऊस, तंबाखू) यांचे क्षेत्र वाढलेले आहे. यावरून असे दिसून येते की, राज्यामध्ये नगदी पिकांच्या क्षेत्रांमध्ये वाढ करण्यासाठी पुरेसा वाव आहे. याचे प्रमुख कारण आधुनिक तंत्रज्ञान, बाजारपेठ यामुळे या पिकांच्या क्षेत्र वाढीस चालना आहे.

संदर्भ :

- ०१. Economicsurveyof Maharashtra , 2001 to 2019 and various issues.
- ०२. Maharashtra State seasonand crop report,various issues.
- ०३. Maharashtra Water ResourcesRegulatory Authority,Mumbai,Maharashtra State,India.
- ०४. ShrinivasaMurthy A.P. (1990),Irrigation Planningin India,Himalaya Publishing House,Bombay.
- ०५. Maharashtra State Irrigation Report.

एकात्म भारताचे शिल्पकार- सरदार वल्लभभाई पटेल

प्रा.शिवचरण ना. धांडे

सहा.प्राध्यापक, स्व.निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय एकोडी

ता. साकोली जि. भंडारा

भारतीय स्वातंत्र्य-आंदोलनातील एक ज्येष्ठ नेते व स्वतंत्र भारताचे पहिले उपपंतप्रधान. त्यांचा जन्म लेवा पाटीदार शेतकरी कुटुंबात ३१ ऑक्टोबर १८७५ रोजी खेडा जिल्ह्यातील करमसद येथे झाला. त्यांनी विद्यार्थिदशेतच विद्यार्थ्यांची संघटना उभी करून एका कठोर शिक्षकाविरुद्ध तीन दिवसांचा यशस्वी संप घडवून आणला.

घरच्या गरिबीमुळे त्यांना महाविद्यालयीन शिक्षण घेता आले नाही. ते त्यावेळची वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. वकिलीत पैसे मिळवून बॅरिस्टर होण्याची त्यांना जबरदस्त महत्वाकांक्षा होती. ते मुख्यतः फौजदारी खटले गोध्रा येथे चालवीत. इ.स १९०९ मध्ये पत्नीच्या निधनानंतर वल्लभभाई पटेल बॅरिस्टर होण्यासाठी इंग्लंडला गेले. या परीक्षेत त्यांचा पहिला क्रमांक आला व ५० पौडांचे पारितोषिक त्यांना मिळाले १९१३ साली ते परत आले व अहमदाबादला त्यांनी वकिली सुरू केली. प्रारंभी ते लोकमान्य टिळकांच्या जहाल पक्षात सामील झाले. सुरुवातीला वल्लभभाई यांचे जीवन चैन-विलासी होते. महात्मा गांधी अहमदाबादला येईपर्यंत त्यांची ही दिनचर्या चालू होती; पण गांधींच्या सहवासाने ते पूर्णतः बदलले.

महात्मा गांधी गुजरात सभेचे अध्यक्ष व वल्लभभाई चिटणीस झाले. त्यांनी १९१७-१८ सालच्या खेडा सत्याग्रहात हिरिरीने भाग घेतला आणि तो यशस्वी करून दाखविला. अहमदाबाद नगरपालिकेत ते याच वर्षी निवडून आले. पुढे तर १९२४-२८ दरम्यान ते नगरपालिकेचे अध्यक्ष झाले. त्यांनी अनेक सुधारणा करून अहमदाबाद शहर स्वच्छ व सुंदर केले. त्यांनी केलेल्या सुधारणांत जलनिकास व्यवस्था व पाणीपुरवठा योजना या दोन महत्वाच्या होत. त्या वेळी गुजरातमध्ये वेठबिगार पद्धती होती. त्यांनी प्रयत्न करून ती पद्धत बरीच मर्यादित केली.

रौलट कायद्याच्या वेळी त्यांनी आक्षिप्त राष्ट्रीय साहित्य विकले व सार्वजनिक निदर्शनांत भाग घेतला. गांधींच्या असहकारितेत्या चळवळीत वल्लभभाई आघाडीवर होते. त्यांनी सुखासीन राहणीमानाचा त्याग केला व तत्काल वकिली सोडली. या सुमारास दहा लाखांचा निधी गोळा करून गुजरात विद्यापीठाची स्थापना केली (१९२०). १९२१ साली ते गुजरात प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले आणि लवकरच अहमदाबाद काँग्रेस अधिवेशनाचे ते स्वागताध्यक्ष बनले.

१९२३ सालच्या नागपूर झेंडा सत्याग्रहाचे नेतृत्व त्यांच्याकडे होते. त्यांनी तो सत्याग्रह यशस्वी केला. याच सालच्या बोरसद सत्याग्रहातही ते यशस्वी झाले.

१९२७ साली ते नगरपालिकेचे अध्यक्ष असताना गुजरातमध्ये जलप्रलय झाला. पूरग्रस्तांना मदत करण्याच्या कामी त्यांनी केलेली कामगिरी अविस्मरणीय आहे. १९२८ मध्ये त्यांच्या नेतृत्वाखाली बारडोली येथे वल्लभभाईंनी शेतकऱ्यांसाठी साराबंदी आंदोलन सुरू केले, सर्वप्रथम वल्लभभाईंनी सरकारला सर्व कमी करण्याची विनंती केली, परंतु सरकारने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले, योजना आखून आणि सावधगिरीने आंदोलन सुरू केले, सरकारने आंदोलन दडपण्याचा प्रयत्न केला. अशक्य प्रयत्न केले, पण त्याचवेळी मुंबई विधानसभेतील काही

सदस्यांनी आपल्या जागांचे राजीनामे दिले, परिणामी सरकारने शेतकऱ्यांच्या मागण्या सशर्त मान्य केल्या,

फेब्रुवारी १९२८ ते ऑक्टोबर १९२८ पर्यंत हा लढा चालू होता. त्यात त्यांनी घवघवीत यश मिळविले. त्यांचे नाव सर्व भारतभर दुमदुमू लागले व याच वेळी सरदार ही उपाधी त्यांना प्राप्त झाली.

१९३० साली मिठाच्या सत्याग्रहात त्यांनी भाषणबंदीचा हुकूम मोडला आणि रास गावी भाषण केले. त्यामुळे त्यांना शिक्षा व तुरुंगवास भोगावा लागला. यानंतर त्यांना ३ महिने, ९ महिने असा आणखी शिक्षा झाल्या. सरदारांचे कर्तृत्व व काँग्रेसमधील कार्य यांचा विचार करून त्यांना १९३१ चे कराची काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान देण्यात आले.

गांधींबरोबरच त्यांनाही १९३२ मध्ये अटक झाली व येरवड्यास स्थानबद्ध करण्यात आले. त्यांना जुलै १९३४ मध्ये सोडण्यात आले. पुढे बिहारच्या भूकंपाच्या वेळी काँग्रेसचे विधिमंडळ प्रवेशविषयक धोरण बदलले. त्या साली पार्लमेंटरी बोर्ड स्थापन झाले आणि सरदार वल्लभभाई पटेल त्याच्या उपसमितीचे अध्यक्ष झाले.

१९३६ साली पुन्हा त्यांना प्रांतिक कायदेमंडळाच्या निवडणूक मंडळाचे अध्यक्ष केले. सरदारांची ती कामगिरी अत्यंत मोलाची होती. १९३८ च्या हरिपूर काँग्रेसचे ते स्वागताध्यक्ष आणि सुभाषबाबू अध्यक्ष होते. त्याच साली राजकोटच्या महाराजांवरोबर संस्थानी प्रजेतर्फे त्यांनी तडजोड केली; पण महाराजांनी ती तडजोड अमान्य केली. तेव्हा सरदारांनी कायदेभंग सुरू केला. त्याच कारणाने गांधींना ३ ते ७ मार्च १९३९ दरम्यान उपवास करावा लागला.

१९४० च्या नोव्हेंबरमध्ये वैयक्तिक सत्याग्रहात त्यांना स्थानबद्ध करण्यात आले. ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी 'छोडो भारत' चा ठराव संमत होण्यापूर्वीच सरदारांनी गुजरात पेटवला होता. ९ ऑगस्टला त्यांना अहमदनगरच्या किल्ल्यात इतर काँग्रेसच्या नेत्यांबोबर अटकेत ठेवले. नंतर १५ जून १९४५ रोजी त्यांची सुटका झाली. सुटकेनंतर सिमला परिषद, कॅबिनेट मिशन वगैरेंत त्यांनी भाग घेतला. त्यांच्या मध्यस्थीने मुंबईच्या नाविक बंडाला (१९४६) आळा घातला गेला.

२ सप्टेंबर १९४६ रोजी पंडीत नेरूच्या हंगामी मंत्रिमंडळात गृहमंत्री म्हणून ते समाविष्ट झाले. घटनापरिषदेचे ते सभासद होतेच. त्यांनी सुरुवातीस कम्युनिस्टांची बंडे निपटून काढली; पण सरदारांचे सर्वात मोठे, महत्त्वाचे व राष्ट्रीय ऐक्याचे काम म्हणजे संस्थानांच्या विलीनीकरणाचे काम होय.

स्वातंत्र्यानंतर सरदार वल्लभभाई पटेलानी केलेले महत्त्वाचे कार्य.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी देश स्वतंत्र झाला, स्वातंत्र्यानंतर देशाची स्थिती अत्यंत गंभीर होती. पाकिस्तान वेगळे झाल्यामुळे अनेक लोक बेघर झाले. त्या वेळी एक संस्थान होते, प्रत्येक राज्य स्वतंत्र देशासारखे होते, जे भारतात विलीन होणे अत्यंत आवश्यक होते. हे काम खूप अवघड होते, अनेक वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर कोणताही राजा कोणत्याही प्रकारच्या वशासाठी तयार नव्हता, पण वल्लभभाईंना सर्वांची खात्री होती, त्यांनी संस्थानांना राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आणि कोणतेही युद्ध न करता भाग पाडले. संस्थानांचे देशात विलीनीकरण झाले.

जम्मू-काश्मीर, हैदराबाद आणि जुनागढचे राजे या करारासाठी तयार नव्हते. त्यांच्याविरुद्ध लष्करी बळाचा वापर करावा लागला आणि अखेरीस ही संस्थानंही भारतात आली. अशा प्रकारे वल्लभभाई पटेल यांच्या प्रयत्नांमुळे ५६० संस्थानं रक्तस्त्राव न होता भारतात आली. संस्थानांचे भारतात एकीकरण करण्याचे हे कार्य १९४७ च्या स्वातंत्र्यानंतर अवघ्या काही महिन्यांत पूर्ण झाले. हे काम फक्त सरदार पटेलच करू शकतात असे गांधीजींनी

सांगितले.

भारताच्या इतिहासापासून आजपर्यंत संपूर्ण जगात सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यासारखा एकही माणूस नव्हता, ज्याने हिंसा न करता देश एकात्मतेचे उदाहरण मांडले आहे. त्या काळात त्यांच्या यशाची चर्चा जगभरातील वृत्तपत्रांमध्ये होत होती. त्यांची तुलना महान लोकांशी केली जात होती.

सरदार पटेल भारत देशाचे पंतप्रधान असते तर आज पाकिस्तान, चीनसारख्या समस्यांनी एवढे मोठे रूप धारण केले नसते, असे म्हटले जाते. सरदार पटेल यांची विचारसरणी इतकी परिपक्व होती की पत्राची भाषा वाचून ते समोरच्या व्यक्तीच्या भावना समजू शकत होते. त्यांनी नेहरूंना अनेकदा चीनपासून सतर्क केले, पण नेहरूंनी त्यांचे कधीच ऐकले नाही आणि परिणामी भारत आणि चीनमध्ये युद्ध झाले.

विलीनीकरणाच्या कार्यात त्यांना व्ही. पी. मेनन यांचे बहुमोल साहाय्य झाले. प्रसिद्ध सोरटी सोमनाथ मंदिराच्या पुनरुज्जीवनासाठी व व्यवस्थेसाठी त्यांनी एक विश्वस्त निधी उभा केला. अस्पृश्यांना त्या देवळात प्रवेश व पूजा करण्याचा हक्क विश्वस्त पत्रकात वल्लभभाईंनी नमूद केला; तसेच सर्व धर्माच्या व्यक्तींना खुल्या प्रवेशाची तरतुदही त्यात नमूद केली. ही त्यांची इच्छा पुढे १९५१ मध्ये पुरी झाली.

महात्मा गांधींचा ३० जानेवारी १९४८ रोजी हत्या झाली. आपण गृहमंत्री असताना ही घटना घडाली, यामुळे सरदार पटेल अत्यंत उद्विग्न झाले. यानंतर काही दिवसांनी त्यांना हृदयविकाराचा झटका आला. त्यानंतर त्यांची प्रकृती हळूहळू खालावत गेली. ३१ ऑक्टोबर १९४८ रोजी मुंबईत त्यांचा सत्कार करण्यात आला. या प्रसंगी रत्नजडित सोन्याचा अशोकस्तंभ आणि चांदीची मोठी प्रतिमा त्यांना अर्पण करण्यात आली.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांना नागपूर, प्रयाग, उस्मानिया यांसारख्या अनेक विद्यापीठांनी सन्माननीय डॉक्टरेट पदवी दिली, त्यांच्या अमृत महोत्सवानिमित्त १९५० साली अहमदाबाद शहरातर्फे त्यांना पंधरा लाख रुपयांची थैली अर्पण केली.

सरदारांची प्रकृती अधिक क्षीण झाली. प्रकृतीत सुधारणा आणि हवा पालटण्यासाठी ते १२ डिसेंबरला मुंबईत आले. तेथेच त्यांचा हृदयविकाराच्या झटक्याने अंत झाला. त्यांच्या मुलाचे नाव डाह्याभाई व मुलीचे मणिबेन.

भारतीय स्वातंत्र्यालढ्यात आणि त्यानंतरच्या स्वातंत्र्योत्तर भारतात वल्लभभाईंना मानाचे स्थान आहे. एकात्म भारताचे ते खरे शिल्पकार असून काँग्रेसच्या पक्ष संघटनात्मक कार्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. भारताचा पोलादी पुरुष म्हणून त्यांची जगभर ख्याती होती.

सरदार पटेल हे धार्मिक व परंपरागत विचारसरणीचे होते आणि वृत्तीने अत्यंत कणखर होते. ते स्वतःला एक सामान्य शेतकरी व काँग्रेसचा एक नम्र सैनिक म्हणत. शेतकऱ्यांत स्वाभिमान निर्माण झाला, यात आपण कृतार्थ झालो असे ते मानीत. साधी राहणी, उच्च विचारसरणी आणि तत्काळ कृती यांवर त्यांचा भर असे. जवाहरलाल नेहरूंचा समाजवादी आदर्शवाद त्यांना मान्य नव्हता. ते पूर्णतः वास्तववादी होते. त्यांचे व नेहरूंचे अनेक तात्त्विक मतभेद होते; पण महात्मा गांधी या दुव्यामुळे ते एकच काम करीत. शिवाय दोघांना व्यक्तिगत मतभेदांपेक्षा देशाचे कल्याण व देशाचे भवितव्य श्रेष्ठ वाटत असे.

भारत-पाकिस्तान फाळणीमागील द्विराष्ट्रवाद त्यांना अमान्य होता. मुसलमानांनी भारतीयांमध्ये एकरूप व्हावे, असे त्यांना वाटत असे. पण तत्कालीन परिस्थितीच्या दबावाखाली व महात्मा गांधींमुळे त्यांनी ती योजना

पंडीत जवाहरलाल नेहरूंबरोबर मान्य केली.

स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे सर्व गोष्टी घडवून आणणारी चाणाक्ष बुद्धी, कठोर शिस्त व परिस्थितीचे विलक्षण आकलन हे राजकारणी मुत्सद्याला आवश्यक असणारे गुण सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यात होते. कोणत्याही प्रश्नाकडे ते फलप्रमाण्यवादी दृष्टिकोनातून पाहत असत. म्हणूनच त्यांना लंडनच्या द टाइम्सने त्यांचा गौरव बिस्मार्कपेक्षा श्रेष्ठ राजकरणपटू म्हणून केला आहे.

असे पोलादी पुरुष आणि एकात्म भारताचे शिल्पकार सरदार वल्लभभाई पटेल यांना मानाचा मुजरा.

संदर्भसूची :

1. Das, Durga, Ed. Sardar Patel's Correspondence, 10 Vols., Ahmedabad, 1971-74.
2. Panjabi, K. L. The Indomitable Sardar, Bombay, 1962.
3. Parikh, N. D. Sardar Vallabhbhai Patel, 2 Vols., Ahmedabad, 1953-56.
4. Patel, P. U. Sardar Patel : India's Man of Destiny. Bombay. 1964.

ⁱTajrawat, “Nature Tourism”, published by Discovery Publishing House Pvt. Ltd, New Delhi, 2009, p-165.

ⁱⁱ Vide G.O. Ms. No. 2889, PWD, Dated 6-11-1957 & G.O. Ms .No. 772, GA (Political-A) Dept, 13-5-1959

ⁱⁱⁱVide (1) G.O. Ms. No. 280, GA (I&PR) Dept., 22-6-1960.

(2) G.O. Ms. No. 751, GA (Political-A), Dated 9-5-1960 and

(3) G.O. Ms. No. 241, Dated. 18-2-1961.

^{iv} Second Five Year Plan 1959-60, (Plg&Devl) Dept. Govt. of AP. p.319

^v Source: Third Five Year Plan (Plg& local Admn'tionDept) Hyd., Govt. of A.P. p 392.

^{vi}G.O.Ms.No.345, YAT&C (T) Dept., dt.3.7.73

^{vi} *G.O.Ms.No.413, YAT&C (T) Dept., dt.30.7.73*

^{vii} *Source: fourth five year plan 1969-74 (fin.&plg.) dept. Govt. of AP.*

^{viii} Source Fifth Five Year Plan 1974-79 (Plg& fin Dept) Hyd., Govt. of AP. p. 179

^{ix} The Hindu Newspaper, Adilabad, an emerging tourist destination, 28.1.2016

^xTelanganaNewspaper, September 27, 2016, in mytravelore.blogspot.in

^{xi} V6 Channel video special coverage of Telangana Waterfalls

^{xii} My Travel Ore: Kanakai Waterfalls, Adilabad, October 30, 2013.

^{xiii} The Hans India, Newspaper, ‘Eco Tourism in BangaruTelangana, July 04, 2016.

^{xiv} The Hindu Newspaper, Adilabad, an emerging tourist destination, 28.1.2016

^{xv}Telangana Newspaper on Telangana State “Eco Tourism Projects for Telangana State, August 10, 2015.

^{xvi} Ibid.

- Annual Report 2015-16, Ministry of Tourism, Govt. of India.
- Sunita Mahesh Bhagwat, IFS Additional Sectary, Tourism and Youth Advancement, A Project report by her on “Kuntala Waterfalls, Adilabad District, Telangana”, 08/07/2013.
- Indira, ‘Tourism in Andhra Pradesh, Growth and Developments, 1956-2007, Published by Research India Press, 2014.